

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**АГЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН
У СУСПІЛЬСТВІ НЕСТІЙКОЇ
ІНСТИТУЦІЙНОСТІ**

Київ 2022

УДК 316.4.066

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології
НАН України (протокол №6 від 28 червня 2022 р.)*

Наукові рецензенти:

Т. Титаренко,

*дійсний член НАПНУ, доктор психологічних наук, професор,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*

М. Соболевська,

*доктор соціологічних наук, доцент, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка*

A27 Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності. Злобіна, О. (ред.). Колективна монографія.
Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 330 с.

ISBN-978-966-02-9991-7

Монографія є комплексним дослідженням специфіки дії агентів соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності. Дослідження спрямоване на створення адекватної сучасному стану розвитку українського суспільства картини функціонування агентів соціальних змін. На основі проведених кількісних і якісних емпіричних досліджень описано конфігурації ключових агентів змін на сучасному етапі розвитку українського суспільства, які діють на інституційних полях державної влади, релігії, освіти, медицини, науки, журналістики, диджиталізації українського суспільства. Досліджено чинники, що визначають специфіку взаємодії різних соціальних агентів, особливості становлення та реалізації колективної й індивідуальної агентності в умовах нестійкої інституційності. Адресована науковцям, викладачам, студентам, представникам громадських організацій, державним службовцям і політикам.

УДК 316.4.066

ISBN-978-966-02-9991-7

© Інститут соціології НАН України, 2022

© Злобіна О., 2022

Зміст

ВСТУП

(*О. Злобіна*) 7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ КООРДИНАТИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1.1. Проблема суб'єктів соціальних перетворень на перетині теорій інституціоналізації, агентності та соціальних змін (*О. Злобіна*) 11
- 1.2. Реконструкція понятійного простору визначення агентів та агентності (*М. Шульга*)..... 20
- 1.3 Агенти соціальних змін у кризовому соціумі:
концептуалізація в парадигмі складності (*Л. Бевзенко*) 33

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУТИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК АГЕНТИ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН (*М. Шульга*)

- 2.1. Інститути влади в періоди стійкого і нестійкого функціонування ... 51
- 2.2. Вплив інститутів державної влади
на соціальні зміни в кризових умовах..... 58

РОЗДІЛ 3. АГЕНТНІСТЬ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ПОЛІ МЕДИЦИНИ (*Л. Бевзенко*)

- 3.1. Типи основних інституційних правил у медичному полі 75
- 3.2. Агентність у формальній площині інституційного поля:
реформи У. Супрун..... 79
- 3.3. Агентність у неформальній площині інституційного поля:
фонд «Свої» Л. Литвинової..... 84

РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ В ПОЛІ ОСВІТИ ТА ЇХНІ АГЕНТИ *(С. Шевченко)*

4.1. Проблемна ситуація та методологічна рамка дослідження	94
4.2. Середня освіта: вектори трансформацій.....	98
4.2.1. Приватна середня освіта	98
4.2.2. Педагогічна освіта і подальша зайнятість педагогів	100
4.2.3. Онлайн-освіта	101
4.2.4. Нова українська школа (НУШ)	103
4.2.5. Школа як безпечне середовище. Протидія булінгу	108
4.3. Школа в період пандемії та карантинних обмежень – зростання ірраціональності.....	114
4.4. Школа в період війни	124
4.5. Перспективи подальших змін в інституційному полі освіти.....	127

РОЗДІЛ 5. АГЕНТНІСТЬ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ПОЛІ НАУКИ *(Н. Соболева)*

5.1. Наука як соціальний інститут інновацій та агент змін	130
5.2. Агентний потенціал української науки в умовах її реформування....	139

РОЗДІЛ 6. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АГЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ *(М. Паращевін)*

6.1. Релігія та соціальні зміни: історико-соціологічний контекст	156
6.2. Релігійні організації як агенти змін в українському суспільстві	168
6.3. Від теперішнього до майбутнього: перспективи розвитку агентності релігійних організацій.....	201

РОЗДІЛ 7. АГЕНТИ ДИДЖИТАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА *(Н. Бойко)*

7.1. Зміна ролі агентів на різних етапах диджиталізації суспільства.....	205
7.2. Соціально-громадянська активність в Інтернеті.....	212

РОЗДІЛ 8. АГЕНТНІСТЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В НОВИХ КОНТЕКСТАХ СУЧАСНОГО МЕДІАЛАНДШАФТУ *(С. Солодзько)*

8.1. Медіаактори в нових умовах медіапростору.....	220
8.2. Взаємодія медіаакторів в умовах війни	232

РОЗДІЛ 9. КОЛЕКТИВНА ТА ПЕРСОНАЛЬНА АГЕНТНІСТЬ

9.1. Суб'єкти громадянських практик як агенти соціальних змін (<i>О. Резнік</i>)	245
9.2. Волонтерство в умовах інституційних та структурних змін: генеза та агентні впливи (<i>О. Злобіна, Л. Бевзенко</i>)	255
9.3. Активісти vs інститути: соціальний активізм як джерело реалізації персональної агентності (<i>О. Злобіна</i>)	269
9.4. Тенденції розвитку соціального активізму в Україні: фрейм-аналіз наративів (<i>О. Злобіна</i>)	278
9.5. Ставлення до агентів змін: на перетині уявлень населення та активістів (<i>О. Злобіна</i>)	289
9.6. Соціальний активізм: траєкторії індивідуальної участі (<i>О. Злобіна</i>)	297
Післямова (<i>О. Злобіна</i>)	305
<i>Перелік джерел посилання</i>	307

ВСТУП

Поворот від проблематики суб'єктності до проблематики агентності, від дослідження соціальних дій до дослідження соціальних практик є загальним трендом сучасної соціології. У нестабільних суспільствах, що характеризуються нестійкою інституційністю, вирішальну роль відіграють мотивовані суб'єкти соціальних дій, які розглядають соціальний світ як простір для перетворень і поле для реалізації соціальної творчості. Саме вони в певних обставинах своєю практичною діяльністю перетворюють соціальні умови і форми не тільки свого власного, а й суспільного буття. Дії агентів змін відносно вільні від диктату соціальної структури і певною мірою незалежні від динаміки соціального контексту, в який вони включені як його складові, і з огляду на свій новаторський характер можуть одночасно бути фактором суспільних перетворень. Це актуалізує необхідність дослідження того, як діють агенти соціальних змін в українському соціумі.

Думка про те, що характер інституціоналізації за певних умов чи ситуацій залежить від активної верстви населення, не є новою. Свого часу А. Турен зауважив, що в епоху модерності на передній план виходить актор як втілення суб'єкта. Він відрізняється від решти учасників суспільного життя своїм прагненням не зважати на усталені правила, не пристосовуватися до наявних умов, а утвердити свої власні потреби. Соціальна система в теорії Турена виглядає як система історичних (соціотворчих) дій, що здійснюються соціальними акторами з метою формування нових суспільних відносин. Водночас розвиток суспільства виявляється не предметом добровільного суспільного вибору на підставі громадянської згоди і міжгрупових конвенцій, а об'єктом примусового диктату тієї групи, інтереси і волю якої культурна модель майбутнього найбільшою мірою виражає. У цьому контексті слід нагадати, що одним із критеріїв політичної інституціоналізації суспільства С. Гантінгтон вважає охоплення згодою саме активних учасників політичної системи. Від неучасників або тих, хто бере участь у функціонуванні системи лише спорадично і маргінально, згоди не потрібно.

Проблема взаємодії між соціальними структурами й соціальними агентами є ключовою в теорії структуризації Е. Гіденса. З одного боку,

безсуб'єктні структури дуальні, бо будь-яка структура як обмежує, так і створює можливості для дії, з іншого – всередині соціальних інститутів (структур) окремі суб'єкти поступово накопичують статусні ресурси, використання яких дає їм можливість впливати на зміну соціальних інститутів, сприяти їх консервації чи радикальній трансформації. До соціальних ресурсів у даному підході відносять насамперед матеріальні, інтелектуальні, соціальні та інші ресурси індивідів. Зокрема Бурдье акцентує увагу на ресурсності «символічного капіталу» – визнання в даному співтоваристві, або культурі, особливої важливості окремих атрибутів актора (агента), що дають йому змогу встановлювати свої правила в полях соціальних взаємодій. Ресурси масових соціальних рухів – це, крім матеріальних, привабливість їхніх програм і лідерів, різноманіття чи обмеженість у застосуванні різних «сценаріїв» колективних дій тощо. Ситуативна композиція різноманітних видів капіталу, носієм яких і є соціальний агент, зрештою визначає співвідношення сил між взаємодіючими агентами як у кожному субполі зокрема, так і в рамках життєвого світу в цілому стосовно конкретного моменту часу. Соціальні інститути слугують не лише обставинами, умовами, за яких відбувається взаємодія соціальних агентів; вони безпосередньо включені в соціальну взаємодію і постійно отримують під тиском соціальних агентів імпульси для видозмін, хоча залишаються певний час відносно стабільними й автономними.

Водночас, попри міцний теоретичний бекграунд, у дослідженнях соціальної агентності в Україні домінує суто описовий емпіричний підхід. Десятки статей і не одне соціологічне дослідження присвячено, наприклад, волонтерству чи громадському активізму, але в емпіричних дослідженнях поза увагою авторів залишається осмислення суті феномена активізму, натомість теоретичні розвідки не торкаються проблеми реальної діяльності агентів. Відповідно сутнісна роль агентів соціальних змін у перебігу суспільних перетворень залишається нез'ясованою.

Дослідження агентів соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності потребує насамперед визначення позиції авторів щодо того, які соціальні агенти будуть предметом їхнього дослідження. Як вихідне нами обрано розуміння соціального агента, запропонованого в концепції Бурдье. За Бурдье агенти і групи агентів визначаються за їхніми відносними позиціями в соціальному просторі. Соціальний простір включає в себе кілька полів. Структура поля – це стан співвідношення сил між агентами чи інститутами, залученими в боротьбу, або розподіл

специфічного капіталу, який, будучи результатом попередньої боротьби, направляє наступні стратегії. Поле – це специфічна система об'єктивних зв'язків між різними позиціями, що перебувають в альянсі чи в конфлікті, у конкуренції або в кооперації, які обумовлені соціально. Ці позиції відрізняються як розподілом матеріальних ресурсів і доступом до соціальних благ та цінностей, так і символічними матрицями практичної діяльності, поведінки, мислення, емоційних оцінок і суджень соціальних агентів. Ключову роль у відтворенні соціальних відносин панування відіграє здатність агентів, які посідають владні позиції нав'язувати свої культурні та символічні практики. Агент може займати позиції одночасно в кількох полях і використовувати для впливу в одному з них свій капітал з іншого.

Застосування такого підходу потребує насамперед розуміння того, які саме зміни можуть стати предметом дослідження. Для того щоб конкретизувати наш пошук, авторський колектив зосередився на визначенні специфіки сукупної дії різних агентів змін у щільній часовій перспективі, зацентрувавши увагу на тому етапі, що розпочався після зміни векторів суспільного розвитку, яка відбулася у 2014 році. Це дало можливість розглядати дію різного кола агентів у різних полях, проте створило єдину рамку визначення їхньої впливовості на суспільні зміни.

Для дослідження соціальних змін обрано інституційні поля державної влади, релігії, освіти, медицини, науки, журналістики, диджиталізації українського суспільства. Авторський пошук фокусується на взаємодії різних соціальних агентів, що здійснюють або намагаються здійснити зміни у відповідних полях, специфіці становлення та реалізації колективної й індивідуальної агентності в умовах нестійкої інституційності, виявленні чинників, за рахунок яких агенти нарощують свої впливи в умовах інституційної нестійкості та бар'єрів, що гальмують соціальний активізм. Метою дослідження є не лише теоретична реконструкція процесів функціонування соціальної агентності в ситуаціях нестійкої інституційності, а й з'ясування ролі тих реальних агентів, які сьогодні є продуцентами змін в обраних для дослідження полях.

У процесі розгляду соціальних змін автори намагалися поєднувати як дослідження агентних впливів, що продукують зміни інститутів зсередини, так і агентність обраного інституту в суспільних змінах загалом, причому в різних інституційних полях акцент робився на різних проявах агентності. У дослідженні інституту державної влади та релігії більшу увагу приділено їхній загальній ролі як агентів суспільних

змін, у дослідженні медицини й освіти автори зосередилися на зміні внутрішніх правил всередині інституційних полів, а, наприклад, соціальні зміни, що відбуваються під впливом диджиталізації, потребували як уваги до становлення внутрішніх правил, так і одночасного аналізу ролі онлайн-взаємодій різних агентів у широкому просторі соціальних змін. Зважаючи на складність і різноманітність агентів, що діють як на власному, так і на інших інституційних полях, здійснене дослідження варто розглядати як першу розвідувальну інтервенцію науковців у реальний світ агентних взаємодій та їхніх впливів на соціальні зміни. Запропоновані підходи можуть далі розвиватися і поглиблюватися в різних напрямках, як в аналізі ролі конкретних агентів, так і в дослідженні їхніх взаємодій на різних інституційних полях.

Емпіричною базою дослідження є аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАНУ в частині оцінювання населенням ролі різних агентів змін у здійсненні соціальних реформ, аналіз даних соціологічних досліджень відповідного спрямування, здійснених іншими соціологічними центрами, аналіз даних державної статистики, контент-аналіз різного роду документальних джерел, що містять дані про перебіг соціальних реформ, глибинні інтерв'ю з агентами змін, що діють у різних полях.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ КООРДИНАТИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблема суб'єктів соціальних перетворень на перетині теорій інституціоналізації, агентності та соціальних змін

Перехідні суспільства, до яких належить і українське, характеризуються складними перетвореннями всіх ключових соціальних інститутів. Відповідно для оцінювання ролі і внеску в цей процес різних суб'єктів змін необхідно насамперед визначити особливості інституціоналізації сучасного українського суспільства. Для цього слід окреслити існуючий у цій царині теоретичний доробок. Узагальнюючи сучасний стан досліджень цієї проблематики, Р. Гюнтер констатує, що інституціоналізація позначається дослідниками як мультिवаріантний та складний для операціоналізації концепт (Gunther, 2002), який по-різному розробляється послідовниками Вебера та Парсонса. За Вебером інституціоналізація – процес творення легально-раціональної системи інститутів, що включає як індивідуальний рівень, на якому творяться норми, так і системний, на якому формується структура (Ф. Селжнік, Дж. Колеман, Дж. Гоманс, Г. Блумер, П. Блау). За Парсонсом, інституціоналізація – це інтеграція очікувань акторів, які складають релевантну інтерактивну систему ролей, об'єднану спільними цінностями. Індивіди можуть впливати на процес інституціоналізації лише через систему ролей і норм, які зумовлюють їхню поведінку (Н. Смелзер, К. Девіс, В. Мур).

Подальший розвиток структурно-функціонального підходу пов'язаний із творчістю С. Гантінгтона (Хантингтон, 1968/2004). Він звертає увагу на те, що швидкі соціальні зміни супроводжуються швидкою мобілізацією нових груп у політичному житті в поєднанні з повільним розвитком соціальних інститутів, тобто фактично визначає, що суспільства, які переживають трансформаційні процеси, мають ознаки нестійкої інституційності. За Гантінгтоном, інститути – сталі, значимі та такі, що відтворюються форми поведінки; інституціоналізація – процес, унаслідок якого інститути отримують свої цінності та стабільність. Доробок Гантінгтона цінний також з огляду на те, що ним запропоновані критерії визначення рівня інституціоналізації: здатність до адаптації,

або гнучкість; складність, автономність; узгодженість. Коротко їх можна охарактеризувати так:

- *адаптивність/ригідність*. Функція тиску з боку оточення та віку організації. Чим більше вимог ззовні і чим старіша організація, тим вище її адаптивність. Ригідність більше притаманна молодим організаціям. Здатність до зміни функціональності – ознака високого рівня інституціональності;
- *складність/простота*. Чим складніша організація (структурно та функціонально, тим вищий рівень її інституціоналізації);
- *автономність/підкорення*. Незалежність від інших суспільних утворень та способів поведінки, політична організація не є інструментом конкретної групи, виразником лише її інтересів;
- *узгодженість/розпорошеність*. Високий рівень згоди відносно функціональних кордонів організації та процедур розв'язання конфліктів всередині неї (Хантингтон, 1968/2004, сс. 32–42).

Спираючись на ці положення, можна не лише оцінити рівень інституціоналізації різних сфер суспільного життя, а й обґрунтувати тенденцію до зростання ролі соціального активізму, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір, в якому через участь громадян у політичному процесі, можливість впливу на суб'єктів прийняття рішень та в ході самостійного об'єднання для розв'язання різноманітних соціальних проблем відбувається перетворення приватних індивідів на громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси.

Найдоцільнішим у ракурсі нашого дослідження видається розгляд інституціоналізації в динамічному аспекті, а отже, концептуальна рамка неоінституціоналізму. У межах цього напрямку виділяють соціологічний неоінституціоналізм (П. ДіМаджіо, В. Пауел), який акцентує обмеженість дій акторів культурним та організаційним контекстом, та інституціоналізм раціонального вибору (Д. Норт), згідно з яким інститути – це обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Оскільки наша увага спрямована на агентів змін, доцільним є використання теоретичних підходів Д. Норта. На його думку, інституційні обмеження включають як заборони індивідам здійснювати певні дії, так і вказівки, за яких умов окремим індивідам дозволені деякі дії. Відповідно інституційні рамки визначають, які саме організації виникають і як вони змінюються. Проте й організації, що об'єднують людей, які прагнуть спільно досягти власної мети, впливають на процеси зміни інституційних рамок (Норт, 1990/1997, сс.19–20). В українському науковому дискурсі вже відмічалось, що неоінституціоналістські теорії

мають значний евристичний потенціал саме щодо аналізу перехідних суспільств, оскільки тут зміни формальних інститутів здійснюються під впливом неформальних практик акторів (Колодій, 2011), проте і дотепер головна увага дослідників зосереджена на формальних інститутах, а не на суб'єктах практик неформальних. Водночас, виходячи з концепції здійснення вибору в рамках обмежень, саме роль неформальних акторів є вирішальною для інституційних перетворень у суспільстві нестійкої інституційності, яке характеризується такими ознаками як високий рівень невизначеності та слабкий контроль за дотриманням правил.

Варто також долучити до теоретичної схеми нашого дослідження концептуалізацію процесів деінституціоналізації і становлення нових соціальних інститутів, здійснену Є. Головахою і Н. Паніною. Вони запропонували бачення інституціоналізації як сукупності таких процесів: 1) становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій та ритуалів); 2) створення організаційних структур, які відповідають за артикуляцію й порядок дотримання цих правил і становлять соціальну структуру інституціоналізованої поведінки; 3) формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організованих структур, що відбиває погоджувальність людей із цим інституціональним порядком (Головаха і Паніна, 2001). Водночас те, що інституційно легітимується ставленням масових суб'єктів, народжується у кризовому суспільстві завдяки саме діяльності активної меншості.

Наступна теоретична лінія дослідження має окреслити здобутки, які напрацьовані у площині проблематики агентності.

Ця тема належить до найбільш теоретично затребуваних і активно обговорюваних у сучасній соціології. У дискусії щодо агентності, яка розгорнулася навколо відомої дихотомії Е. Гіденса про агентність та структуру (Гідденс, 1984/2003), взяли участь практично всі важковаговики соціологічного метатеоретизування від Дж. Александера, який вважав, що слід розплутати плутанину між актором і агентом (Alexander, 1992), до Р. Колінза, на думку якого риторика агентства / структури «є концептуальною балаканиною» (Collins, 1992).

За Гіденсом, агентність – це наявність рефлексії та креативності в будь-яких діях (практиках, вчинках), що їх здійснюють індивід (група), які є «носіями агентності». Спектр думок, які були згенеровані щодо введення в соціологічне теоретизування цього конструкту, варіювався в широкому діапазоні від заперечення цінності підходу, бо агентність є підказкою, яка лише заплутує, а отже, не має цінності для соціологічного

теоретизування (Loyal & Barnes, 2001), до заклику вийти за межі агентності та особистості, оскільки здатність до агентності є лише похідною від затребуваності її соціальними структурами (Fuchs, 2001). Відповідно запропонований підхід є незадовільним з точки зору концептуалізації змін, оскільки вона вузько визначена в термінах залежності та домінування структур, а можливість внести зміни фактично зводиться до здатності акторів ефективно використовувати існуючі ресурси (Stewart, 2001). Проте переважно в дискурсі було досягнуто консенсусу в дусі Гіденса щодо підтримки подолання суворого дуалізму між агентством і структурою та визнанням, необхідності концептуального поєднання в аналізі як свободи, так і обмежень (Гидденс, 1984/2003).

Водночас, як слушно констатували автори одного з досліджень, «існує багато абстрактних метатеорій про “акторів” та їх “агентство”, але є мало теорій по цій темі» (Meyer & Jepperson, 2000). Це проблематизує перехід від метатеоретичного рівня теоретизування на рівень емпіричного дослідження, зокрема коли «виникає необхідність теоретично осмислювати конкретні структури і емпірично дослідити, чиї концептуальні зрушення призводять до яких структурних змін, коли, де і за яких умов» (Арчер, 2004).

Сучасна лінія дослідження агентності доволі тісно пов'язана із соціально-психологічними дослідженнями. Активно просувається ідея про те, що агентство як соціологічна змінна не може бути адекватно осмислене, якщо не спиратиметься на модель особистості, ситуації і життєвого шляху за межами агентства (Hitlin & Long, 2009). Агентство припиняє бути абстрактною властивістю, його намагаються виміряти і концептуалізувати, перш ніж покласти в основу соціологічних досліджень, що моделюють взаємодію між громадськими структурами й індивідами. Зокрема в соціологічний дискурс вводяться поняття про різні види особистісної агентності, такі як агентність ідентичності або агентність життєвого циклу, в ході реалізації якого відбувається накопичення ідентичностей. Агентство життєвого циклу спеціалізується на переходах, за допомогою яких індивід заявляє або залишає соціальні ідентичності, і трапляється у «великих» життєвих рішеннях, спрямованих на зміни життєвого курсу (Hitlin & Elder, 2007). Водночас слід зазначити, що, хоча агентність є ознакою будь-яких дій і практик, не всі ці практики спрямовані на інституційні перетворення. Тому далі зосередимося на тому, які теоретичні підходи можна застосувати для дослідження саме агентів соціальних змін.

Перехід від агентності до агентів, добре ілюструє досить слабкий зв'язок між високою теорією та емпірією. У дослідженнях різних соціальних сфер з'являються різні набори агентів, які виокремлюються за різними ознаками, а їхні дії описуються різними теоретичними схемами. Наприклад, під *економічними агентами* дослідники розуміють суб'єктів економічних відносин, які беруть участь у виробництві, розподілі, обміні та споживанні економічних благ. Уже саме ототожнення суб'єкта й агента фактично ігнорує величезну дискусію, що точиться теоретиками стосовно ліній розмежування між «агентом», «актором», «суб'єктом». Зокрема за П. Бурдьє, це розрізнення має принциповий характер, оскільки суб'єктом управляє структура, натомість агенти здійснюють стратегії, проте їхні вільні дії приводять до того, що вони (часто неусвідомлено) відтворюють соціальну структуру (Бурдьє, 1987/1994). Проте реальне відтворення структури в економічній площині мислиться у вигляді конкретних дій щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання. Відповідно до кола агентів потрапляють домогосподарства (індивіди і їхні сім'ї), які виступають агентами пропозиції, оскільки мають економічні ресурси і є їх продавцями на ринку ресурсів, отримуючи за це грошові доходи, необхідні для споживання товарів і послуг. Крім цього, агентами є установи (фабрики, ферми, шахти, магазини), всі, хто має економічні ресурси і веде господарську діяльність. Як агенти попиту вони купують необхідні для виробництва ресурси, а як агенти пропозиції – пропонують на ринку вироблені товари і послуги. Нарешті агентом є держава в особі державних установ, завдання яких полягає в регулюванні економіки.

Зазначимо, що розуміння суб'єкта й агента в політичному процесі подібне до того, яке ми бачили стосовно економічних агентів. Тут так само ключовим є поняття «суб'єкт політики», а агенти частіше маркуються саме як «агенти впливу», а не як каталізатори змін (Фоломеев, 2012).

Зовсім інший вигляд мають класифікації *політичних агентів*. Наприклад, у класифікації Г. Алмонда і Дж. Пауела агенти політичних відносин розбиті на такі групи: 1) аномічні, що утворилися спонтанно (учасники бунтів, маніфестацій та інших стихійних виступів); 2) неасоціативні – об'єднання людей, у яких є безпосередній персональний контакт, неформальні зв'язки, але немає жорсткої організаційної структури (групи споживачів, що утворилися для пікетування компаній товаровиробників, етно-конфесійні угруповання тощо); 3) асоціативні – легально існуючі об'єднання й асоціації, які мають організаційну структуру та апарат, що виражають ті чи інші приватні інтереси (професійні – профспілки,

етнонаціональні – етнічно-організовані національні рухи, демографічні – жіночі, молодіжні, ветеранські організації тощо); 4) інституційні групи – угруповання людей, які існують усередині формальних структур соціально-політичних інститутів (армії, парламенту, партії, бюрократії і т. ін.). Це можуть бути відомчі корпорації бюрократів, які працюють у рамках галузевих департаментів і міністерств, депутатські групи і фракції в парламенті, армійські кліки і т. ін.; 5) індивідуальні актори в політиці, їхня зона автономної активності досить обмежена порівнянно з межами сфери діяльності «груп інтересів», в яку інтегровано більшість дій індивідів (Алмонд и др., 1993/2002).

Для подальшої концептуалізації варто теоретично поєднати проблематику агентності та соціальних змін. При такому поєднанні дослідник має розширити ракурс бачення, заданий дискусією щодо агентності та структури, зважаючи на різноманітні типи змін, які можуть розрізнятися за цілями й характером. У першому випадку розрізняють: 1 – дії, спрямовані безпосередньо на структури, в ході яких вводяться нові норми, висувуються оригінальні ідеї, виникають нові відносини, формуються нові ієрархії; 2 – дії, спрямовані не на структури, а на людей (виховання, навчання, координація тощо), хоча побічно вони також здатні впливати на структури, вносячи тим самим свій внесок у соціальні зміни; 3 – дії, спрямовані на об'єкти – як природні, так і ті, що створені людиною. Що ж до типології змін по характеру, виокремлюють зміни латентні та явні й такі, що виникають «знизу» чи відбуваються «зверху» (Штомпка, 1993/1996, сс. 322–325).

Хоча ми далі зосередимося переважно на змінах першого і другого типу, слід зазначити, що досить активна теоретична робота щодо з'ясування ролі агентності здійснюється останніми роками якраз щодо змін третього типу. Ідеться про великий обсяг досліджень, присвячений «переходам до сталого розвитку», що межують з науковою літературою з менеджменту, соціології, політичних досліджень. Тракткування акторів та агентства в дослідженнях переходів також демонструють множинність типологізацій акторів змін. Зокрема в огляді, присвяченому ролі акторів та агентів (Fischer & Newig, 2016), показано різноманіття підходів до групування акторів, що беруть участь у перехідних процесах.

Виокремлюють насамперед системну типологію, яка представляє акторів, пов'язаних з рівнями багаторівневої перспективи перехідних процесів (Multi-Level Perspective – MLP). У цій перспективі розрізняють три аналітичні рівні процесів переходу, що відрізняються мірою стабільності: ніша – простір для радикальних інновацій (гнучкий і

плинний); режим – напівузгоджені системи правил міжгрупових взаємодій (напівстабільний); ландшафт – повільні соціальні процеси, які забезпечують контекст для стабільності чи зміни режиму. Переходи визначаються як зміна режиму, що є результатом взаємодії між нішевыми інноваціями, внутрішньою зміною режиму (чи опором) та ландшафтними факторами (Geels, 2002). Хоча самі рівні не мають властивості агентності, акторів та їхні дії часто пов'язують з певними рівнями, зокрема виділяють нішових та режимних акторів.

Крім системної, виокремлюють інституційну типологію (дійові особи, які належать до інституційних сфер), типологію управління (дійові особи, які належать до рівнів управління, та посередники), розрізняють акторів, які підтримують і протидіють переходам. Загалом автори огляду констатують, що ролі акторів у переходах нестійкі, можуть змінюватися з часом, до того ж ті самі актори можуть належати до різних категорій (Fischer & Newig, 2016).

В інших публікаціях пропонуються інші підходи. Розрізняють, наприклад, категорії акторів (держава, ринок, громада та третій сектор) і акторів на різних рівнях агрегування (індивідуальні актори, організаційні актори й учасники галузевого рівня) (Avelino & Wittmayer, 2016). Хоча більшість дослідників визнають роль окремих акторів як важелів переходу, наголошується, що в переходах ніколи не бере участі лише один актор (Farla et al., 2012). Роль індивідуальних акторів найбільше акцентується в контексті управління переходами, де важливою є роль лідера, який має певні компетенції та інноваційні ідеї. До того ж певні ролі, наприклад роль посередника, може виконуватися як індивідуальними, так і колективними акторами (Hargreaves et al., 2013).

Водночас у цьому, здавалося досить специфічному напрямі досліджень, можна побачити саме соціологічні розвороти проблематики агентності. Наприклад, використання рольової концепції для дослідження переходу, яке запропонували Віттмайер та співавтори (Wittmayer et al., 2017), дає можливість аналізувати зміни ролей та відносини між ролями акторів як показник змін у соціальній структурі та загальних цінностях, нормах і переконаннях. Аналіз створення нових ролей, руйнування або зміни існуючих, їх узгодження тощо, відкриває можливості для гнучкого використання ролей як ресурсів управління переходами.

Повертаючись до загального розгляду соціальних змін, зазначимо, що типи агентів можуть виділятися на різній основі. Якщо дослідження стосується суспільних змін у тривалій часовій перспективі, дослідники говорять про *агентів історичних змін*, до яких відносять: 1) позитивних

дійових осіб історії, ті суспільства (племена, людей), які створили великі цивілізації (окремі історико-культурні типи): єгипетську, асиро-вавилонську, китайську, індійську, перську, єврейську, грецьку, римську, арабську і германо-романську (європейську); 2) негативних дійових осіб історії, які відіграли деструктивну роль і сприяли остаточному краху цивілізацій, що розкладалися й занепадали (наприклад, гуни, монголи, тюрки); 3) людей і племена, які не мали творчого начала, а отже, вони були лише «етнографічним матеріалом», який використовували творчі агенти для побудови власних цивілізацій (Штомпка, 1993/1996, с. 137).

Якщо розглядається суспільство «тут і зараз» говорять про *агентів інституційних змін*. У рамках неінституційного підходу, треба звернути увагу на важливе розрізнення. За Норттом, інститути визначають правила, а організації – це команди, що діють за правилами (Нортт, 1990/1997). Тому саме організації, які створюються для досягнення певних цілей, в процесі руху до мети є головними *агентами інституційних змін*. Відповідно, говорячи про українське суспільство, можемо припустити, що соціальною основою демократичного транзиту мають бути активні представники громадянського суспільства.

У широкому сенсі в обох часових перспективах *агентами соціальних змін* є індивідуальні та колективні діячі різного виду. Штомпка відносить до них: 1) індивідів, які мають особливі якості (знання, компетенції, талант, «харизму») і діють або в інтересах інших, або маніпулюють ними. Це лідери, пророки, ідеологи, державні діячі, диктатори, тирані тощо; 2) тих, хто займає позиції, що забезпечують особливі повноваження (але не обов'язково мають виняткові особисті якості). Роль таких людей (правителя, законодавця, менеджера, поліцейського тощо) вимагає дій, що визначають долю інших; 3) соціальні рухи, які є справжньою причиною, агентами (суб'єктами) соціальних змін, а не просто еманациєю («закінченням») самостійних історичних процесів. Вони виробляють, конструюють, перетворюють і здійснюють революції, а не грають запропоновані ролі. Так, вони не з'являються автоматично в потрібний момент, а активно рекрутують і мобілізують своїх прихильників, борються не за встановлений «фінал історії», а за особливі цілі, які обирають свідомо (Штомпка, 1993/1996).

Як бачимо, П. Штомпка застосовує поняття агентів і суб'єктів як синоніми, проте за змістом його розуміння наближене до думки Бурд'є, який розрізняв суб'єктів та агентів, щоб відокремити дії, породжені структурою від дій, що породжені агентами і спрямовані на її перетворення. У цьому сенсі суб'єкти Штомпки виступають справді як синоні-

ми агентів Бурдє, на думку якого «історія стає історичним процесом, тобто історією, що приводиться в дію і діє, якщо тільки за її здійснення беруться агенти, яких до цього схиляє їхня історія, і які з огляду на свої попередні «капіталовкладення» схильні до того, щоб цікавитися її функціонуванням і мають здібності, необхідні для того, щоб змусити її функціонувати» (Бурдє, 2007, с. 128).

Якщо звернутися до типології дій, які можуть спричиняти соціальні зміни, суб'єкти соціального активізму в умовах нестійкої інституційності будуть представлені на всьому континуумі таких дій (Штомпка, 1993/1996, с. 322). Їхня мотивація частково буде занурена у приватні мотиви й наміри, проте за умов втрати сталої нормативної регуляції продуковані ними нові практики матимуть помітний соціальний резонанс. Рух по континууму в бік колективних практик фіксує далі протестні дії, які «запускають» суб'єкти громадянських практик. На наступному відтинку континууму стихійна колективна поведінка перетворюється на колективні дії, що мають цілеспрямований, скоординований характер (мітинги, маніфестації тощо), і нарешті суб'єкти громадянських практик стають активними учасниками політичних дій у боротьбі за владу (наприклад, проводять кампанії за скасування виборів).

Така наскрізна лінія суб'єктності на континуумі різних способів дій свідчить про те, що за умов нестійкої інституційності досить складно досягти методологічної чистоти, розрізняючи психологічні та соціологічні аспекти. Намагання Р. Бхаскара чітко розмежувати сфери соціальної та психологічної науки через розмежування людських дій, що спричиняються суто власними міркуваннями і планами від тих, що продукуються в ході відтворення та трансформацій соціальної структури (Bhaskar, 1989) навряд чи можна реалізувати в дослідженні суб'єктів громадянських практик. Натомість більш перспективним видається комплексний міждисциплінарний підхід, у якому агентність представлена як комплексне багатомірне явище у поєднанні структурного та особистісного аспектів.

1.2. Реконструкція понятійного простору визначення агентів та агентності

У дослідженні агентності ми відштовхуємося від того емпіричного факту, що суспільні зміни відбуваються під впливом певного активного начала. Різні філософські й наукові концепції пропонують свій набір понять для аналізу та пояснення діяльності, активності, поведінки людини, особистості. У процесі дослідження явищ суспільних змін, зазвичай використовуються такі наукові поняття: суб'єкт, актор, агент, актант, діяч, учасник, оператор. На сьогодні між науковими концепціями суспільної діяльності та теоріями соціальних змін немає узгодженості. Тут ми стикаємося з проблемою, що постійно виникає в соціології, втім, як і в інших соціальних науках, щодо вживання термінів і понять. На відміну від природничих наук, в яких дослідники прагнуть строгого й однозначного тлумачення та використання термінів і понять, у сфері соціальних наук, особливо в останні десятиліття, склалася ситуація, коли одним і тим самим терміном позначають різні поняття. Інколи таку різносмыслову наповненість термінів (іноді навіть в одному дослідженні) виправдовують переходом до нового етапу розвитку теорії – або до пост-модернізму, або до постпозитивізму, або до ще якоїсь новітньої течії.

Як правило, кожне із цих понять було запропоноване авторами як елемент саме їхньої теорії, як складова пояснювальних конструкцій у системі вибудованих ними знань. Тому застосування однакових термінів у різних теоріях не означають їх тотожності. Це стосується і термінів, що відображають активність. Оперування в дослідженні певним терміном, але взятим із концепцій різних авторів, тільки заплутує аналіз, оскільки у власних теоретичних системах вони наповнювалися різними смислами.

Наприклад, П. Бурдьє вводить поняття агента, щоб протиставити його поняттю суб'єкта, яке використовувалося у працях структуралістського спрямування, та поняттю індивіда в працях феноменологічного напрямку. Своїм дослідницьким завданням він ставив подолання недоліків методологічного та теоретичного характеру, що є, на його думку, у двох згаданих філософсько-соціологічних течіях. Саме заради цього Бурдьє відмовляється від поняття суб'єкта і запроваджує поняття агента, яке мало означати учасника, діяча в системі суспільних відносин. Для Бурдьє поняття «суб'єкт» позначає маріонетку, якою керує суспільна структура та правила, а поняття «агент» відображає реальну пове-

дінку людей, їхню практику, що включає почуття, життєву стратегію, особистісні диспозиції (Бурдьє, 1987/1994).

Тому використання поняття «агент» у тому сенсі, який запропонував французький дослідник, потребує повного переходу на весь запропонований у його теоретичній системі ряд понять. При цьому цілий ряд інших понять і категорій накопичених у науці, що пояснюють людську поведінку, залишаються незадіяними в аналізі.

До цього слід додати ще й таке зауваження щодо вживання запозичуваних із різних теорій понять. Нерідко нові поняття частково перетинаються з традиційними, а частково додатково відображають певну сферу дійсності, яка не входила в класичні поняття. Як приклад можна навести поняття габітусу як «системи усталених... диспозицій, структуровані структури, схильні функціонувати як структурувальні структури, тобто як принципи, що породжують практики й уявлення...» (Бурдьє, 1980/2001, с. 102), що ввів у науковий обіг той же Бурдьє. Воно значною частиною свого обсягу збігається з традиційним для соціології і психології поняттям диспозиції, але не збігається з ним повністю. Зрозуміло, що змішування понять габітусу й диспозиції в одному й тому ж аналізі заплутує його.

Подібні ситуації в сучасній соціології непоодинокі. З одного боку, це свідчить про те, що сучасна соціологія плюралістична – у методологічному плані, у плані різноманітності теорій, що пояснюють одні й ті ж чи подібні явища (цей факт розглядається багатьма дослідниками як криза соціології), а з іншого – такий стан соціологічної теорії свідчить не лише про її кризу, а й про величезні можливості, що відкриваються кожному досліднику для того, щоб застосовувати власні, індивідуальні підходи у вивченні соціальних явищ. Але в такому разі виникає питання, чи можна подібні одноразові, унікальні пояснення, кейси відносити до сфери науки? Адже головною рисою наукового знання є його універсальність. На жаль, сьогодні в соціології, за словами Ендрю Еббота, не існує єдиної основи знань, розмите концептуальне ядро, немає загальноновизнаного методу на відміну від інших соціальних наук (Abbott, 2000). Свою тривогу щодо єдності знань у соціології висловив і А. Турен, зазначивши, що «не можна задовольнитись ... тотальним методологічним плюралізмом, який призвів би до повного розчленування соціальної дійсності та її аналізу» (Турен, 1984/1998, с. 60).

Незважаючи на те, що за останні десятиліття накопичилося чимало праць, які аналізували та пояснювали одні й ті ж сфери соціальних відносин, одні й ті ж суспільні процеси різними термінами і поняттями,

соціологами не було зроблено успішної спроби осмислити існуючі концепції на вищому рівні узагальнення, критично переосмислити їх, подолати існуючі в них розбіжності та суперечності, зберегти позитивний гносеологічний потенціал кожної з них і запропонувати нову сучасну теорію. У результаті мультипарадигмальна сукупність знань, що агрегатно розмістились під спільним дахом, який називається соціологією, для багатьох соціологів, у тому числі й всесвітньовідомих, як наприклад, І. Валлерстайн, стає підставою для сенсаційних заяв не просто про кризу цієї науки, а про її занепад, а потім і розпад (Wallerstein, 2000).

Одним із можливих підходів до теоретичного впорядкування різних носіїв агентності може бути їхній розгляд з погляду специфіки внутрішніх спонукальних сил та особливостей реалізації активного начала. У найбільш узагальненій формі, на філософському рівні, активне начало, що веде до суспільних змін, позначається терміном «суб'єкт». На цьому рівні узагальнення поняття соціального суб'єкта відображає не лише процес змін структур суспільного життя, а й, як зазначав В. Ядов, «і сам спосіб їх побудови» (Штомпка, 1993/1996, предисловіе Ядова, с. 7). Цей же автор, спираючись на ідеї П. Штомпки, слушно звертає увагу на те, що в історії становлення поняття суб'єкта в науковій думці воно пройшло кілька етапів. Спочатку те, що воно означало, перебувало поза соціальною системою й уявлялось чимось таким, що не можна було раціонально осягнути – Бог, Абсолютна ідея тощо. Пізніше це активне начало під назвою «суб'єкт» перемістилося всередину соціальної системи і стало відбивати її загадкову здатність до розвитку. На наступному етапі воно локалізувалось у вождях, правителях, великих людях. І, нарешті, воно стало означати колективного суб'єкта, що внаслідок своєї діяльності втілюється в надіндивідуальні структури (Штомпка, 1993/1996, предисловіе Ядова, с. 8). Турен навіть вважає, що суб'єкт «протистоїть будь-якій сутності і не має ніякого субстанційного змісту», що це індивіди й колективи, дистанційовані щодо інститутів, практик та ідеологій (Турен, 1984/1998, сс. 37–38). Отже, на цьому етапі розвитку дослідницької думки поняття суб'єкта йде в парі зі структурою. Суспільство тепер постає як взаємодіюча система структур і суб'єктів, де структура розкриває перед суб'єктом свою здатність взаємодіяти з ним, а суб'єкт розкриває свої наявні якості, які у взаємодії зі структурою здійснюють суспільні зміни.

Суспільні практики є настільки різноманітними, відмінними і надскладними, що в процесі їх наукового розуміння виникла потреба у конкретизації поняття суб'єкта. Так склалося, що історично у філософії і

соціальних науках дослідженню активного начала, суб'єкта було приділено більше уваги, ніж об'єкта, предмета. Завдяки активному вивченню цього найбільш узагальненого поняття суб'єкта, в ньому виділяли певні рівні, аспекти і воно диференціювалося, а частини його змістового обсягу знайшли відображення у більш конкретних поняттях актора й агента, а потім в окремих науках – актанта, учасника, сторони тощо. А от що стосується тієї сутності, на яку спрямована активність суспільного суб'єкта, тобто об'єкта, то це поняття не зазнало такого поглибленого розвитку. Його конкретизація йшла по лінії визначення: об'єкт управління, об'єкт оподаткування, туристичний об'єкт, об'єкт злочину тощо. Так, під об'єктом мають на увазі предмет, явище, процес, на який спрямована практична або пізнавальна активність.

Більш конкретизованим і наближеним до простору соціальних дій, ніж поняття суб'єкта, є поняття учасника. Воно передає лише один аспект активності – задіяності або незадіяності, участі чи неучасті когось у певному суспільному русі. Учасники можуть бути як індивідуальними, так і груповими (особистості, групи, колективи, організації, спільності, партії тощо). Проте це поняття в сучасній науці теоретично глибше не розроблялося. Ним користуються в політології, історії, праві скоріше як загальноживаним терміном.

Наступним у цьому ряду стоїть поняття «актор». Це той активний учасник суспільного процесу, хто є незалежним у визначенні своїх інтересів, а також суверенним у виборі мети діяльності, має засоби й ресурси для змін у соціумі інститутів, структур, порядків. У соціології це поняття має статус наукового терміна, що певним чином пов'язано з тлумаченням смислу слова в різних мовах. Англійською «actor» – це той, хто діє, діяч. Французькою «acteur» – це не лише артист, чия професія – грати роль на сцені чи на екрані, так позначають і будь-яку людину, яка бере в чомусь активну участь, відіграє важливу роль. Саме в цьому значенні це поняття й використав Турен у своїй праці «Le retour de l'acteur». Однак переклад цієї праці на українську отримав назву «Повернення дівця», що точно передає смисл, однак відриває читача від соціологічного контексту.

За своєю змістовною наповненістю поняття «актор» близьке також до поняття «автор» (французьською «auteur»), що виникло в середовищі «нової хвилі» французького кіно в 50–60-ті роки ХХ століття. До розроблення цього поняття має пряме відношення відомий французький режисер, сценарист і продюсер Ж.-Л. Годар. Спочатку в колі діячів «нової хвилі» це поняття звучало як «режисер-автор», а згодом,

наповнившись новим високим смыслом, стало вживатися просто як «автор». Воно відбивало нове явище у французькому кіно, яке було пов'язане з розширенням функцій учасника кінопроцесу. Якщо раніше фільм створювався сценаристом, режисером, іншими людьми, то тепер від задуму фільму, написання сценарію, його екранізації і аж до монтажу картини всім керувала та контролювала одна людина – «автор» (Трофіменков, 2017).

Ще однією ознакою поняття актор є його спрямованість на проведення змін. Актором може бути тільки той діяльний суб'єкт, який має ресурс і застосовує його, розкриває себе в суспільній активності. Загалом контроль над ресурсами є за Парсонсом ключовою ознакою влади (Парсонс, 1997/1963). Однак його ідея полягла в тому, що ресурси мобілізуються системою. Авеліно ті Ротманс трансформували її і запропонували концептуалізувати владу як здатність акторів мобілізувати ресурси (людей, активи, матеріали або капітал) для досягнення певної мети. При цьому ресурси, якими можна так чи інакше «володіти», слід відрізнити від таких явищ, як «відносини», «правила», «закони», «культура», «інститути» чи «традиції», які починають грати тільки в акті мобілізації, тобто коли актор починає реалізувати владу (Avelino & Rotmans, 2011, р. 798). Актор може бути індивідуальним і колективним суб'єктом. Як правило, актор, що представляє певні соціальні об'єднання, спільноти має потужніший потенціал засобів і ресурсів, ніж окрема особистість.

Часто в дослідженнях поняття актора й агента використовують як синоніми. Насправді ж їх варто розрізняти, зважаючи на те, що теоретично такі розрізнення вже існують у соціологічному дискурсі. Зокрема, ми вже згадували, як Бурдье розводить поняття суб'єкта й агента. Крім того, в теорії організацій агент розглядається не стільки як ініціатор, скільки як чинник впровадження змін. Агент змін – це будь-хто, хто має навички та владу стимулювати, сприяти й координувати зусилля щодо змін. Його головні функції: консультування, навчання та дослідження з метою оптимізації зусиль членів організації щодо реалізації змін (Lunenburg, 2010). У такому контексті агент змін є посередником між суб'єктом, який має більший потенціал, ширші права (принципал, бенефіціар), і тими об'єктами, на які спрямована діяльність (організації, процеси, інститути тощо).

До речі, словники української мови дають тлумачення агента, саме як представника, довіреної особи, що діє за дорученням когось, служить чийось інтересам. З погляду характеристики актора як власника певних ресурсів можна констатувати, що агент має лише ресурси щодо

впровадження змін, але не є їхнім ініціатором. Це обмежує його потенціал на практиці, оскільки він має інший рівень свободи ніж актор. Саме за цими ознаками можна розрізняти, з ким ми маємо справу – з актором чи з агентом.

Поняття агента часто вживається для позначення функціонерів у конкретних сферах суспільного життя. Наприклад, поняття економічного агента охоплює як індивідуальних учасників економічних відносин (окремі працівники, сімейні господарства), так і організації (установи, фірми) й державу в цілому. При цьому автори не вдаються до визначень діючого начала. У більшості випадків поняття агента розкривається через поняття суб'єкта з акцентом на тому, що йдеться про суб'єкт економічних відносин. У працях економістів часто-густо можна зіткнутися з тим, що поняття, агента, суб'єкта, актора, а також сторони, сектора, використовуються як синоніми. Крім того, саме поняття економічного агента конкретизується в поняттях «агенти попиту», «агенти пропозиції». У банківській сфері агентом називають ту особу, яка пропонує банківські послуги іншим людям у зручний для неї час. Тобто в усіх цих випадках агент діє за дорученням якогось бенефіціара, а його агентність спрямована, як правило, на клієнта чи клієнтів.

Зміни в практиках відбуваються не лише під впливом особистостей, колективів, організацій, соціальних рухів, а й під впливом ідей, норм, цінностей тощо. Перші П. Штомпка називає агентами змін, а другі – субстанціями змін (Штомпка, 1993/1996, с. 16). Проте дієвими силами, що викликають соціальні зміни, є в суспільстві не лише вони. Такий потенціал мають природні умови та явища й людські технологічні артефакти, що постають як соціальні обставини, в яких відбувається процес змін.

У просторі суспільних відносин об'єкти соціальних змін якісно відрізняються від об'єктів у цілому чи від певних аспектів якостей об'єктів, що є предметом аналізу в природничих і технічних науках. Природні і техніко-технологічні об'єкти, включені в суспільні відносини, в певних ракурсах одночасно є й суб'єктами. Від цієї їхньої якості в процесі аналізу в межах природничих і технічних наук відволікаються. Проте дуже часто на практиці природні об'єкти, будучи предметами впливу з боку певних соціальних агентів, активно реагують на спрямовані на них дії і в такий спосіб проявляють себе вже як суб'єкт взаємодії. У такому разі тут характер відносин набуває форми «суб'єкт–суб'єкт» у системі суспільних взаємовідносин. Ці відносини можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими. Якщо вони стали предметом уваги суспільства,

то в такому разі суб'єкт управління вживає заходів щодо посилення або придушення зворотної реакції з боку предмета впливу.

Людські технологічні артефакти є продуктом соціального розвитку суспільства, що виникають як результуючі дії численної маси чинників: антропогенних і технологічних процесів (засухи, повені, епідемії, технічні катастрофи й аварії, технології тощо). Сукупність цих обставин має потенціал зворотного впливу на людей та суспільство. Б. Латур вніс ідею володіння агентністю техніко-технологічних об'єктів. Він зосереджує увагу на соціотехнологічному системокомплексі, в якому люди втілюють свої компетенції в речі, а речі там діють як люди. Знаменитим став вираз: «Речі також діють». Люди й речі стають партнерами. Кожен з них стає здатним включатись у «збирання», утворювати ассамбляжі. Таку модель взаємодії ще називають моделлю взаємної вкладеності людей і об'єктів. Активнодіючий технічний комплекс, речовий потенціал у латурівській теоретичній системі отримав назву не-люди. Під останніми розуміють носіїв активності, створених, сконструйованих людьми, наділених певними компетентностями і які включені в систему соціальних відносин. Взаємодія людей і не-людей започатковує ассамбляж – тимчасовий агрегат з характеристиками системи, який за своїми якість не дорівнює якостям її окремих складових. Для позначення специфічної активності цих діючих начал її називають як діяльністю, так і «звершеннями» (Латур, 2014).

З позиції здорового глузду латурівська концепція в кращому разі сприймається як епатажна, метафорична. Утім в історії науки подібна ситуація є не поодинокую. Численні «відхилення» новаторів-соціологів від позитивістського стрижня, що, зрештою, пронизує цю науку від її зародження до наших днів, без сумніву, є важливим засобом її теоретичного збагачення. Нерідко новаторські праці спочатку сприймаються як скандальні витівки авторів, які мають на меті не осягнення істини, а привернення уваги до себе за допомогою амбітних теоретичних конструкцій. Запроваджувана нова термінологія ігнорує усталену, від чого прості речі стають важкодоступними для розуміння. Це потребує від читача буквально «продиратись» до смислу тексту через хащі нагромаджених штучних або рідковживаних слів і викликає роздратування. Але, якщо дивитися на теорію соціології в ретроспективі, виявляється, що імпліцитним ядром, стрижневою структурою новомодної теоретичної конструкції залишаються знання, які валентні позитивізму. Нові знання проходять складний шлях, перш ніж частина з них потрапить до класичного ядра соціології. Першим етапом на цьому шляху є оприлюднення виклику, викладеного автором чи цілою науковою школою, стосовно

уже усталеної теорії. Другим етапом іде багаторічне поглиблення знань і розроблення нової концепції, осмислення різних аспектів нової ідеї, множення можливих напрямів її застосування в соціальній практиці. Голі абстракції, різноманітна схоластика, на які багаті на початковому шляху нові напрями, поступово випаровуються, усихають. А те цінне, що є в новому напрямі і що дає справжнє збагачення соціологічного знання, доводить свою корисність, а отже, й затребуваність насамперед у пізнанні соціальних феноменів, а також у практичному управлінні ними, залишається. Саме ця частина нового наукового напрямку врешті-решт стає валентною класичною позитивною теорією, вона розкриває своє багатство «сполучних зв'язків» з ядром науки і безболісно впливається в класичну теорію, знаходить своє місце в ній.

У зв'язку з цим в поле дослідження слід додати такі артефакти суспільного життя, які цілеспрямовано конструюються і стають складовими умов життя. Останнім часом в окремих секторах суспільства формуються за певною програмою суспільні умови, що активно впливають на соціальні інститути та людей. Такі цілеспрямовано створені суспільні умови можуть відігравати роль активного агента, що впливає певним чином на об'єкти управління. Подібний метод впливу на суспільні явища – на суспільну думку, міфи, установки тощо – стає дедалі поширеним. Він отримав назву «м'якої сили». При цьому в багатьох випадках об'єкт навіть не уявляє, що він перебуває під впливом згаданих обставин, а сприймає їх як природне середовище (в сенсі звичайне, само собою зрозуміле). Так, сконструйована сукупність елементів соціальних умов, що веде до соціальних змін, проявляється як діюча сила. Її на відміну від агента називають актантом. Це поняття набуло популярності серед дослідників, особливо молодих, після виходу у світ праць Латура. Щоправда, Латур, у свою чергу, запозичив цей термін у семіотика Альгірдаса Юлюса Греймаса, що розробив актантну схему тексту (Греймас, 1966/2004).

Чим же відрізняється агент від актанта? Одну з відмінностей між агентами та актантами деякі автори вбачають у тому, що агенти виявляються як «стабілізовані сутності», а актанти – як невизначені носії активності. При цьому зазначають, що межа між ними не є чіткою, оскільки агент нерідко переходить у стан актанта. Тобто актант є носієм будь-яких активностей – нестійких, тимчасових, мінливих, на відміну від актора, який має стабільні властивості та певний тип активності, пов'язаний насамперед із реалізацією його інтересів і цінностей (Напреенко, 2015). Але головною ознакою поняття актанта є те, що воно відображає будь-який об'єкт, здатний діяти, впливати. Це можуть бути

як особистості, організації, так і створені людиною об'єкти зі штучним інтелектом, а також різноманітні соціальні об'єкти, що проявляють себе як діючий потенціал (Резаев и др., 2020).

Звернемо увагу на ще один вид агентності, який відрізняється причиною змін і не пов'язаний безпосередньо з певним самодостатнім агентом. Взагалі такого роду зміни не мають свого актора чи агента. Вони є наслідком інших змін, що відбуваються в суспільстві, оскільки суспільство є складною соціальною системою з невизначеною мережею взаємозв'язків, і тому паралельно зі спеціально організованими змінами відбувається ланцюг непередбачуваних змін. Цей вид агентності називають «ланцюжком інтеракцій». Його сенс полягає в тому, що зміна порядку в певній точці системи суспільних відносин через ланцюжок зв'язків веде до змін в іншій точці системи. «Ланцюжки інтеракцій» відрізняються силою, глибиною та масштабом суспільних змін. Причому, чим більше відбувається у суспільстві змін, що чиняться уособленими, ідентифікованими суб'єктами, тим більше в ньому трапляється безсуб'єктних змін-наслідків.

Сила і глибина суспільних змін, що відбуваються внаслідок спрацювання «ланцюжка інтеракцій», можуть бути невеликими, не знаходити помітного відгуку в інших ланках системи і призводити лише до обмежених, малопомітних наслідків. Але бувають і більш грандіозні події, коли зміни охоплюють «всі (або щонайменше основні) компоненти системи, що зумовлює повне її переродження і змушує ставитися до нової системи як до принципово відмінної від колишньої» (Штомпка, 1993/1996, с. 22).

До згаданого вище ряду понять доцільно додати ще одне. Це поняття «оператор». Воно використовується в різних галузях – у промисловості, будівництві, транспорті, зв'язку, в культурі, у військовій справі. У широкому розумінні воно означає працівника, фахівця, який управляє, контролює, налагоджує ввірений йому механізм, прилад, пристрій. Діяльність оператора є вкрай обмеженою певними рамками, пов'язаними з особливостями експлуатації відповідного технічного об'єкта. У цьому плані оператора можна розглядати як крайній випадок обмеження суб'єктності агента.

Отже, якщо розглядати поняття суб'єкта, агента, актора, оператора, учасника як наукові інструменти вивчення проблем змін, що відбуваються в соціумі з нестійкими і розбалансованими державними та суспільними інститутами, то стає зрозумілим, що кожне з них спрямоване на відображення на відповідному рівні узагальнення певного аспекту активності суспільного суб'єкта, а також на відображення специфіки

процесів змін на цих рівнях. Для більшої чіткості розуміння понять, що відображають активне начало в суспільних відносинах, ми звели їх в таблиці 1.2.1, де вони розміщені за рівнем узагальненості та по кожному з них дана сутнісна характеристика його агентності.

Отже, ми оглянули систему понять, які розкривають різні прояви активного начала в суспільному житті. Наступним кроком нашого розгляду є аналіз самої активності: дії, діяльності, інтенцій. Узагальню-

Таблиця 1.2.1

Інтерпретація агентності в системі наукових понять

<i>Активне начало</i>	<i>Ступінь незалежності активного начала</i>	<i>Характеристика активного начала</i>
Суб'єкт	Воля	Безмежна, безформна активність (буйство розуму, внутрішня креативність, а також внутрішнє недіяння)
Суб'єкт	Свобода	Найширша внутрішня і зовнішня активність, обмежена моральними та конституційними нормами
Актор	Суверенітет	Діяльність обмежена системою права, моральними засадами, професійною етикою та фаховими компетенціями
Агент	Обмежена автономія	Діяльність обмежена правами та повноваженнями, наданими принципалом, бенефіціаром
Актант	Тимчасовий ассамбляж. Часто неусвідомлюване дієве начало, що впливає на перебіг суспільних процесів	Сукупність технологічних, суспільних організаційних об'єктів, що діють як певний агрегат (ассамбляж) і проявляють зворотну активність щодо соціуму
Оператор	Жорстка обмеженість операцій, дій людини приписами, інструкціями, пам'ятками; або запрограмоване функціонування автомата	Фахівець з окресленими професійними навичками та компетенціями або програма функціонування пристрою

вальним поняттям активного начала в суспільстві є поняття агентності. Останню ми розглядаємо як здатність суб'єкта, діяча, актора, агента, актанта, оператора чинити діяння, проявляти активність. І тому першою умовою існування активного начала є наявність у нього потенціалу і компетенцій скоєння діяння. До цих характеристик додають здатність приймати рішення, можливість усвідомленого вільного вибору. Можливість, тобто рівень свободи, як складова агентності багато в чому визначається статусом активного начала в суспільній системі, де воно реалізується. У поданому вище тлумаченні поняття агентності постає ще вкрай абстрактним. За своєю масштабністю, а отже, й абстрактністю, це скоріше філософська категорія, яка охоплює прояви агентності в усьому: природному світі, соціумі та в техніко-технологічному універсумі. Ретельний огляд аналізу цієї категорії у філософському контексті представлений Шлоссером у Стенфордській енциклопедії філософії (Schlosser, 2015). Ми лише підкреслимо, що в такому масштабі, тобто як філософська категорія, агентність пов'язана з усіма описаними вище поняттями: «суб'єкт», «актор», «агент», «актант».

Проте пізнавальні можливості цього поняття найповніше розкриваються, завдяки конкретизації його застосування в окремих сферах і галузях науки. Тому розглянемо агентність як соціологічну категорію. У цій царині знань вона означає потенціал соціального суб'єкта, що може розгорнутися в діяльності, активності, а також безпосередній прояв на практиці цього потенціалу, тобто сам процес діяльності. Тут проявляється традиційна для соціології проблема співвідношення структури й діяльності (Парсонс, 1937/2002; Куценко, 2001). Залежно від методологічних позицій дослідника акцент у визначенні поняття робиться або на внутрішньому потенціалі носія агентності, або на умовах розгортання процесу діяльності. У першому випадку увага зосереджується на внутрішніх характеристиках агента, які визначають свободу його діяльності. У другому випадку підкреслюються рамки, межі можливого прояву активності агента, які зумовлені соціальною структурою – місцем у соціальній структурі, соціальним статусом, віком, статтю тощо.

Отже, агентність є поняттям, яке дає змогу проникати в сутність активно-діяльнісного освоєння світу людиною¹. Його застосовують у

¹ Формулюючи визначення агентності, варто звернути увагу на те, що воно позначається терміном «агенсу», запозиченим з англійської мови. Як вказують і лінгвісти, і соціологи, точного відповідника йому в українській мові немає. Навіть англізований переклад терміна українською мовою подається неоднозначно – і як агентність, і як агентивність. У науковому обігу прижився тільки перший термін – агентність. Залишається дискусійним і його переклад. Його перекладають і як діяльність, і як дія, і як дієвість.

тому ж соціальному полі, що й традиційне для соціології поняття соціальної дії. Агентність – це здатність суб'єкта, актора, агента, актанта чинити діяння, проявляти активність. Тобто заздалегідь передбачається, що активне начало має володіти потенціалом скоєння діяння, а також володіти відповідними компетенціями. До цих параметрів агентності додамо ще й спроможність приймати рішення, можливість усвідомленого вільного вибору. Можливість вибору як складова агентності багато в чому визначається статусом активного начала в системі, у якій воно реалізується. У даному разі, коли говоримо про статус, то маємо на увазі потенційний статус діяння (наявність меж свободи і компетентностей). Залежно від цього статусу, як вже пояснено вище, ми користуємося поняттями суб'єкта, діяча, актора, агента, актанта, оператора.

Однак це визначення відображає лише один аспект феномена агентності, а саме здатність до активності. Втім воно відбиває і сам процес прояву активності, діяльності, дії. Адже агентність залежить не лише від рівня активності агента, а значною мірою від інститутів, норм, цінностей, у просторі яких вона (активність) опредмечується. Тобто спосіб розгортання і прояву агентності детермінується соціальними структурами. Активність без врахування інституційних умов є волюнтаризмом або авантюризмом.

Поняття агентності в соціологічному просторі конкретизується через низку визначень, що сприяють виявленню специфічних рис того чи того його прояву. Так, агентність може бути усвідомлюваною й неусвідомлюваною. Якщо накласти поняття усвідомлюваності на поняття носіїв агентності, то найбільш усвідомлюваною є агентність суб'єктів. Адже останнє поняття відображає найбільш вільного у своїх рішеннях, у своєму виборі діяча. Проте агентність у своєму прояві на практиці є більш багатим феноменом, ніж ті уявлення й усвідомлення, які має про неї суб'єкт. Та частка, що залишається між реальною агентністю й уявленням про неї, є реалізований, але не пізнаний, не розшифрований потенціал. Він і є тим елементом, що колись стане усвідомленим (а, можливо, й не стане), і буде визначеним як непередбачуваний наслідок. Причому зв'язати здійснену агентність і конкретні результати вдається далеко і далеко не завжди.

Крім того, усвідомлювана агентність як суспільне явище включає в себе уявлення агента про свою діяльність і реалізовану діяльність, наміри і результати. Як правило, між ними на практиці існує помітна різниця.

Оскільки всі види прояву людської активності розглядаються в постмодерністській парадигмі як агентність, то для уточнення того, про який вид активності йде мова, до терміна «агентність» додають означення. Якщо

звернутись до бібліографії за темою агентності, то виявиться, що підготовлені десятки, якщо не сотні, наукових праць, які відображають найрізноманітніші види активності. Причому рівень масштабності досліджуваних об'єктів у них коливається від конкретного кейсу поведінки школяра в навчальному процесі до агентності певного суспільного інституту чи навіть і всього суспільства. У сучасних дослідженнях представлений аналіз від агентності вахтового методу праці, вчительської агентності, агентності інноваційної поведінки працівників на конкретному підприємстві до проблем взаємодії агентності й соціальної структури суспільства і так далі.

Зважаючи на різноманіття сфер і проявів агентності, типологізувати її як рушійну силу соціальних змін можна за різними ознаками: за рівнем прояву в соціальній структурі; за суспільною сферою її розгортання (політика, державне управління, освіта, культура тощо); за характером змін, які є результатом внутрішньої психологічної роботи суб'єкта (зміна емоційно-вольового стану), розумової діяльності (нові уявлення, концепти, проекти), практично-перетворювальної діяльності (технічні конструкції, технологічні процеси); за типом агента (окрема особистість чи колектив); за рівнем спрямованості на проведення змін. За останнім критерієм агентність можна розділити на такі типи: а) з високою інтенцією до кардинальних соціальних змін (мета – зміна суспільного ладу, агентність проявляється у формі боротьби); б) із сильною інтенцією до соціальних змін (мета – зміна режиму, владної команди, зміна геополітичних орієнтацій, розв'язання соціетальних викликів); в) з інтенцією до соціальних змін у вигляді легальних реформ (мета – проведення контрольованих владою суспільних змін); г) з інтенцією до відтворення існуючого соціального порядку (мета – відтворення панівних суспільних відносин та зміцнення існуючих суспільних інститутів).

Важливо також зазначити, що дослідження специфіки відносин між агентами та структурами, що стосуються складних зв'язків між інституційними умовами та людською діяльністю, постійно тривають. Зокрема, можна відмітити спроби включати в теоретичну схему часовий вимір, який враховує те, що інститути та інфраструктури «переживають» людей (Avelino & Rotmans, 2011).

При цьому основна увага зосереджена на тому, як людські актори взаємодіють зі структурними та системними вимірами влади, чи вони її конституують і відтворюють, чи кидають виклик і змінюють, як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

1.3. Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: концептуалізація в парадигмі складності

Уже майже 30-річна історія становлення нашої незалежної держави показала, що процеси соціальних змін, що відбулися за цей час, є складними, непослідовними, багато в чому непередбачуваними. У вітчизняному соціологічному дискурсі ми позначали їх як трансформаційні, перехідні, кризові. За всієї близькості цих термінів, перші два (трансформаційний, перехідний) мають більш-менш обнадійливий вигляд, м'яко вказуючи на тимчасовість проблем, що мають місце, і обіцяючи, зрештою, позитивне закінчення переходу та трансформації. Щоправда, вже неодноразово сподівання на успіх чергових реформ і чергової зміни влади виявлялися марними. Тому, на мій погляд, точніше все ж таки буде позначати цей період у житті суспільства як кризовий.

На відміну від переходу і трансформації *криза* є більш невизначеним станом, і варіанти виходу з неї можуть бути як у позитив, так і в негатив, якщо не в перманентне кризове занурення. Звичайно, можна обговорювати, що є позитивом, а що негативом. Наразі під цим ми розумітимемо певну нову стабілізацію, але з різними ціннісними векторами (так, демократизація і шлях авторитаризму є можливими протилежними виходами із соціальної кризи). Інакше кажучи, трансформація та перехід нібито мають визначений напрям руху – від одного стану до іншого, а от криза обіцяє лише суттєві зміни, не гарантуючи того, якими вони будуть.

Непередбачуваність є однією з головних характеристик перебігу нашого суспільного життя в моменти кризових переходів. І в нашій країні це спостерігалось впродовж усіх трьох останніх десятиліть. Країна за цей час пережила кілька масштабних подій, позначуваних як Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності. За визначенням Є. Головахи, вибори президента 2019 року можна вважати Електоральною революцією (Електоральним Майданом), з чим важко не погодитись з огляду на ту неочікуваність і непередбачуваність результату, які тоді спостерігалися.

Хоча, на перший погляд, усі ці революційні події були переможними, згодом виявлялося, що очікування тих, хто був рушієм цих революцій, щоразу багато в чому не виправдовувалися. Це призводило до нових кризових станів і революційних протестів. Рух від революції до революції вказує на те, що постреволюційні стабілізувальні зміни за досить

короткий час знову переходили до стану кризи, що й зумовлювало нові революційні сплески.

Як саме це відбувається, які соціальні сили є рушієм таких змін? Які теоретичні моделі та емпіричні методи ми маємо використовувати, намагаючись це зрозуміти? Чи домінує тут макрорівень, цілком детермінуючи соціальні зміни незалежно від дій окремих акторів? Чи натомість можна описати ці процеси, використовуючи лише мікросоціальні моделі (вважаючи, що домінантною причиною цих змін є окремі люди-агенти – натхненні пасіонарії або ті, хто має свої інтереси та свідомо організовує масові протести й революції задля досягнення цих інтересів тоді, коли вважають це для себе необхідним)? Яким може бути інтегративне бачення ситуації, що враховує як ті, так і інші рівні соціальної детермінації (структурні й агентні)? Що чому тут має передувати? І що ми маємо розуміти під агентами соціальних змін, якщо пристаємо саме до інтегративної теоретичної платформи? Це ті питання, що природно виникають у спробах теоретично й емпірично опанувати ці події української історії. Відповідь на них суттєво залежить від того теоретичного поля, в рамках якого її шукають.

Традиційно в соціології ці полярні дослідницькі платформи відносять до моделей мікро- чи макродетермінізму або позначають як дилему системи чи дії, *структури чи агента*. Досі так і немає внутрішньосоціологічного консенсусу щодо правильності вибору між цими теоретичними полюсами. Пошук інтегративних теорій, який посилено ведеться з кінця минулого сторіччя, так і не привів до єдиної узгодженої теорії, незважаючи на той шерег блискучих імен, з яким він пов'язаний (Дж. Александер, Р. Колінз, Дж. Ритцер, Е. Гіденс, П. Бурдьє, П. Штомпка, М. Арчер, Дж. Коулмен, Ю. Габермас та інші). Ситуація *кризового суспільства* ще більше загострює окреслену дилему, зокрема й тому, що в зазначених теоріях цю ситуацію здебільшого не розглядають як окрему проблему, що вимагала б іншого підходу, ніж ситуація суспільного гомеостазису, еволюційних, а не революційних змін. А для нас вона є проблемним фокусом, становить не лише теоретичний, а й глибоко практичний інтерес, бо залежно від теоретичних відповідей можуть вибудовуватися як стратегії емпіричних досліджень, так і рекомендації щодо суспільного менеджменту в період загострення соціальної кризи.

У цій розвідці ми далекі від того, щоб дати відповідь на поставлені масштабні питання, але певні концептуальні контури їх розгляду маємо намір запропонувати. Логічно як ключові поняття, довкола яких вибудовуватимуться ці контури основної концептуальної схеми, обра-

ти поняття «соціальна нестабільність», «соціальна криза як гранична міра соціальної нестабільності», «соціальні зміни в кризовому соціумі», «агенти соціальних змін у кризовому соціумі».

Залежно від обраного теоретичного полюса в мікро-макродетерміністичній дилемі концептуальна схема матиме різний вигляд. Але питання, хто є агентами змін у кризовому соціумі і як саме вони здійснюють цю агентність, залишиться в кожному разі важливим, хоча відповідь буде суттєво відмінною. А в контексті нашої вітчизняної історії це є важливою проблемою як наукового, так і суто практичного та історичного порядку.

У такому разі *наукова проблема може набувати подвійного звучання* і різних масштабів проблематизації.

У першому випадку теоретичною платформою ми оберемо найвідомішу працю, присвячену проблемі соціальних змін – книгу П. Штомпки «Соціологія соціальних змін» (Штомпка, 1993/1996). У ній автор здійснив масштабну роботу з опрацювання всіх теоретичних поглядів на соціальні зміни. Чи було отримано при цьому синтетичну модель, сказати важко. Очевидно, макрорівень там усе ж таки видається менш вагомим, ніж рівень окремих агентів. Та в будь-якому разі можна вибудовувати стратегію нашого дослідження, виходячи з тих теоретичних пропозицій, що їх знаходимо у Штомпки. Як стверджує польський соціолог, до агентів соціальних змін можуть бути віднесені:

- 1) масштабні соціальні ідеї (аргументація з посиланням на праці М. Вебера і наведений там приклад перетворювальної сили протестантської ідеї);
- 2) окремі харизматичні лідери;
- 3) соціальні рухи;
- 4) революційні події.

Якщо ми зупинимося на такій обґрунтованій констатації, то нашою *науковою проблемою* 1 може бути вивчення конкретних агентів змін саме в нашій країні. І ідей, і лідерів, і рухів, і революцій за останні роки ми бачили достатньо, вони реально були в центрі подій, що змінювали країну. Виявляти їх, вивчати та описувати є досить цікавим завданням. Утім в такому разі чи не ставимо ми собі завдання радше описово-констатаційного характеру? Як має розгортатися програма такого дослідження? Які гіпотези щодо цих ідей, рухів, лідерів ми маємо тут висувати?

У другому випадку ми знову можемо ставити собі питання теоретичного визначення – вважати цих агентів головним чинником, що детермінує зміни (мікродетермінізм), чи все ж таки брати як первинні

якісь макросуспільні події, що породжують певні суспільні стани та виклики? Такі події описують у термінах, не прив'язаних до конкретних агентів, – «криза», «нестабільність», «конфлікт», «напруженість», які й актуалізують появу на суспільній арені названих вище агентів змін. У цьому разі ми можемо припустити, що конкретні ідеї, рухи, особистості є випадковими, а їхня принципова поява – закономірною. Скажімо, протестантизм у Вебера, в рамках такого бачення, видається наслідком тієї ситуації, що склалася в Європі на час його появи як ідеї, того напруження й кризи, що їх зумовили війни та епідемії, які цьому передували. Ланцюжок змін аж до «духу капіталізму» тягнеться саме звідси.

Саме в цій другій, більш теоретизованій постановці питання ми зможемо сподіватися зрозуміти, чому в одній ситуації полум'я революції (Майдан) розгоряється швидко й нібито від однієї іскри, а в інших – спроби певних зацікавлених акторів викликати масштабні протести швидко згасають, попри великі затрати організаторів, і не приводять до соціальних зрушень у напрямі змін.

Якщо ми погоджуємося з таким розширенням проблемних питань, то в ширшому плані нашу наукову проблему 2 можна сформулювати так: які макросоціальні закономірності приводять до того, що певна людина, рух, ідея стають агентом і провідником соціальних змін? Як ці закономірності поєднати в загальній інтегративній макро-мікромоделі соціальних процесів, що дало б змогу побачити соціальні зміни як ланцюжок «соціальна криза – відповідна соціальна ситуація – агенти змін (людина-лідер – ідея – рух – революція) – нова змінена соціальна ситуація».

Тут може поставати питання: чи завжди в цьому ланцюжку має з'являтися революція? Судячи зі спостережень Штомпки, не завжди. І ці спостереження є обґрунтованими, тому шукана модель має містити таку варіативність процесів змін. Традиційно їх позначають як еволюційні та революційні. Але нам потрібна модель, яка визначала б, коли саме таке може статися, коли для змін достатньо агентності, що її несуть із собою ідеї, рухи, люди, забезпечуючи еволюційний поступ соціальних змін, а коли до цього долучаються й революційні події.

У такій постановці *проблема 2* вбирає в себе *проблему 1* як окремий випадок, як підзавдання емпіричного порядку.

З нашого погляду, варто розділити поняття *агента й агентності* як характеристики того, кого або що ми позначаємо як агентів змін. У такому разі людину, рух, ідею можна називати агентами змін, коли ті набувають цієї якості. Той ряд уточнювальних запитань, які виникають в рамках *проблеми 2*, можна сформулювати так:

1. *Агентність* – чи є це безпосередньою характеристикою саме цих ідей, людей і рухів і чи суто цій їхній якості ми маємо завдячувати змінами, що відбуваються? Тобто чи достатньо було їх появи на історичній арені для того, щоб відбулися зміни? Чи, можливо, агентність – це здатність бути провідником чогось іншого, здатність поєднати якості того, кого потім назвуть агентом, і соціальної ситуації, в якій він опинився та діє? Саме це поєднання і дає йому змогу стати агентом змін і перетворень. Як це поєднання відбувається, яким є його соціальний чи соціально-психологічний механізм?

2. Звідки, за яких умов з'являється в тій чи іншій ідеї, людині, рухові або революційному протесті якість агентності щодо змін саме в *кризовому* соціумі? Звідки ця здатність впливати на соціальні процеси та змінювати їхній перебіг в ситуації, коли майбутнє є важко прогнозованим, що і є основною характеристикою кризи? «Не знаю, як діяти далі» – це коротка характеристика ситуації кризи – для окремої людини, як і для всього суспільства. Звідки беруться ті, хто наважується сказати «я знаю як» і закликати інших іти за собою? Знову-таки – який соціально-психологічний механізм тут працює?

3. Як пов'язана агентність з мірою стабільності–нестабільності загальної соціальної ситуації, мірою кризовості соціальної системи? Чи слушно взагалі використовувати таке поняття як «міра кризовості»? І що це може означати для розкриття суті поняття агентності? Агент змін у ситуації певної нестабільності та агент змін у кризовій ситуації – це різні за соціальною генезою та силою змінювальної соціальної активності явища?

4. Чи можна говорити про різні типи агентності – конструктивну і деструктивну, позитивну й негативну в плані впровадження ціннісних змін? Тобто чи варто розглядати в рамках зазначеної проблеми ті приклади агентності, коли вона, з одного боку, веде суспільство до нової стабілізації, виходу з кризи, а з іншого – ця стабілізація відбувається на підставі певної соціальної міфології та ціннісного ряду, які аж ніяк не можна віднести до гуманних, таких що ведуть до загальнолюдських цінностей (різні типи радикального націоналізму, релігійного фанатизму, фашизму, тоталітаризму – прикладів не бракує в історії).

5. Якою є міра непередбачуваності результатів діяльності тих, кого ми назвемо агентами змін? Інакше кажучи, наскільки ці зміни збігаються з тією метою, що ставили перед собою (або говорили, що ставили) ті, кого ми можемо вважати і називаємо агентами? Відомим фактом, на який звертав увагу і Штомпка, є те, що результати революцій майже

ніколи не збігаються з тими цілями, які ставили перед собою і декларували їхні лідери та провідники. В Україні останніх років ми в цьому пересвідчувалися неодноразово.

Звичайно, відповіді на ці запитання можна знайти лише в результаті докладного теоретичного та емпіричного опрацювання заявленої теми. Але наразі ми можемо запропонувати певні методологічні ходи в цьому напрямі та, виходячи з них, окреслити контури концептуальної схеми, від якої можна відштовхнутися для подальших напрацювань.

Методологічна база, яка видається найадекватнішою для розкриття проблеми насамперед у другій її постановці – це *поєднання парадигми складності, мережевої парадигми та парадигми практик*. Це парадигмальне поєднання було використано для побудови інтегративної моделі соціальної напруженості (Бевзенко, 2018). Деякі з тих результатів стануть у пригоді й у цьому випадку. Як показано в зазначеній праці, такий парадигмальний мікс забезпечує розуміння соціальної ситуації на трьох рівнях соціальної реальності, а саме:

1) *макрорівень – парадигма складності* (нелінійність соціальних процесів, самоорганізація, особливість моменту соціальної кризи, непередбачуваність і непрогнозованість подій у ситуації граничної кризи) (Бевзенко, 2002; Майнцер, 1994/2009; Николис, Пригожин, 1989/1990; Cleveland, 1994; Grobman, 2005). Тут обґрунтовується значення ідеї-міфу та правил соціальних ігор як інтегративного соціокультурного підґрунтя соціальної стабільності та відповідно руйнація попередніх і поява нових міфів-ідей та правил соціальних ігор як чинника зміни конфігурації соціального ландшафту);

2) *мережева парадигма – мезорівень* (мережеві стосунки, практики мережевих взаємодій з урахуванням включення в ці мережі як людей, так і не-людей (Newman, 2003; Латур, 2005/2014), символів, смислів, культурних кодів, що спричиняється до появи емерджентних мережевих утворень; останні становлять основу процесуального *соціального порядку* як соціальної тканини (неперервно відтворюваної у повсякденних практиках мережевих взаємодій), а їх руйнація призводить до порушення щільності соціальної тканини та кризи дестабілізації цього порядку (в локальних чи глобальних масштабах);

3) *парадигма практик – мікрорівень* (індивідуальні габітуальні налаштування на практики мережевих взаємодій на мезорівні) (Бурдье, 1998; Волков, 1998; Волков, Хархордин, 2008). Крах цих налаштувань у ситуації соціальної кризи тут сприймається як габітуальна криза. Ця криза на рівні окремої людини або зумовлює депресивну відмову

від пошуку нового формату соціального існування, або стимулює пошук інших мереж і мережевих взаємодій, нової соціальної включеності. Цей пошук відбувається саме на рівні габітуальних змін, не є відрефлексованим, а радше становить емоційне сканування соціального простору з метою віднайдення вільних соціальних валентностей у людей, що поруч (умовно поруч, зараз це може бути і «поруч» в соціальних мережах). Ідеї, рухи, харизматичні лідери – це якраз ті агенти, що пропонують такі валентності. Тим самим окрема людина включається в мезо- і макрорівень соціальних змін, входячи в поле тієї чи іншої агентності. Як приклад, ситуація революцій і питання, чого вони іноді розгоряються ніби самі по собі, а в інших випадках нічого не виходить запалити й за великі гроші. Якщо немає достатньої кількості людей, що увійшли в стан габітуальної кризи, заклики навіть харизматичного лідера не отримують відгуку. Немає «вільних валентностей», яких може зачепити його заклик, покликати за собою, що лише і може перетворити його на агента змін у ситуації кризи.

Окремо треба зробити зауваження стосовно висновків зі сказаного, які видаються важливими для емпіричних досліджень станів кризи та високої соціальної напруженості. Габітуальна криза як прояв цих станів на мікрорівні змушує говорити про неефективність досліджень намірів і суджень людей, які перебувають у цій соціальній ситуації. Габітус – це та складова регулятивної системи, яка спрямовує людську поведінку (зокрема й соціальну) і яка не є повністю відрефлексованою, особливо у стані кризи. Тому дослідження переживань, емоційних реакцій на ці стани та емоційних поштовхів до дії й активності будуть тут найадекватнішими (Бевзенко, 2008; Злобіна, 2014, 2016).

Справжній агент соціальних змін у такій ситуації – це пасіонарна особистість, харизматичний лідер, який пропонує новий формат ігор у різних соціальних полях, новий соціальний міф, що водночас інтегрує і стабілізує (приклад – американська мрія в США, комуністичний міф в СРСР, швидкий розквіт незалежної України в час розпаду СРСР). Але він не просто пропонує та агітує. Агентність – це дія і приклад. Агент власною впевненістю й енергією здатен задавати нові порядки.

Видається, що розділяти ідею – лідера – рух (і навіть революцію) можна лише умовно. Як правило, це – лише складові єдиного соціозмінювального процесу, єдиного акту агентної дії. Як приклад того, що це є ланками єдиного ланцюжка змін, можна навести хрестоматійну ситуацію із протестантською етикою та її агентністю у становленні капіталістичної системи господарювання, капіталістичного економічного

укладу (Вебер, 1905/1994). У протестантській ідеї були конкретні автори – особистості-реформатори – Лютер, Кальвін. Провідниками цих ідей були дуже неоднозначні й часом криваві події, які можна назвати протестантським рухом. І тільки значно пізніше це втілювалося в капіталістичних економічних відносинах, що виявилось досить неочікуваним і навіть суперечило тому, що містила протестантська ідея, запроваджена Лютером. Первинний намір засновників Протестантизму – перенести чернецтво та аскезу в повсякденність, розширити монастирські стіни до меж усього суспільства – реалізувався в зовсім протилежне – культ грошей як показника бізнесового успіху, конкурентності, індивідуалізму та інших ознак капіталістичних відносин.

Іншим прикладом є ідея комунізму, сформульована у працях Маркса, яка перелилася в комуністичні та соціалістичні рухи, привела до соціалістичної революції в Росії, опрідметнилася в соціальних змінах, що відбувалися після 1917 року. Тут теж були свої харизматичні лідери, агенти і провідники соціальних змін, які, зрештою, виявилися дуже відмінними від того, що мав на увазі Маркс.

Таких прикладів чимало. Суттєвим в усіх цих випадках є момент, що не лежить на поверхні. У кожному разі появі ідеї, лідера, руху, революції передувала відповідна соціальна ситуація, певна кризовість, зростання нестабільності, запитуваність змін, – те, що глухо й неструктуровано було наявне в суспільстві у вигляді хаотизації повсякденності, індивідуальних кризових станів, розриву мережевих взаємодій (на мезорівні), які утворювалися задля забезпечення будь-яких людських потреб – від безпеки та харчування до медичної й духовної підтримки. Розірвані мережі вимагали нової конфігурації, за якої ці потреби могли б задовольнятися. Це було запитом на новий суспільний порядок. Цей запит на зміни, як правило, не має в кожному індивідуальному випадку чіткої початкової оформленості. Соціальна напруженість (розриви в соціальній тканині, у практиках мережевих взаємодій) у суб'єктивному вимірі набуває форми емоційної напруженості й емоційно забарвленого пошуку нових ланцюжків взаємодій. Саме агенти змін пропонують ці нові ланцюжки і стають точками тяжіння, атракторами для інших членів суспільства.

Після розпаду Радянського Союзу наша країна пройшла кілька хвиль зростання–спадання соціальної напруженості й відповідно руйнування–відновлення – побудови нових мереж соціальних взаємодій. На кожній такій хвилі були свої рівні соціальної незадоволеності (хаотизованості соціального простору), свої ідеї, особистості, які їх прово-

дили в життя, рухи та революції. Явище псевдорухів, штучно створюваних задля чийось власних інтересів, є для нас теж цікавим. Ця ситуація протилежна тій, про яку йшлося вище. Тут уже є криза й запитуваність змін, але не кожному вдається стати агентом належних змін. Відсутність харизми в лідера (цього не купиш за жодні гроші) позбавляла такі рухи якості агентності, навіть якщо це відбувалося у сприятливій для змін соціальній ситуації. Тож вони закономірно реально не впливали на перебіг подій.

Треба сказати, що навіть реальні агентні дії майже ніколи не закінчувалися тим, задля чого вони починалися, й наступні зміни не відповідали очікуванням самих учасників подій, самих агентів. І в рамках запропонованого погляду на макродинаміку суспільства (парадигма складності, нелінійна парадигма) це видається прогнозованим і закономірним. У кризових точках, як можна стверджувати на підставі цього теоретичного погляду (Бевзенко, 2005), подальший перебіг подій і конфігурація подальшого соціального порядку є принципово непередбачуваними, точніше, варіативно передбачуваними. Варіанти прорахувати дуже важко, для цього немає відповідних теоретичних моделей та інструменту. Важко говорити про можливість їх побудови навіть за наявності відповідного математичного апарату та потужної обчислювальної техніки. Щоб ці моделі працювали, потрібна неймовірно висока точність. Якщо для лінійних моделей невелика помилка дає невеликі відхилення у прогнозах, для нелінійних мала початкова помилка в результаті може дати абсолютно неправдивий прогноз. Хрестоматійним прикладом є прогнози погоди, коли далі трьох днів щось прогнозувати дуже важко саме з цієї причини.

Але принципово важливим є сам факт варіативності, що впливає з обраної методологічної платформи. Понад те, якщо навіть гіпотетично припустити можливість прорахувати варіанти, непередбачуваність прогнозу все одно зберігатиметься через неможливість сказати, який з варіантів може реалізуватися. Тут ситуацію може скеровувати простий випадок. Умовно кажучи – це ситуація, коли до місця вирішальних соціальних подій (наприклад, до сцени на Майдані чи до Смольного в Петербурзі) швидше дійшов той чи інший лідер. І саме він, його якості, напрям його агентності можуть виявитися доленосними для всього соціуму. Але для цього потрібна та соціальна хвиля, що підносить його.

Якщо спускатися від цих досить загальних міркувань до чіткіше окреслених контурів можливої концептуальної схеми, то найдоречніше звернутися до поняття *соціального інституту* як того, що задає пра-

вила гри для кожної людини, а тим самим задає соціальний порядок в означеному вище розумінні – як конфігурацію мережевих взаємодій, утворювану завдяки цим правилам гри.

Поняття соціального інституту, як і більшість інших понять, якими далі оперуватимемо, має широкий діапазон смислових навантажень, часто в межах, по суті, протилежних значень. Дослідженню цих коливань смислів, пов'язаності їх з тим чи іншим автором присвячено багато історико-теоретичних праць. Але вже уявилася ілюзія стосовно того, що тут можна вказати лише одне «правильне» визначення, як того вимагала свого часу позитивістська наука. Постпозитивізм, у рамках якого ми зараз працюємо, бажаючи того чи ні, ставить нас в інші епістемологічні рамки. У кожному реальному теоретичному чи емпіричному дослідженні автори використовують той набір смислів щодо необхідних понять, який дає змогу поєднати ці поняття в узгодженій концептуальній схемі. Саме тому ми зараз говоримо *не про поняття та теорії, а про концепти та концепції*. Тому ми, хоча й використовуємо звично термін «поняття», радше мовимо про концепти – ті смислові «нарізки», які обираємо в нашому конкретному випадку для роботи з цим концептом як пізнавальним інструментом. Як правило, в такому разі варто обумовлювати, що саме матиме на увазі автор, використовуючи певні терміни. Зробимо це стосовно терміна «соціальні інститути», оскільки власне на мову інституційних змін переводиться проблема змін соціальних.

Імена класиків соціології, як правило, згадуваних у зв'язку з цим поняттям, становлять потужний шерег – від О. Конта і Г. Спенсера через Е. Дюркгайма, К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона і Т. Веблена й аж до сучасних неоніституціоналістів на чолі з Д. Норттом. Як із цим працювати в нашому конкретному випадку?

Щоб обрати необхідну нам смислову конфігурацію в концепті «соціальні інститути», слід використати цей концепт для уточнення інших концептів – «соціальний порядок», «соціальні зміни» та «агент соціальних змін», тобто визначити соціальний порядок через інституційний порядок і соціальні зміни – через інституційні зміни.

Вище *соціальний порядок* був визначений через сукупність мережевих взаємодій, які спостерігаються в соціумі й утворюють *соціальну тканину*. Міра соціальної впорядкованості – це міра щільності, міцності соціальної тканини. Яким у такому разі буде адекватне визначення соціального інституту?

Повернімося до практик мережевих взаємодій. Що їх у реальності детермінує? Як виникають ті правила, за якими утворюється ця тканина

повсякденних взаємодій (людей з людьми – через обмін інформацією, символами, речами, словами, емоціями – та людей з речами, що теж вплетено у тканину повсякденності), постійна процесуальна відтворюваність, повторюваність якої створює передбачуваність і стійкість соціального цілого в докризові, стабільні часи?

У рамках запропонованого підходу, пов'язаного з (нелінійною) парадигмою складності, вирізняються два механізми утворення соціального порядку й відповідно два механізми соціальних змін – *організаційний та самоорганізаційний* (Бевзенко, 2002).

Перший механізм (організаційний) пов'язаний із зовнішнім контролем, владою, формальними правилами, усіма тими чинниками, що спрямовують людську поведінку та людські практики завдяки зовнішнім силам влади, держави, примусу та контролю. Ці правила оформлені у вигляді публічно оприлюднених (і письмово закріплених) указів, законів, розпоряджень, договорів, правових норм. Виконання цих правил забезпечують певні установи. Ясна річ, що в перекладі мовою інститутів ідеться *про формальні інституційні утворення*, правила та організації, які несуть у собі навантаження створювати, відстежувати, зберігати, змінювати ці правила та застосовувати санкції до порушників їх виконання. Завдяки цим правилам інститути мають забезпечувати виконання певних соціальних функцій через регуляцію людських дій-поведінки. У теорії соціальних інститутів таке розуміння близьке до лінії структурних функціоналістів.

Другий механізм (самоорганізаційний) – це правила, що утворюються спонтанно, на доповнення до формальних правил або оминаючи чи заперечуючи їх. Для них не існує організацій та формальної узгодженості, але вони стійкі та повторювані й за ними люди живуть і взаємодіють. Ці самоорганізаційні порядки тримаються на тому, що ми, вслід на Ю. Левадою (Левада, 1984/1993), назвали ігровою складовою соціальної дії (поряд із функціональною, активізовувальною в разі формальних правил). Генеза таких правил на макрорівні пов'язана зі спонтанним утворенням самоорганізаційних соціальних структур (сталих мереж соціальної взаємодії). Вони виникають не як чийсь конкретні задуми чи проекти, а як результат поступового колективного вибору оптимального формату соціальних взаємодій у певному соціумі та в певній ситуації. В інституціональних визначеннях це можна назвати *неформальним боком соціальних інститутів*.

Напевне, найближчим до такого розуміння є те, що пропонує у своїй культуральній соціології Дж. Александер. У нього це стосується

ся насамперед інституту громадянського суспільства, але для нас важливим є запропоноване американським соціологом розуміння того, що цей інститут варто розглядати не лише через нормативні положення (формальні правила), а й через ту повсякденну фактичність, яка включає й ту складову, що за своїм малюнком нагадує культурні формати, спираючись на власні символи, ритуали, культурні коди (Александр, 1997/1999; Alexander & Smith, 2004). Близькі ідеї щодо нормативності та фактичності інститутів громадянського суспільства можна знайти в Ю. Габермаса (Habermas, 1992/1996).

Зважаючи на паралель між концепцією Александра і тим обґрунтованим в рамках самоорганізаційного підходу фактом, що соціальна самоорганізація являє собою соціальні взаємодії ігрового та міфологічного кшталту, можна сказати:

1. Говорячи про культурну складову в структурах громадянського суспільства, Александр, по суті, говорить про необхідність в інституті громадянського суспільства розглядати і брати до уваги як його формальний, так і неформальний аспект, як організаційний, так і самоорганізаційний.

2. За аналогією з інститутом громадянського суспільства можна стверджувати – кожен соціальний інститут має свій організаційний та самоорганізаційний, формальний і неформальний вимір, які в жодному разі не має обминати соціологічна увага. Перший становить формально зафіксований нормативний порядок. Другий – це та складова сумарно чинної системи правил (наявної фактичності), що виникає спонтанно внаслідок процесів соціальної самоорганізації й має характер звичних, повторюваних, рутинізованих практик соціальних взаємодій. Останні закріплюються на мезорівні у стійких соціальних мережах, а на мікрорівні – в індивідуальних габітуальних налаштуваннях. Поступове закріплення цих взаємодій у певних ритуальних, символічних формах надає їм формату, подібного до культурних утворень.

За логікою сказаного, ми природно виходимо на поняття габітусу і практик, які утвердились у соціологічному дискурсі завдяки працям Бурдьє, де ці поняття поєдналися в об'ємну концептуальну схему разом з такими поняттями, як соціальна структура, соціальне поле. Соціальне поле у П. Бурдьє і являє собою неформальний бік соціального інституту (Бурдьє, 2005). Навіть правила, за якими люди взаємодіють у рамках того чи іншого соціального поля (літератури, науки, бізнесу, медицини, освіти тощо), Бурдьє позначає як правила гри. У нього це радше метафора, але, обґрунтувавши те, що ці неформальні взаємодії в

рамках певного інституту (поля) підпадають під визначення соціальної гри (Левада, 1984/1993; Хейзинга, 1938/1997), ми можемо з більшою впевненістю говорити – йдеться саме про правила взаємодії ігрового формату, які виникають у процесі соціальної самоорганізації. Остання свою атрактивність (атрибутивну якість самоорганізаційних процесів) проявляє через атрактивність ігрових структур.

Отже, як робоче визначення соціального інституту візьмемо саме це: сукупність правил гри, за якими люди в певному суспільстві вибудовують свої взаємодії в різних соціальних полях. Ці правила аналітично можна поділити на формальні (ідуть від формальної, організаційної складової інституту) та неформальні (від неформальних, самоорганізаційних порядків). Однак у реальному житті ці дві системи правил поєднуються, і це поєднання становить основу реального суспільного порядку. І тут можна погодитися з функціоналістами – ці сукупні правила мають забезпечувати інституційну функціональність. Але саме сукупні. А не суто формальні.

Стійкість–нестійкість інституційного порядку впливає передусім з узгодженості–неузгодженості цих двох систем правил гри. Інституційна нестійкість – це хиткий баланс між цими правилами. Інституційна криза – критична неузгодженість між цими правилами, коли найчастіше формальні порядки поступаються неформальним і формальні інституційні правила, те що називається зараз сучасними, модерними, раціональними інститутами, припиняють працювати. Класичний приклад – корупція в нашому суспільстві. Вона не входить до жодної системи формальних правил в жодному з інститутів, але успішно регулює правила взаємодій майже в усіх. Не випадково наявність корупції називали підставою недовіри до влади, що постійно виникала і призводила до чергових революцій.

Тепер очевидно, про що ми маємо говорити мовою соціальних інститутів, коли йдеться про соціальні зміни. Ясна річ, про зміни цих двох складових у загальній структурі інституційних правил гри. І весь подальший перебіг цих змін, все те, що ми назвемо агентністю в цих змінах, задаватиметься саме процесами, процедурами зміни правил гри у формальній і неформальній складових соціальних інститутів. І якщо стосовно формальної складової на вигляд все досить просто – зміна писаних правил, законів, вимог, – то неформальна складова не є такою очевидною. Вище ми (слідом за Александером) показали, що вона має формат, подібний до культурних утворень, а інерція культури – річ відома. Інерція неформальних правил взаємодій тут теж вочевиднюється. Звичне,

габітуально закріплене, а ще й передане через кілька поколінь, змінювати дуже важко. Воно не є продуктом рефлексії й вольового самокерування для більшості людей. Безперечно, це можливо для невеликої частини суспільства, але частіше ці звички перебувають за порогом свідомого відстеження. Потрібна габітуальна криза, стрес, емоційне потрясіння, щоб людина стала перед необхідністю виходити з кола звичного.

Тут ми маємо повернутися до нашого головного проблемного фокусу – суспільної кризи. Як про це сказати, послуговуючись концептом соціальних інститутів? Як у цій термінології описати нестійкість, нестабільність чи руйнацію соціального порядку? Усі ці визначення можна розмістити в один ряд, якщо пов'язати з мірою соціальної кризовості, а останню – з напруженістю, що впливає з функціональної спроможності–неспроможності сукупних правил гри в тому чи тому соціальному полі. Інакше кажучи, якщо в медичному полі формальні правила безкоштовної медицини та неформальні звички платити лікарям більш-менш дієво працюють на підтримання здоров'я людей у тих межах, що вони вважають за прийнятні, то ми говоримо про відносну функційну спроможність цього інституту. Коли ж неформальні правила виписувати дуже дорогі ліки й вимога платити за медичні послуги ставить чимало громадян у ситуацію неможливості ці послуги отримати, то ми говоримо про дисфункційність сукупних правил гри.

У такому разі можна сказати: нестійкість і нестабільність – це два слова близькі за значенням, і в нашому розумінні можуть вказувати на те, що правила поведінки в рамках того чи іншого інституту, які формуються в суспільстві завдяки поєднанню наявних формальних та неформальних правил гри, здатні працювати лише частково або для частини людей працювати на виконання цими інститутами своїх суспільних функцій. При цьому самоорганізація на неформальному рівні може породжувати правила, що є не лише доповнювальними, а й протилежними правилам формальним, як уже неодноразово згадані формальні інституційні порядки та неформальні корупційні відносини, що їх деформують. Але цей кентавр може тим чи тим чином задовольняти потреби людей до певного часу. Зруйнованість соціального порядку і соціальних інститутів – це ситуація, коли формальні правила і неформальні правила вже є радше протилежністю, ніж взаємодоповненням, і саме неформальні є дієвими.

У таких випадках часто можна почути «соціальні інститути не працюють», «інституційна система дала тріщину».

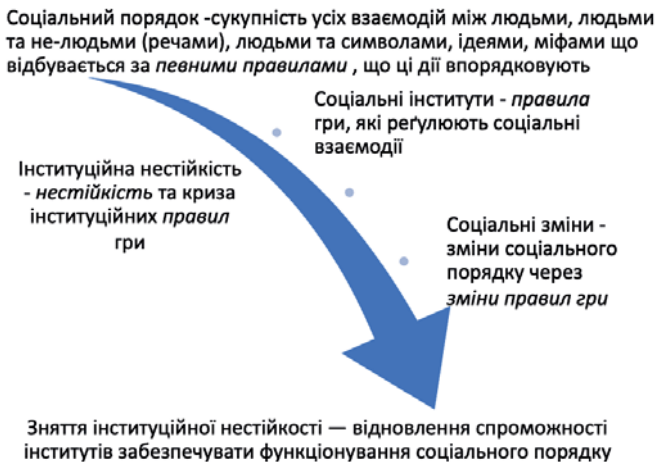
Інституційна руйнація є ситуацією, коли запитуваною стає агентність в інституційних змінах – як на формальному, так і на неформальному рівні. Але механізм здійснення цієї агентності тут є дуже відмінним. Адже результат, якого має прагнути ця агентна діяльність, – це утвердження нових правил гри для цих двох рівнів інституційного порядку. І якщо в першому випадку ці правила можна формально написати, то в другому це дуже непростий процес. Зорганізувати самоорганізацію принципово не можна. В момент кризи можна лише «підштовхнути» суспільство до нових самоорганізаційних зрушень. Це насправді можуть зробити харизматичні лідери, певні суспільні рухи, певні соціальні ідеї. І відбуватиметься це, як правило, у розріз з наявними старими правилами – як формальними, так і неформальними.

Завершимо цю концептуальну розвідку схематичним відображенням контуру концептуальної схеми, в якій може вписатися продовження запропонованих міркувань. На рисунку 1.3.1 окреслено загальну логіку взаємозв'язків досліджуваних явищ у процесі соціальних змін.

Кожен із представлених елементів процесу має складну структуру, але деякі елементи, пов'язані, скажімо, з характером взаємодій, відтворюються на всіх етапах процесу змін соціального порядку. Зокрема соціальний порядок складається з формальних взаємодій, які здійснюють-

Рисунок 1.3.1

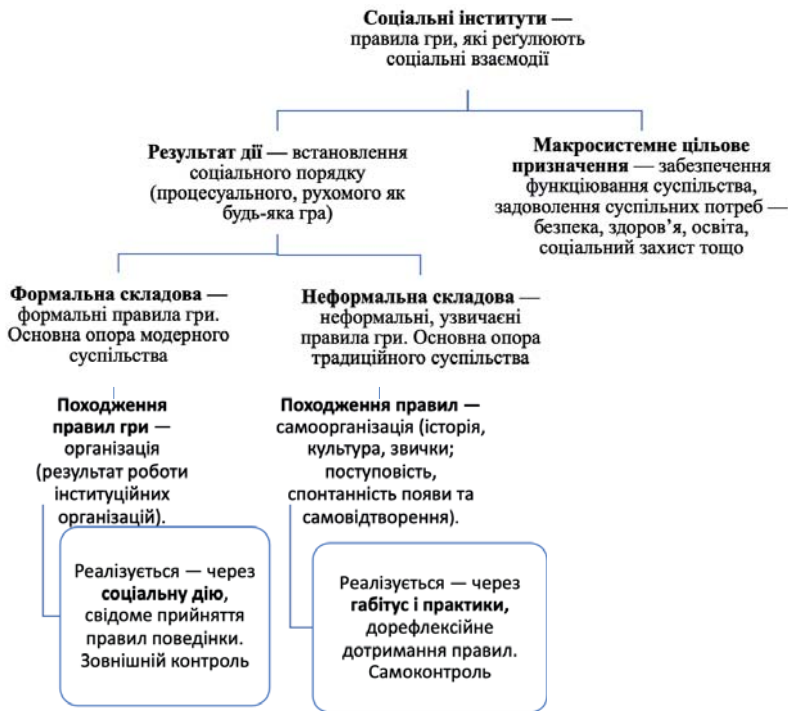
Процесуальний зв'язок соціального порядку, соціальних інститутів та соціальних змін з урахуванням стану інституційної нестійкості

ся за усталеними організаційними правилами (законами, розпорядками, уставами, приписами тощо), та неформальних практик мережевих взаємодій в усіх соціальних полях. Правила взаємодій задають соціальні інститути, як це представлено нижче на рисунку 1.3.2.

Рисунок 1.3.2.

Концептуальна схема соціального інституту

Через соціальні інститути реалізуються соціальні зміни. Схематично механізми й агенти змін подані на рисунку 1.3.3.

Як бачимо і в соціальних інститутах, і в соціальних змінах зберігається зафіксований у соціальному порядку розподіл на формальний і неформальний компоненти. Концептуально важливо, що на мікрорівні відбувається їх поєднання, оскільки індивід перебуває в полі дії обох систем правил.

Нестійкість і криза інституційних правил гри призводить до часткової або повної функціональної неспроможності сумарних інституційних правил гри забезпечувати стійкість соціального порядку. Актуальною проблемою нашого дослідження є те, як агенти й механізми змін інституцій-

Рисунок 1.3.3

Концептуальна схема соціальних змін

них правил гри задіяні у процесах відновлення стійкості та функціональної ефективності соціальних інститутів, що перебувають у стані кризи. Концептуально це видається як процес досягнення більшої узгодженості між формальними та неформальними правилами. Емпіричні референти соціальних змін – це зміна правил гри, що регулюють практики повсякденної соціальної взаємодії в різних інституційних полях.

Такий вигляд має основний контур загальної концептуальної схеми дослідження проблеми агентів соціальних змін у ситуації соціальної кризи (інституціональної нестабільності). Головні поняття і зв'язок між ними в рамках концептуальної моделі це: *соціальний порядок, соціальні інститути, інституційна криза – нестійкість, соціальні зміни, механізми соціальних змін, соціальна дія, практики мережеских взаємодій, агенти*

та суб'єкти соціальних змін. Звісно, це лише контур, оскільки реальна концептуальна схема вимагає докладнішого опрацювання моментів переходу від одного запропонованого блока до іншого.

Підсумовуючи зазначимо, що концептуалізація дослідження здійснюється на перетині трьох вельми насичених соціологічних напрямів теоретизування. Здійснені огляди теорій інституціоналізації, агентності та соціальних змін підтверджують, що в кожному з них не існує однозначних концептуалізацій. Авторська концепція побудована в парадигмі складності. У рамках такого підходу виокремлюються самоорганізаційний (почуття, емоції, ірраціональність, несвідоме) та організаційний (свідомість інтелект, раціональність, інтенціональність) механізми соціальних змін. Реальний соціальний порядок (практики повсякдення) утворюється самоорганізаційними механізмами, у свою чергу, над ним в інституційному вимірі через організаційні механізми утворюється надбудова номінального порядку – інституційні приписи. У різних інституційних полях формуються певні правила, які в сукупності і задають інтегральну картину реальних практик інституційних соціальних взаємодій.

Інституційні правила ділять на формальні (організаційний порядок) та неформальні (близькі до культурних за генезою). Наявність названих двох складових в інституційних процесах дає можливість виявити особливості агентної діяльності, які про цьому виникають.

Агенти соціальних змін – це окрема людина або група людей, які впливають на зміну соціального порядку через зміни актуальних практик повсякденної взаємодії в тому чи іншому інституційному полі. Типи агентності розрізняють залежно від площини дій (організаційна чи самоорганізаційна), міри інституційної стійкості-нестійкості, в які діє агент, та інтенсивності, часової і соціальної глибини агентного впливу.

В умовах стійкого інституційного порядку агентність є реакцією на незначні відхилення і є локальною. Найчастіше це агентність біографічного радіусу на неформальному рівні. В умовах відносної нестійкості інституційного порядку зміна правил має локальний характер. На формальному рівні діє агентність згори – ініціація реформ в усьому інституційному полі чи в окремих його локальностях, на неформальному рівні – ініціація зміни правил гри знизу, протестні вимоги зміни формальних правил, громадянська активність. Висока нестійкість інституційних правил супроводжується домінуванням неформального рівня агентності, формальний його або наздоганяє, або іде всупереч. Залежно від інтенсивності, часової і соціальної глибини агентність реалізується на рівні намірів, у спробах реальних упроваджень та на рівні масштабних реальних змін.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУТИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК АГЕНТИ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

2.1. Інститути влади в періоди стійкого і нестійкого функціонування

У соціології дії суб'єктів розглядаються в єдності інститутів і соціальної структури, оскільки будь-яка активність відбувається у певних умовах і обставинах. Саме останні багатьма дослідниками і розглядаються як визначники дії. Тобто об'єктивно дію обмежують (а інколи і протистоять їй) суспільні структури. До соціальних структур належать інститути (усталені моделі дії й відносин) та інституції (формальні організації) (Норт, 1990/1997; Войтович, 1999; Головаха і Паніна, 2001; Makeєв, 2003). А активним началом виступають суб'єкти, тобто учасники діяльності. Як правило, суб'єктами, тобто «дійовими особами», постають особистості, організації та інститути. У системі понять, запропонованих у даній розвідці, вони відображаються поняттями суб'єктів, діячів, акторів, агентів, актантів.

Проте діалектика процесу соціальної дії полягає в тому, що соціальні структури є не тільки суспільними умовами та обставинами прояву соціальної активності, але одночасно й самі набувають ролі суб'єктів дії. Утім їхня активно дійова самостійність, агентність є ще більш складною, ніж у традиційних суб'єктів дії – особистостей і колективів.

Елементи структури, що проявляють активність, функціональність залежно від сфери та рівня прояву в суспільстві, означаються поняттями «інституція», «організація» (у сферах політики, управління, економіки, культури, освіти тощо), «рух» (у сфері політики, громадянських та культурних практиках), «сторона» (в економічній сфері) та іншими. Саме такими термінами вони позначаються й у нашому дослідженні.

Найбільш важливими ознаками інститутів є їхня усталеність, стійкість. Далі наше дослідження буде зосереджене на агентності інститутів державної влади. Проте в окремих випадках для більшої аргументованості ми звертатимемося і до інших видів агентності, при цьому зазначаючи, про який її вид іде мова.

Інститути влади утворюють бюрократичне поле, причому в широкому сенсі П. Бурдьє і державу в цілому позначав як метаполе, яке ви-

значає правила, що керують різними полями (Бурдье, 1997/2001б). Так, щоб зрозуміти символічний план впливу держави, на думку Бурдье, потрібно зрозуміти специфічне функціонування бюрократичного мікркосму, проаналізувати генезис і структуру світу його агентів (Бурдье, 1993/1999). Спробуємо подивитися на це поле з боку його функціонування в різні періоди суспільного життя.

Інститути влади можуть перебувати у стані стійкого і нестійкого функціонування. Відповідно ці стадії можна назвати періодами стійкої і нестійкої інституційності. Які характерні ознаки діяльності інститутів у ці періоди?

Нестійкість інститутів влади є занадто абстрактним поняттям, яке потребує конкретизації. Важливо з'ясувати, до якого типу нестійкості вона належить, які причини лежать у її підвалинах. Адже будь-який суспільний інститут є змінним явищем. Причини послаблення функціонування інституту влади можуть бути різними. Одні детермінанти деструкції можуть критися в природній поступальній еволюційній ході, що ґрунтується на внутрішніх процесах відтворення й розвитку даного інституту. Коли ці процеси у своєму поступальному розвитку сягають певних меж, тоді їхні внутрішні суперечності переростають у конфлікт. Така ситуація в інститутах влади настає тоді, коли їхня діяльність уже не відповідає життєвим запитам, коли реальні соціальні процеси, якими вони управляють, випередили їх. У такому разі інститути втрачають свою стійкість.

Свій вклад у послаблення стійкості функціонування інститутів влади можуть вносити й головні агенти цих організацій – державні службовці. Це відбувається внаслідок порушення дії ланцюжка «влада–відповідальність». Розглядаючи генезу бюрократичного поля, Бурдье (1997/2001б) показав, як у надрах самих ієрархічних відносин зароджувався справжній суспільний лад, за якого виконавець перебуває одночасно і під контролем, і під захистом керівника. Однак мірою зростання владних повноважень керівника посилюється і його залежність від усєї мережі виконавців. Зрештою, свобода та відповідальність кожного, з одного боку, скорочується аж до повного зникнення, а з іншого – зростає, коли агент має брати на себе відповідальність за рішення, хоча й під прикриттям усіх інших агентів, що діють у полі. За Бурдье диференціація поля влади веде до того, що «кожна ланка ланцюжка є сама собою точкою (вершиною) у полі» (Бурдье, 1997/2001б, с. 174). У період нестійкої інституційності агенти, які перебувають на різних вершинах,

втрачають мотивацію до того, щоб приносити свої приватні інтереси в жертву обов'язку.

Проте інституційна нестійкість може бути викликана, як це часто буває, зовнішніми причинами. По-перше, вона може бути спровокована вадами в управлінні державними органами, що обумовлені некомпетентністю посадових осіб. Її можна назвати невинуватою, нерациональною, нестійкістю, що веде до хаотизації суспільних відносин, руйнування соціальних інститутів. По-друге, причиною негативного впливу зовнішніх чинників на інституційну усталеність може бути «безладдя» законів, нестійкість законодавства, що проявляється як у частій зміні норм законів, що регулюють певний сектор суспільних відносин, так і в суперечностях між окремими законами чинного на даний час законодавства. Наслідком таких процесів є розбалансованість роботи державних інститутів, яка спричинює турбулентність всієї соціальної системи. Соціальні інститути, що увійшли в стан турбулентності, мають різні ступені нестійкості. Вони можуть перебувати в діапазоні від частково нестійких до край нестійких.

На стадії стійкого функціонування інститути забезпечують відносно регулярне, усталене відтворення умов життєдіяльності суспільства і людини (Гидденс, 1984/2003). Взаємовідносини між особистостями, групами й організаціями тут мають зрозумілий і передбачуваний характер. Завдяки цьому налагоджується міцна взаємозалежність між усіма учасниками спільної взаємодії в суспільстві, їхня єдність. Чим надійнішим і чіткішим є рівень відтворюваності взаємозв'язків між діючими суспільними суб'єктами, тим більш стійкими проявляють себе соціальні інститути. Такий стан соціального порядку більшістю громадян та організацій сприймається як надійний, передбачуваний, а отже, і як комфортний. На цій основі зростає легітимація державної влади. Більшість громадян стають її прихильниками, виборцями, підтримують представників тих політичних сил, які перебувають при владі. За подібних умов більшість соціальних інститутів справляється зі своїми головними суспільними завданнями. У певному сенсі подібний характер суспільних відносин з погляду державних інститутів є близьким, якщо не до ідеального, то в усякому разі до бажаного.

Проте в реальному житті, по-перше, в такому стані суспільства й держави перебувають край рідко. У кожному суспільстві є певні сили, що невдоволені існуючим станом речей і розробляють, планують та здійснюють кроки, спрямовані на його зміну. Стійкість державних структур насамперед розхитують представники політичної опозиції, частина

інтелектуальної верстви, інші категорії невдоволених владним режимом чи навіть і державним устроєм. Утім об'єктивно свій вклад у порушення процесу відтворення соціальної стійкості суспільства можуть вносити й агенти владних інститутів.

По-друге ж, подібна суспільна ситуація, якщо вона є тривалою в часі, приховує в собі загрозу переходу суспільства в застій. Такий стан суспільних відносин може бути протяжним у часі, але настає момент, коли соціальна система зрештою сягає певних меж у своєму поступальному розвитку. У суспільстві зростає соціальна напруженість, внутрішні суперечності доходять до рівня конфліктів, і воно потрапляє в смугу потужних криз. У цей період порушується соціальний порядок, а соціальні структури й інститути деформуються, ослаблюються та втрачають свою стійкість.

Кризове суспільство з ослабленими і нестійкими інститутами влади не здатне справлятися із системними викликами, що починають накопичуватись по експоненті. Зміни, що відбуваються в суспільстві, мають переважно некерований і непередбачуваний характер. Суспільна система не справляється з надлишком викликів. Настає період розбалансування взаємодії суспільних інститутів.

Особливо великого значення для утримання злагодженої і стабільної роботи інститутів влади в цей час набуває законодавство й рівень його легітимності в суспільстві – його якість і рівень законослухняності громадян. Стабільність функціонування інститутів забезпечується дотриманням усіма громадянами, незалежно від місця, яке вони займають у соціальній ієрархії, діючого законодавства, соціальних норм, дотриманням традицій і правил. Порушення діяльності хоча б одного з цих елементів ставить під загрозу злагодженість функціонування всього суспільства як цілого. Якщо збої мають частковий характер, то система справляється з ними завдяки перерозподілу функцій між інститутами. У разі ж збільшення масштабу збоїв в одному чи кількох інститутах соціальна система вже не може справлятися з ними, вона стає неспроможною компенсувати масові недоліки в роботі окремих своїх елементів і ланок за рахунок цілого. Відбувається неузгодженість принципів взаємодії між інститутами, порушується рівноважне функціонування соціальної системи. Останнє проявляється у наявності гострих проблем, зростанні напруженості у взаєминах великих і малих соціальних груп, в асиметрії соціальних структур, у функціонуванні соціальних інститутів, у дотриманні в суспільстві норм, правил, традицій і т. ін.

У такій ситуації інститути державної влади не здатні забезпечити нормальну взаємодію між частинами суспільства, які розділені за світоглядними, ідеологічними, політичними і культурними цінностями. А між представниками різних політичних партій, конфесій, вікових, регіональних та інших соціальних груп не вироблена модель плідної, ефективної чи хоча б толерантної співпраці.

У конституціях держав, у системі кодексів і законів, що становлять їхнє правове поле, прагнуть виписати ідеальний тип суспільних відносин. У цих основоположних правових документах намагаються, хоча б формально, передбачити баланс інтересів основних соціальних груп суспільства. Механізми регуляції балансу відносин у цих документах передбачені для всіх сфер соціуму. Однак правозастосовна практика показує, що законодавчі акти наштовхуються на багатогранне й суперечливе життя суспільства, в якому взаємодіють соціальні суб'єкти та інститути, які мають суттєво різні потреби, інтереси і мотиви поведінки, і рано чи пізно закони починають давати збій. На жаль, у деяких країнах закони починають давати збій дуже скоро після їх прийняття (а іноді в них задалегідь закладається свідомо лукава норма, яка сприятиме розбалансуванню суспільних відносин – вигоди для обраних секторів економіки, окремих соціальних груп, кланів, можливість корупції тощо).

Отже, якщо у відносинах між соціальними інститутами виникають неузгодженості, то це веде до порушення соціальної рівноваги в суспільстві. Якщо державні органи таправлячий режим з певних причин не можуть забезпечити на основі створеного ними правопорядку узгоджену взаємодію між цими елементами, не здатні створити громадські умови для злагодженої роботи суб'єктів економічної та політичної діяльності, для всебічного прояву культурних і духовних потенціалів складових соціуму, то настає соціетальна розбалансованість, що формує інституційну нестабільність.

Ступінь неузгодженості взаємодії і співвідношення суспільних елементів притаманні всім соціумам. Однак вони розрізняються масштабами розбалансованості суспільних відносин. Іноді соціетальні диспропорції сягають таких розмірів, що підривають підвалини всіх сфер діяльності суспільства і загрожують самому його існуванню. Особливо це стає небезпечним, коли диспропорції проявляються на всіх рівнях суспільних відносин і в усіх сферах суспільства. У такому разі деформуються пропорції в економічній, політичній і соціокультурній сферах. Ризики й негативні наслідки соціетальної розбалансованості можуть проявлятися в першій ланці суспільних відносин, а можуть проявитися

через кілька кроків у ланцюгу соціальних зв'язків. При цьому опосередковані кроки, що ведуть до негативних наслідків, можуть реалізовуватися одразу і суттєво підсилити негативний потенціал менш складних взаємозв'язків.

За спрямованістю розбалансованість суспільства може мати горизонтальний і вертикальний вектори. У першому випадку мова йде про порушення зв'язків координації, збої у відносинах між соціальними інститутами одного рівня, наприклад між міністерствами і відомствами. Соціетальна розбалансованість по вертикалі означає порушення ієрархічних, субординаційних взаємозв'язків між соціальними інститутами, між загальнодержавними органами й органами місцевого самоврядування тощо, а також порушення спадкоємності поколінь, переривання традицій, наявність проблем у відтворенні історичної пам'яті суспільства і т. ін. Розбалансованості суспільних відносин та взаємодії соціальних інститутів протистоїть осмислена, послідовна й далекоглядна політика держави, яка спирається на певні теоретичні моделі та концепти. Для усунення соціетальної розбалансованості нерідко створюються спеціальні органи управління, які оптимізують і гармонізують відносини між соціальними інститутами, як по вертикалі, так і по горизонталі.

Отже, розбалансування відносин між державними інститутами являє велику небезпеку для життя суспільства. На жаль, в Україні з часу проголошення незалежності перманентно мали місце конфлікти й гучні скандали між органами державної влади: між Президентом України і Верховною Радою України, між Кабінетом міністрів і Адміністрацією (Офісом) Президента, між Міністерством внутрішніх справ і Генпрокуратурою, Генпрокуратурою і Мінфіном, між НАБУ і САП, між КМДА та Нафтогазом і т. ін. Можливо, однією з причин такої неузгодженості є надлишок інститутів, що покликані виконувати ті самі функції. Особливо це помітно у сфері боротьби з корупцією. Кількість державних органів, що борються з нею, поступово збільшується і, здається, вже недалекий той час, коли їхня кількість наблизиться до десяти. Хоча поки що це слабко впливає на рівень корупції.

Нездатність центральних державних інститутів розв'язувати суперечності і проблеми в рамках існуючого законодавства свідчить про слабкість держави, про збій у функціонуванні державної машини. Громадська думка адекватно реагує на розлади у взаємовідносинах державних інститутів. Від подібних протистоянь вони втрачають авторитет і рівень довіри населення. Коли суспільство тривалий час перебуває в стадії нестійкості, то в ньому, за словами І. Валлерстайна, «флюктуації

стають дедалі більш безладними та руйнівними й однозначно ведуть до точки біфуркації» (Валлерстайн, 1997, с.18).

Отже, суспільні зміни порушують усталені відносини і разом з тим руйнують ті соціальні порядки, що пережили свій час і стали бар'єром на шляху подальшого розвитку суспільства. Так було завжди протягом людської історії. Такі зміни є проявом соціально-історичних закономірностей розвитку людського суспільства. Однак у кризових соціумах руйнівні процеси, що стають бар'єрами на шляху суспільства до позитивних змін, до його вдосконалення, накопичуються з більшою швидкістю та інтенсивністю. Подібні деструктивні зміни ведуть до розхитування основ соціальних інститутів. Останні стають ненадійними, суспільна інституційність втрачає свою стійкість. Проте вони продовжують діяти.

У цих послаблюючих міць соціальних інститутів процесах неабияку роль відіграють соціальні агенти та їхня агентність. З погляду суб'єкта агентність розглядається як здатність проявляти активність. Це активне начало суб'єктів, що мають потенціал скоєння діяння, а також відповідні компетенції. За рівнем спрямованості на проведення змін агентність можна поділити на такі типи: а) з високою інтенцією до кардинальних соціальних змін; б) із сильною спрямованістю до соціальних змін; в) з намірами до соціальних змін у вигляді легальних реформ; г) з бажанням відтворення існуючого соціального порядку.

У чому ж полягає специфіка агентності інститутів державної влади в умовах їхньої розбалансованої взаємодії та низької стійкості? У цих умовах дії інститутів влади набувають особливих рис. По-перше, знижується рівень і якість управління суспільними процесами. По-друге, державні інститути незадовільно справляються із завданням відтворення й утримання існуючого соціального порядку. По-третє, знижується рівень їхньої агентності в полі суспільних змін.

На останній особливості, тобто на тому, як у кризових умовах інститути державної влади впливають на соціальні зміни, і зосередимо подальший аналіз. Але перш ніж перейдемо до соціальних змін, розглянемо явище змін у ширшому плані.

2.2. Вплив інститутів державної влади на соціальні зміни в кризових умовах

Вище ми розглядали процес змін як певну даність, що є зрозумілою для нас. Проте зміни є вкрай складним явищем, яке потребує як свого пояснення, так і конкретизації.

Почнемо з того, що поняття «зміни» можна розглядати як поняття, що відображає, як сам процес агентності, так і його результат, наслідки. У сучасній системі знань воно є одним із багатозначних понять, що входять у системи різних наукових дисциплін (Штомпка, 1993/1996; Степаненко, 1998). Насамперед це філософське поняття, яке має довгу історію свого розвитку. Про зміни розмірковували з біблійних часів, коли ще навіть не зародився філософський спосіб мислення.

Феномен змін можна прирівняти до явища руху. Власне, зміни це і є один із аспектів руху. У свою чергу, феномен змін настільки багатограний, що для чіткого розуміння й аналізу потребує конкретизації. Передусім зміни необхідно відокремити від циклічних ритмів, від процесу відтворення. Цю відмінність описав І. Валлерстайн: «Можна помітити, що при розгляді системи, яка продовжує функціонувати, визначити соціальну зміну непросто. Деталі змінюються, а якості, що визначають систему, залишаються незмінними. У питанні про фундаментальну зміну слід передусім підходити послідовно: потрібно відрізнити й виділити стійкі наскрізні тенденції та циклічні ритми і встановити, як довго такі тенденції зможуть вписуватися в кількісні параметри, радикально не торкаючись можливості рівноваги системи» (Валлерстайн, 1997, с. 12).

Зважаючи на багатогранність прояву процесу змін, по-перше, необхідно з'ясувати про що йдеться – про зміни як майбутнє, як наше уявлення про шлях від нинішнього до бажаного стану чи про зміни як теперішній, поточний реальний процес? По-друге, з позиції суб'єкта, з погляду його цінностей зміни постають як прогрес, поступ вперед і як занепад, деградація. По-третє, зміни проявляються як модифікація, вдосконалення, реформування в рамках однієї системної якості і як революційний перехід в іншу якість. По-четверте, зміни відрізняються тривалістю перебігу. По-п'яте, вони проходять з різною швидкістю. По-шосте, зміни відбуваються у формах зростання, розвитку, еволюції, стрибка.

Можна було б продовжувати перераховувати й інші характеристики феномена змін (екстенсивність/інтенсивність, сфери прояву, спрямова-

ність тощо). І хоча це вкрай цікава тема для міркувань, все ж залишимо її за дужками цього дослідження, оскільки вона відволікла б нас від головного завдання аналізу. Тому одразу відзначимо, що поняття змін, зокрема соціальних змін, є одним із центральних у соціології й політології. Є різні визначення поняття змін у цих науках. На нашу думку, найбільш узагальнено і просто сказав, що таке зміни, мабуть, П. Штомпка: «...мова йде про відмінність, яку ми спостерігаємо до даного часового моменту, і тим, що ми бачимо після нього» (Штомпка, 1993/1996, с. 20).

Соціальні зміни на соцієтальному рівні проявляються як: а) відтворення існуючого суспільного ладу з певними модифікаціями; б) відтворення існуючого суспільного ладу, але зі зміною правлячого режиму; в) революційна зміна соціального порядку. Нижче ми зупинимось на специфіці змін, що здійснюються державними інститутами.

Подальший аналіз потребує уточнення сутності ресурсу агентності інститутів державної влади. У строгому сенсі поняття «інститути влади» не тотожне поняттю «владні інститути». Друге поняття є ширшим за обсягом, ніж перше. Воно включає в себе не тільки інститути державної влади, а й усі види влади, включаючи інститути самоорганізації людей, звичаї, норми, традиції, авторитет, психологічний вплив тощо (Фуко, 1994/2002; Бурлачук, 2000, 2007). До владних інститутів треба додати правлячі політичні партії, афілійовані з ними громадські організації, провладні засоби масової інформації тощо.

Ці два поняття відображають суспільні феномени, що суттєво відрізняються один від одного і відповідно потребують окремого аналізу. Ми розглядаємо лише інститути державної влади та місцевого самоврядування. Тільки в окремих випадках, коли потребуватиме логіка викладу матеріалу, будуть згадуватися недержавні інститути.

Інститути державної влади відіграють серед соціальних інститутів особливу роль. Їхня діяльність суворо регламентується Конституцією та всією правовою системою держави, в яких визначені їхні повноваження і функції. Крім того, державні інститути чітко поділені за належністю до однієї з гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. До цих інститутів примикають і органи місцевого самоврядування.

З огляду на тему обговорення, з'ясуємо, в чому полягає специфіка інститутів державної влади як соціальних агентів? Передусім визначимо повноту їхньої агентності. Залежно від того, на якому щаблі вертикалі державної влади перебуває державний орган, залежить масштаб і потенціал його повноважень. Якщо говорити про законодавчу гілку влади, то в ній діє лише один інститут і тільки на загальнодержавному

рівні. Це Верховна Рада України. Даний інститут діє від імені всього українського народу і з огляду на широту прав і свобод волевиявлення є одним із головних суб'єктів, що реалізує державну владу. У цьому плані до нього наближається ще один інститут, а саме Президент України. Ці два державні інститути повною мірою відповідають поняттю суб'єкта відповідно до запропонованої в першому розділі ієрархії понять, що відбивають потенціал і свободу агентності. Під поняття суб'єкта агентності підпадають і найвищі органи виконавчої і судової влади – Кабінет міністрів, Верховний Суд, Конституційний Суд.

Повноту агентності проявляють й інші центральні органи державної влади, а саме підконтрольні: Верховній Раді – Рахункова палата, омбудсмени; Кабінету міністрів – міністерства й відомства, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна, Пенсійний фонд та інші. У низці ситуацій вони виступають як суб'єкти дій, проте в багатьох ситуаціях вони вже діють як актори або як агенти. Тобто залежно від того, в якій системі координат, у якому масштабі й на якому рівні соціальних відносин розглядається агентність, від цього залежить і відображення відповідного рівня свободи суб'єкта у прийнятті рішень та свободи його поведінки й використання відповідного поняття.

Найдоцільніше в цій сфері використовувати поняття суб'єкт і актор, оскільки вони відображають носіїв дій, що мають найбільшу суверенність і свободу у прийнятті рішень щодо суспільних змін. Однак суспільна практика висуває перед дослідниками й такі завдання, коли доречно застосовувати при її вивченні не поняття актора, а поняття агента. Зокрема, подібна ситуація складається і тоді, коли виникає потреба в дослідженні владних інститутів як таких, що своєю діяльністю вносять (або не вносять) суспільні зміни.

Що ж стосується поняття агента, то воно часто використовується як тотожне поняттю актора. Проте, якщо його розглянути у міждисциплінарному просторі, стане зрозумілим, що воно вже давно використовується в такому розумінні в науках і дисциплінах, що відображають практику багатьох сфер суспільної діяльності – виробничої, господарської, фінансової, державної, політичної тощо.

Як уже зазначалось, у конкретизованому нами сенсі поняття агента означає того, хто виконує функції, задані системою, або того посередника, який виконує завдання актора. У нашому випадку, коли ми розглядаємо рутинну діяльність державних інститутів як організацій, цілком логічно використовувати поняття агента. Адже в такому випадку ми розглядаємо ланцюжок взаємодії по лінії «держава (суб'єкт) – гілки

державної влади (законодавча, виконавча та судова влада (актори)) – конкретні органи державної влади різних рівнів (агенти) – об’єкти впливу, обслуговування».

Тут треба зробити ще деякі уточнення. Використовуючи згадані вище поняття, часто не вказують, про якого суб’єкта дії йдеться – індивідуального чи колективного. Інколи це не має значення, а інколи дуже важливо уточнити, з якими «дійовими особами» ми маємо справу – з особистістю чи з натовпом, соціальною категорією людей, соціальною групою. А всі ці «діючі особи» підпадають під одне із згаданих понять. Крім того, потрібне уточнення, щодо рівня організованості суб’єкта дії.

Спонтанна активність розрізнених суб’єктів упорядковується за допомогою утворення організацій. Подібна «бюрократизація» хаотичних викидів людської енергії дає змогу органам влади за допомогою організацій не тільки об’єднувати одиничні сили, досягати ефектів неадитивності та синергії, а й спрямовувати отриманий потенціал у потрібному напрямі.

Так, державні інститути як агенти суспільної діяльності можуть проявлятися і як окремі державні службовці, і як організації. У цій системі відносин передбачається чітке виконання агентом правових норм, статусних повноважень, посадових інструкцій. Це дає можливість звузити розуміння об’єкта аналізу до тих меж, де він виступає, як провідник інтересів держави, що визначені в її законах та інших правових актах.

Статус і місце агента в системі суспільних відносин окреслюють коло його діяльності. В ідеалі передбачається, що агент виконує лише ті функції, які передбачені, наказані його статусом. З цією метою в організаціях, через які діє державний службовець як агент, створюється система стимулів для підвищення мотивації успішного виконання ним саме посадових рольових функцій.

У цьому контексті ми розглядаємо державні інститути, як організації, тобто як цілераціональні діяльні начала, які відрізняються від ірраціональних суб’єктів дії. Отже, однією із найважливіших їх характеристик є раціональна активність, що в аналізі має бути відсепарована від емоційних складових.

Владні структури через своїх співробітників реалізують рішення, що приймаються на відповідних рівнях суб’єктами дії. Чим нижчий рівень агента виконання, тим менший люфт його автономної поведінки. Найменший рівень свободи в прийнятті принципів рішень щодо соціальних змін мають державні службовці нижчих рангів. Їхні службові дії

регламентовані відповідними посадовими статутами, рекомендаціями, інструкціями.

Інститути влади проявляють себе як виконавці завдань, поставлених перед ними їхніми суб'єктами й акторами. Але останні у своїй поведінці, в процесі прийняття рішень також діють не довільно, а спираються на зміст системи існуючого законодавства. Останнє є системою регуляторів, що формують і спрямовують суспільні відносини у певному напрямі, який, зрештою, має вести до цілей, сформульованих існуючою владою. Якщо наслідувати логіку Б. Латура, то можна розглядати закони, укази, розпорядження й інші обов'язкові до виконання державні правові документи як такі собі організаційно-технологічні об'єкти, як щось на зразок не-людей чи актантів, які змушують державних службовців конструювати свою поведінку, здійснювати вчинки відповідно до заданої у владних документах моделі.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що інститути державної влади називають органами влади й управління. У контексті вивчення процесу соціальних змін важливо наголосити, що державні органи реалізують не лише владу, а й управління. Тому необхідно акцентувати увагу на тому, що їхня агентність має бути не лише репресивно-вольовою, а й не меншою мірою, якщо не більшою, і конструктивно-діяльною. Утім головним потенціалом і ресурсом державних інститутів є наявність у них влади, яка є обов'язковою для всіх, на кого спрямована їхня агентність.

Державна влада полягає в здійсненні волі суспільства за допомогою державних інститутів. Вона чинить свої дії від імені всього народу на всій території держави, має монопольне право на застосування апарату примусу, видавати обов'язкові для всіх закони. Державна влада діє на основі Конституції, законів, інших правових документів та обмежена ними.

Соціальні дії інститутів державної влади, або в нашому випадку агентність інститутів, ґрунтуються насамперед на нерівності. «Властивість соціальної дії полягає в тому, що вона завжди аналізується у термінах нерівних соціальних відносин (влада, панування, вплив, авторитет)», – зазначає А. Турен (1984/1998, с. 60). Щоправда, тут можна зробити певний закид французькому досліднику. Справа в тому, що далеко не всі соціальні дії ґрунтуються на засадах нерівності. Існують і такі суспільні взаємовідносини, які засновані на рівності, на рівноправності, на справедливості. Якщо ж звузити зміст його висловлювання до дій державної влади, то з ним можна погодитися. Державна влада –

це такий тип соціальної дії, який від самого початку заснований на нерівності. Агентність державних інститутів тримається передусім на ресурсі влади. Остання включає в себе широкий набір важелів: воля, сила, управління, контроль, авторитет, вплив, тиск, насильство. За рахунок авторитету влади сила впливу владних агентів на соціальні зміни суттєво зростає.

Варто зазначити, що влада досить складне явище і «структурна» чи «інституційна» влада не тотожна владі як здатності людських акторів. Її пропонують позначати як «конститутивну» (Avelino & Rotmans, 2011). Такий підхід відкриває нові повороти в дискусії про агентність та структуру саме в площині соціальних змін, бо відходить від уявлення про агентів як повністю залежних від структур домінування та наявних ресурсів. Представлена Авеліно та Ротманс альтернативна концептуалізація влади розглядає її крізь призму створення нових ресурсів та розвиток нових структур, що руйнує звичне уявлення про взаємодії, де одна сторона «має владу», а інша сторона її не має. Якщо, наприклад, ідеться про інноваційну владу, то агент, який має доступ до нового ресурсу, наприклад малий підприємець, може отримати більше влади, ніж велика багатонаціональна компанія, яка має значно більше повноважень (Avelino & Rotmans, 2011, p. 803).

Однак, коли в аспекті агентності розглядаються інститути державної влади, на перше місце в аналізі потрапляють такі види їхньої активності, як керівництво, вплив, примус, інші дії щодо громадян, організацій і суспільних процесів з метою зміцнення державного устрою та подальшого його розвитку. Відповідно головною метою і завданням інститутів державної влади є відтворення соціального порядку, зміцнення суспільного ладу, підтримка існуючого політичного режиму і проведення суспільних перетворень, проголошуваних останнім. Зміни, яких домагається влада, завжди мають внутрішньосистемний щодо суспільства характер і оформлюються у вигляді реформ. Як правило, відповідний напрям суспільних перетворень заздалегідь готується, обговорюється в суспільстві, оформлюється і приймається вищими органами держави як загальнодержавна або галузева, відомча програма реформ.

Такого роду суспільні зміни треба чітко відрізнити від двох інших типів соціальних змін – від повалення правлячого режиму та від революції. Зміст процесів, спрямованих на повалення існуючого режиму, полягає в тому, що в результаті суспільно-політичних дій, включно з насильницькими, до влади приходять групи владних еліт, які відрізняються від попередників економічними інтересами, політичними цінно-

стями та геополітичними орієнтаціями. При цьому суспільний устрій залишається незмінним. Він відтворюється на тих же засадах, що й раніше. До цього слід додати, що повалення політичного режиму не тожне законній зміні правлячих команд. Інколи, особливо в державах з неусталеною демократією, правляча команда усувається від влади не законним шляхом виборів, а через заколот. І, нарешті, найрадикальнішим типом суспільних змін є соціальна революція. Вона складається з довгострокового процесу, в якому виділяють фази підготовки, зміни політичного режиму і подальших кардинальних політичних, економічних, соціальних, культурних перетворень.

Отже, суспільна активність інститутів державної влади як агентів проявляється у відтворенні й зміцненні існуючого соціального порядку через подальше вдосконалення. Останнє полягає у своєчасних реакціях на виклики, що виникають перед суспільством. Ефективними відповідями на виклики стають своєчасно проведені реформи.

Реформування як вид соціальних перетворень завжди починається згори. За масштабом воно коливається від загальнодержавного реформування до реформування окремих сфер, галузей, регіонів та інститутів. Загальнодержавні реформи запроваджуються державними інститутами вищого щабля влади – парламентом, Президентом, урядом, а також центральними галузевими органами – міністерствами й відомствами. На рівні окремих регіонів, областей і навіть громад реформи проводять відповідні соціальні агенти.

Головною ознакою реформи, як уже згадувалось вище, є те, що запроваджувані нею зміни не торкаються основ існуючого суспільного ладу, засад відповідних гілок влади. Другою ознакою реформи є те, що вона впроваджується через систему існуючого законодавства. Третьою її ознакою є спрямованість на вдосконалення існуючих соціальних інститутів, на їхній розвиток та зміцнення.

Державні інститути як організації й державні службовці досить чітко розрізняються та ідентифікуються громадською думкою як агенти реформ. І ті, і ті мають у нашій країні низький рівень довіри з боку населення. Проте у значної частини громадян залишаються міцними етатистські орієнтації, сподівання на силу й спроможність держави та її інститутів провести соціальні зміни в бажаному для суспільства напрямі: досягнення суспільної стабільності, підвищення рівня добробуту населення, зміцнення законності та порядку, викорінення злочинності й корупції, дотримання прав людини, стійкого та гідного статусу країни в системі міжнародних відносин тощо. Водночас з роками знизився

авторитет персоналій, конкретних представників усіх гілок влади: депутатів різних рівнів, вищих державних службовців виконавчих органів влади, суддів, поліцейських, прокурорів, представників інших силових відомств.

Саме з цієї причини вплив державних інститутів як організацій на успішне проведення реформ є значно більшим, ніж окремих чиновників. Маючи певний обсяг владних повноважень, державний службовець приймає рішення, що відповідають його статусу. Тому для підтримки авторитету державного органу, довіри до нього з боку громадян дуже важливим є контроль за реалізацією державними службовцями владних повноважень.

Найважливішим і найефективнішим засобом контролю їхньої агентності є не стільки дисциплінарні санкції, скільки цілі діяльності організації, в якій вони працюють. Цілі організації визначають головний напрям роботи державних службовців і є головним критерієм оцінювання діяльності кожного співробітника. Тому ефективність змін залежить від їх конкретності, чіткості термінів виконання, реальності поставлених завдань. За таких умов діяльність державних службовців можна оцінювати з погляду коректності й відповідального застосування владних повноважень.

У процесі реалізації функцій та виконання обов'язків, пов'язаних з досягненням цілей і завдань соціальних реформ, державні службовці як агенти органів влади є вже не стільки посередниками, скільки активними діячами. Під час проведення реформ вони здійснюють більш складні, ніж просто передавальні, функції, що вимагають креативності, сильних вольових якостей та вмотивованості. Ресурс їхньої агентності включає повноваження, компетенції, мотивацію. Саме останній компонент цікавитиме нас найбільше, оскільки він якнайкраще відбиває те, що Бурдье називав «парадоксальною логікою» бюрократичного поля (Бурдье, 1993/1999, с. 166). Ідеться про внутрішню суперечливість позиції службовця, який має служити загальним інтересам, а отже, приватні інтереси мають бути принесені в жертву обов'язку, що на практиці досить проблематично.

Свого часу А. Даунс у класичному дослідження, присвяченому бюрократії, виокремлював такі інтереси чиновника як влада, дохід, престиж, безпека, переваги, лояльність (ідеї, інституту, нації), гордість за добре виконану роботу та бажання служити громадським інтересам (як їх розуміє сам бюрократ) (Downs, 1964, р. 4). Оскільки в реальному житті різні люди фокусуються на різних цілях, Даунс запропонував

виділяти типи бюрократів залежно від комбінації інтересів. Ці типи узгоджуються з різним виявом агентності представників державної влади у здійсненні соціальних змін.

Серед тих, хто зосереджений на реалізації лише власних інтересів, Даунс виокремлював «честолюбців» (*climbers*), які мотивовані досягненням влади, статків чи престижу, та «консерваторів» (*conservers*), які прагнуть безпеки та переваг. Очевидно, останній тип найменше зацікавлений у здійсненні змін, бо його головним пріоритетом є збереження існуючого.

Решта типів має змішану мотивацію, в якій поєднуються власні та громадські інтереси. Залежно від ступеня поєднання Даунс пропонував розрізняти «фанатиків» (*zealots*), «адвокатів» (*advocates*) та «державників» (*statesmen*) (Downs, 1964, pp. 4–5).

Представники першого зі змішаних типів зосереджені на певній, досить чіткій цілі, реалізацію якої вони вважають соціально важливою. Як приклад Даунс наводить американського генерала Біллі Мітчела, який боровся за зміну державної політики США в бік збільшення інвестицій в авіацію, вважаючи, що це виявиться життєво важливим у майбутніх війнах. Такого роду агентність безумовно досить суттєво впливає на впровадження змін, однак це скоріше окремі виняткові кейси, які не характеризують агентність інститутів державної влади системно.

Службовці, які представляють тип «адвокати», захищають інтереси ширшого кола державних політик чи певної організації. За Даунсом це дуже широкий прошарок бюрократії, який налаштований обстоювати інтереси «рідної» організації. Це працівники різних міністерств чи відомств, як проводять відповідну політику. Вони з однаковим успіхом можуть при цьому як сприяти змінам, так і блокувати їх, залежно від того, на що спрямована політика організації. Їх реальну агентність можна оцінити, лише в процесі аналізу тих соціальних полів, на яких вони діють.

Нарешті тип «державники», які в ідеалі прагнуть задовольнити суспільні інтереси (як самі їх розуміють) і тому максимізують владу для контролю ключових для суспільства політик. Однак представники всіх змішаних типів за Даунсом ніколи не діють лише з альтруїстичних мотивів, приватна мотивація завжди наявна в їхній агентності.

Утім парадоксальність бюрократичного поля виявляється не лише в суперечливості поєднання приватних і суспільних інтересів. Державний службовець, виконуючи завдання проведення соціальних змін, перебуває між Сцилою та Харібдою своїх повноважень та необхідністю прояву

креативності для розв'язання абсолютно нових завдань. Його творчий порив входить у суперечність із існуючими регламентами та описаними у відповідних документах обов'язками. На практиці це блокує активність службовців типу «консерваторів», які заради перестраховування займають позицію чіткого, хоча й формального, виконання посадових приписів. Подібний формалізм у роботі негативно впливає як на результати діяльності державного інституту щодо проведення реформ, так і підриває авторитет державної організації. Інший тип державних службовців бере на себе лідерську роль у проведенні соціальних реформ. Він виконує роль каталізатора процесів перетворень. У такому разі ми маємо справу з особливим типом агентів, яких ми умовно позначили як «агенти-драйвери».

Отже, агент-драйвер – це той агент, який найбільш послідовно, цілеспрямовано впроваджує в життя державні реформи, зважаючи на переконання щодо їхньої соціальної значимості. Його характеризують переконаність у правильності своїх дій, напористість, енергійність, інтерес у проведенні соціальних змін. В українських реаліях такими є державні службовці, направлені політичними партіями на відповідні посади, особливо після якихось громадських потрясінь, учасниками яких були ці люди.

Одним із найпотужніших потенційних агентів-драйверів проведення змін у суспільстві є представники владної еліти. Під владною елітою ми тут розуміємо верхівку правлячих політичних партій і державних службовців високого рангу, які за своїм статусом приймають рішення щодо поточного життя суспільства та його майбутнього.

Проте не в кожній країні владні еліти здатні висунути зі свого середовища достатню за масштабами команду агентів-драйверів. Владна «еліта» в Україні досить різноманітна, характеризуючи її групи, дослідники використовують терміни «олігархи», «компрадори», «компрадорські олігархи», «колаборант-олігархи», «патріоти» та деякі інші. Кожен із термінів відбиває певну специфіку груп, що претендують на провідну роль у державному житті. Однак спільним для всіх згаданих груп є відсутність у них найважливішої якості – справжньої вкоріненості в історико-культурний пласт країни, їхні розуміння суспільних змін і бачення майбутнього надто відмінні, вони конкурують між собою за символічну владу, що загалом негативно впливає на реалізацію змін.

З різних причин – історичних, геополітичних, економічних, етнокультурних – в країні історично може не скластися стійка вкорінена еліта. Під останньою ми розуміємо соціальну групу, міцно пов'язану з

національними інтересами країни як держави та суспільства, представники якої інтеріоризують їх у своїх особистісних цілях, устремліннях, настановах та поведінці. При цьому передбачається, що прихильність до цих цінностей представників політичної елітної групи настільки сильна, що в разі вибору між особистими інтересами та суспільно-державними інтересами країни вони оберуть останнє.

Процес формування усталеної, укоріненої еліти в молодих державах, як правило, розтягується на десятки років. Тому, поки що, нашу політичну еліту можна назвати протоелітою (тобто несформованою, нестійкою, без традицій і власного етосу групою, такою, яка лише має шанс стати елітою). Особливістю формування політичної протоеліти є часта змінюваність набору осіб, які претендують на місця та статуси в цій групі. Зауважимо, що кожна національна еліта формується у певний історичний час, який накладає свій відбиток на її якість. В одних суспільствах початок її становлення сягає корінням на кілька століть углиб, аж до часів феодалізму, коли вона підживлювалась вихідцями з родовитих феодальних сімей. В інших вона складалася в період капіталізму, вбираючи до складу представників ширшого спектра соціальних груп. Якість політичних еліт значною мірою залежить від стійкості та безперервності державності, а отже, і відтворення еліт. У тих же країнах, де державність втрачали, де не було механізмів збереження та відтворення еліт протягом не десятиліть, а навіть століть, зрештою вітчизняна еліта вимивалася. Її місце посідали вихідці з територій інших країн, що були агентами імперій.

У разі відродження держави через століття еліта, що зароджується, тобто протоеліта, починає з того, що декларує свою спорідненість з героями національних міфів і легенд. Це явище не оминуло й нашу протоеліту. На жаль, у ньому є небезпечна властивість – протоеліта може занадто захопитись романтизацією минулого на шкоду теперішньому та майбутньому. У такому разі протоеліта концентрує свої зусилля не на розробленні науково обґрунтованого проекту майбутнього країни, а застрягає в болоті нарцисизму, гордині, пихатості, які за прискіпливого аналізу виявляються лише прагненням прикрити свої комплекси. У неї десь глибоко в підсвідомості сидить розуміння, що їхній набутий «життєвий успіх» укладається у формулу «панство в голові, а воші за коміром». Подібні групи не здатні на висування зі свого середовища агентів-драйверів, які були б здатні успішно проводити реформування країни.

У кризовому суспільстві з нестійкими інститутами короткочасність перебування на владних посадах особами, які приймають рішення від імені держави, особливо на високих державних посадах, не дає їм можливості накопичувати та розвивати такі якості, як керівний досвід, масштабність мислення, державницький кругозір, управлінська компетентність. З погляду агентності така ситуація має наслідки, подібні до описаних Даунсом наслідків ефекту акселерації (Downs, 1964, pp. 21–23). Завдяки частим змінам влади відкриваються нові вакансії, на які приходять бюрократи-честолюбці, поступово витісняючи бюрократів-адвокатів. Службовці, мотивовані виключно власними інтересами, більшою мірою орієнтуються на інновації та адаптацію організації до середовища.

Однією з характерних рис протоеліти є те, що вона продукує короткий горизонт планування, оскільки її становище в суспільстві є нестійким. Подібні владні групи бачать, відчувають і сприймають лише те, що їх оточує зараз і безпосередньо. Вони не здатні бачити себе в великомасштабних координатах. Така їхня характеристика небезпечна негативними наслідками, потрясіннями і кризами. Залежно від горизонту планування, тобто від того, яким часовим діапазоном вони оперують у реальній практиці, багато в чому залежить історичний успіх чи неуспіх країни.

На жаль, відсутність надійної, науково обґрунтованої, змістовної стратегії в умовах існування нестійких державних інститутів є однією з головних вад їхньої агентності. Практично за всіх владних режимів, що існували в нашій країні в період незалежності, приймалися документи, що визначали багаторічні стратегії розвитку галузі й держави. Насправді ж вони мали формальний характер. В умовах кризового суспільства відбувалася часта зміна владних команд, а разом з цим і зміна політичних орієнтирів у всіх сферах суспільства. У подібних умовах команди не встигали розробляти доброякісні стратегії розвитку. Горизонт планування, як правило, сягав не далі завтрашнього дня. Ланцюжок прийнятих рішень був алогічним, оскільки він не відповідав єдиному стратегічному замислу. Він відбивав природу кліпового мислення – кожний сюжет у великій, широкій темі існував сам по собі. Сюжети не вишиковувалися у послідовну лінію досягнення мети. Перед організаціями ставились завдання отримати результат тут і зараз. Окремі сюжети програм суперечили один одному. Державні інститути як агенти змін втрачали свою суспільну ефективність.

Недосконалість і суперечливість законів та норм управління державою, з одного боку, надають більшу свободу дій агентам-драйверам, а з іншого – у такому правовому полі чиновники можуть легітимно підпорядковувати державні й суспільні інтереси власним, ставити останні на перше місце в процесі здійснення посадових функцій. Подібні обставини сприяють тому, що в умовах нестабільного суспільства бюрократичні структури та державні службовці починають діяти за моделлю не свободи, а волі. Як відомо, свобода передбачає послідовне дотримання законності і порядку, приписів і статутів. Вона визнає як необхідні обмеження, пов'язані з правами інших. Воля ж означає відсутність будь-яких обмежень, заборони втручання в дію і поведінку інших. Суб'єкт волі ні на кого не зважає, він ігнорує норми, правила й навіть закони, що регулюють відносини у суспільстві. Таке розуміння волі включає в себе навіть свавілля.

Отже, владні структури як агенти змін перебирають на себе ролі і функції актора чи навіть суб'єкта, тобто того начала, яке дає власне тлумачення конституційним засадам країни, законам та іншим правовим документам. Сенс таких маніпуляцій досить легко прочитується громадянами як використання інститутів держави у власних цілях. Причому загалом усі владні команди в цьому аспекті були подібними. І всі вони зрештою за нетривалий час після приходу до влади втрачали свою легітимність у суспільстві. Кожна з команд, що стояла біля керма управління державою, мала різні причини втрати авторитету в суспільстві, розриву зв'язків з громадянами. Наприклад, в останні роки повсюдно не виконувалися основні вимоги, передбачені законом про державну службу. Останній вимагає, щоб посади в державних інститутах і органах самоуправління обіймали особи, які мають певний рівень освіти, кваліфікації, досвіду і навіть віку. Проте практика державного життя показує, що цим критеріям відповідає лише незначна частина тих осіб, які займають вищі посади в структурі державних органів і органів самоуправління. Їх діяльність у кращому разі відповідає лише формальній стороні закону. Однак відсутність навіть однієї з названих ознак може паралізувати, знизити майже до нуля ефективність функціонування державних інститутів.

Крім того, одним із каналів потрапляння до інститутів державної влади випадкових людей є, як це не парадоксально, виборні посади різних рівнів. Існує досить велика вірогідність, що в процесі виборів виборці з різних причин оберуть на певну посаду некомпетентну людину.

Така вірогідність існує щодо вибору на посади від голови громади до члена парламенту.

Агент (у нашому разі державний службовець, бюрократ у позитивному сенсі слова) повинен суворо виконувати розпорядження, якими регулюються його рольові, функціональні обов'язки. Безумовно, агент – це поняття, що є абстракцією певного аспекту діяльності цілісної особистості, індивіда. У реальному житті особистість, виконуючи в системі суспільних відносин роль агента, все одно залишається особистістю. Тому її поведінка в ролі агента завжди індивідуальна. Одна людина може виявляти в межах своїх посадових обов'язків активність, ініціативу, творчість, спрямовані на поліпшення стану справ, інша – пригнічена своїми обов'язками, рутинно виконує розпорядження, недбало ставиться до своєї справи. Дослідник відволікається від цих індивідуальних відхилень, а описує й аналізує коло функцій, що складають ядро, основу офіційної поведінки агентів різних типів. Але типово передбачається, що кожен агент оперує набором необхідних компетенцій, завдяки яким він забезпечує ефективну або хоча б нормальну роботу державної машини. У разі ж масового відхилення в процесі виконання цього набору функцій агентами через їх некомпетентність (некваліфіковане виконання завдань через невідповідність, відсутність знань, навичок і досвіду тощо), саботування (навмисне невиконання правових норм, встановлених правил, посадових інструкцій, усних завдань, усвідомлена імітація, а не сумлінне виконання обов'язків) бюрократична система, тобто процес взаємодії державних органів, занепадає, а самі інститути держави деградують і прагнуть до руйнування.

Нестабільні інституції та панівна в суспільстві аномія підвищують роль особистісного потенціалу в життєдіяльності особистості. Так у нестабільних інститутах влади порушується внутрішня дисципліна, послаблюється контроль за окремими виконавцями, знижується їхня посадова відповідальність. Тепер і контроль, і відповідальність стають суттєво ослабленими детермінантами поведінки соціальних агентів. Ними агенти й актори починають нехтувати. На перше, чільне, місце в соціальній поведінці висувають особливості ідентичності особистості з відповідним багатством характеристик. Індивідуальні морально-психологічні якості державного службовця (у тому числі й негативні) значною мірою зумовлюють його успіхи та невдачі в житті.

Чим більш нестабільним і нестійким є суспільство, тим більш вірогідним стає погіршення якості виконання агентом своїх посадових обов'язків, і тим помітнішими виявляються мотивації поза межами

його службових завдань. На рівні владних структур подібні ситуації означають, що державні чиновники дедалі більше зацікавлені у вирішенні не посадових завдань, а завдань, що належать до сфери їхнього особистого життя. Свою роль агентів проведення державної політики службовці використовують для досягнення своїх особистих інтересів. Державний службовець, який включається на службі в імітаційні дії, вже не є повноцінним агентом проведення реформ. Він набуває статусу імітатора в системі функціонування державних органів. Його відволікання від виконання прямих державних завдань на користь особистих ще більше розхитує систему державних інститутів.

Чим слабші державні інституції, тим швидше відбувається втрата ними якостей агентів проведення реформ. У державі зі слабкими інститутами у чиновників як агентів існує велика спокуса відгукуватись на пропозиції отримати додаткову винагороду за прийняття «правильного» рішення (втім так само вони й самі почасти виступають ініціаторами отримання хабарів). Поступово у сфері державного та місцевого управління, у сферах освіти, медицини та культури, в інших сферах суспільного життя формується корупційне соціальне середовище. Подібна ситуація вкрай негативно впливає на рівень і якість керованості державою. У результаті авторитет владних структур у суспільстві ще більше падає.

Звичайно швидкість і успіх реформ не можна зводити тільки до наявності та масштабності груп агентів-драйверів у середовищі владної політичної еліти. Значною мірою успіх реформування залежить від глибини і масштабності розпочатих змін. Чим масштабніша і радикальніша реформа, тим сильніше вона зачіпатиме інтереси об'єктів реформування, тим більше в неї буде противників. Узагальнено можна сказати, що успіх агентності державних інститутів залежить переважно від стійкості об'єкта, на який спрямовані зміни. Стійкість об'єкта залежить від двох типів детермінант, що діють на нього. Перша є внутрішньою щодо причини змін. Вона іманентна поступальному етапу розвитку об'єкта. Характер її дії полягає у поступовому накопиченні відхилень, збоїв, деформацій, які ведуть до внутрішньої напруженості, конфлікту і змін якості об'єкта. Другою причиною змін можуть бути зовнішні дії, впливи, штурми. У даному разі ми розглядаємо агентність інститутів державної влади щодо об'єктів їхнього впливу. Тобто мова йде про зовнішню дію на об'єкти – громадян, організації, суспільний порядок тощо. У цьому випадку в найбільш узагальненому вигляді стійкість об'єкта, на який спрямована активність агента, можна визначити, як його здатність чинити опір зовнішньому тиску, впливам, навантаженням.

Стійкість соціальних об'єктів – інститутів, організацій, особистостей, процесів взаємодії тощо – це їхня здатність відтворювати свою внутрішню структуру, свою системну цілісність, основні системні якості після зовнішніх атак. Тобто стійкість об'єкта полягає в його здатності, відтворювати свою внутрішню рівновагу, а отже, свою базову матрицю. Цю властивість соціальних об'єктів називають резистентністю.

Висока стійкість об'єктів до перетворень може бути викликана не сприйняттям більшістю громадян тих цінностей, які передбачається запровадити у процесі соціальних змін. Нерідко резистентність об'єктів реформ підживлюється і більш приземленими причинами. Адже соціальні зміни завжди пов'язані з виникненням ситуації невідомості, яка зазвичай лякає, з передбачуваною високою ціною втрат від реформ – статусу, влади, поваги, авторитету, ресурсу тощо. Тому до змін ставляться з насторогою і чинять їм опір.

У подібних умовах агентність слабких владних інститутів, як правило, дає ще більше збоїв. Один зі способів подолання такої неефективної агентності полягає в мобілізації ресурсів влади. Вона може запровадити суворі закони, що знижують резистентність опозиційних партій і громадських організацій, що обмежують права та свободи пересічних громадян. Утім такий режим діяльності владних структур може дати позитивні результати лише на певний, обмежений період часу. Влада може переконати населення в необхідності проведення надзвичайних заходів у певні строки. У цей час владні структури можуть домогтися бажаних змін щодо консолідації суспільства, підвищенні рівня довіри до себе, домогтися концентрації в своїх руках позитивного суспільного потенціалу. Проте рано чи пізно владі треба буде відмовлятися від надзвичайних заходів та переходити до нормального режиму роботи. Якщо йдеться про демократичну державу, то нормальний режим роботи означатиме відновлення роботи всіх інститутів суспільства: не тільки державних інститутів, а й усього різноманіття інститутів громадянського суспільства, всього спектру політичних партій та засобів масової інформації.

Разом з тим, якщо відтворення роботи всіх соціальних інститутів, усіх складових соціального порядку відбуватиметься за попередньою моделлю, за умови збереження колишнього неефективного владного режиму, то це означатиме повернення до відтворення раніше існуючих збоїв діяльності державних інститутів, а отже, і відтворення колишніх причин, що вели до кризових явищ і робили соціальні інститути нестійкими.

Щоправда, після закінчення строку дії мобілізаційного періоду у владного режиму є спокуса заради утримання влади відмовитись від ряду демократичних інститутів і в такий спосіб без зайвого розголошу встановити модель авторитарного правління, посилаючись на необхідність концентрації влади в одних руках для виходу з кризи. Утім це лише один із сценаріїв виходу суспільства з тривалої системної кризи. Суспільство як сукупність взаємодіючих громадян завжди залишається сильнішим за всі створені ним соціальні інститути, тому воно на кожному з етапів розвитку перебуває в пошуку оптимального варіанту соціального порядку.

Отже, агентність державних інститутів тримається насамперед на ресурсі влади. Для реалізації своєї агентності остання включає в себе широкий набір важелів: воля, сила, управління, контроль, авторитет, вплив, тиск, насильство. За рахунок авторитету влади сила впливу владних агентів на соціальні зміни суттєво зростає.

Дослідження детермінант стійкості соціальних інститутів дає підстави зробити висновок, що внутрішніми причинами послаблення функціонування інститутів влади може бути їхній еволюційний розвиток, у якому зростають внутрішні суперечності, які з досягненням певної межі провокують деструктивні процеси, конфлікти, що послаблюють інститути влади. Зовнішні причини зниження стійкості владних інститутів – турбулентність, часті зміни законодавства, а також помилки в державному управлінні, викликані некомпетентністю вищих посадових осіб.

«Вузькими» місцями діяльності інститутів державної влади як агентів соціальних змін є: 1) відсутність чіткого дотримання положень Конституції та законів у практиці державного управління; 2) використання державними службовцями посад в особистих, корисливих цілях; 3) суміщення виконання обов'язків державних службовців з особистим бізнесом, злиття влади з бізнесом; 4) корупція; 5) недостатня підконтрольність інститутам громадянського суспільства.

Суспільною загрозою для кризового соціуму з ослабленими і нестійкими інститутами влади є втрата здатності справлятися із системними викликами, що починають накопичуватись по експоненті. Зміни набувають переважно некерованого і непередбачуваного характеру, суспільна система дедалі слабше справляється з надлишком викликів, що спричинює розбалансування взаємодії суспільних інститутів і, зрештою, може призвести до хаотизації суспільних процесів.

РОЗДІЛ 3. АГЕНТНІСТЬ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ПОЛІ МЕДИЦИНИ

3.1. Типи основних інституційних правил у медичному полі

Аналізуючи різноманітні соціальні поля, Бурдьє ніколи не звертався до поля медицини. Спроби застосувати його теорію для аналізу цієї сфери стосувалися скоріше конкретних питань, таких як особливості професійного габітусу чи політики охорони здоров'я. Автори подібних досліджень не торкалися теми структури та функціонування медичного поля загалом, а розглядали його з погляду конкретних питань (Pinell, 2009). Певною мірою це пов'язано зі складністю самого медичного простору, що охоплює кілька сфер діяльності, кожна з яких сама по собі дуже диференційована. Однак, якщо дивитися на систему охорони здоров'я цілісно, стає очевидно, що це автономна область соціальних відносин із власною структурою, здатною зберігати свою стійкість і підтримувати свою специфічність. Відповідно зміни в цій системі є результатом дії на цьому полі різних соціальних агентів. Існують певні розвідки стосовно змін у цьому полі в умовах стійкої інституційності (Тимченко, 2006). Ми спробуємо показати, які агентні дії мали тут місце в умовах інституційної нестійкості і який вигляд має результат такої агентної діяльності на думку наших громадян.

Принципово важливим для планування емпіричного дослідження, пов'язаного з питанням соціального порядку, є артикуляція розуміння того, де саме ми можемо його спостерігати на емпіричному рівні, що становить його емпірично досяжну основу. З огляду на концептуалізацію агентності соціальних змін у кризовому соціумі рівень емпіричного спостереження соціального порядку подано *практиками повсякденних взаємодій*. Причому говорити треба про різні вектори таких взаємодій – люди–люди, люди–речі, люди–наративи, люди–символи.

Існують два механізми змін соціального порядку принципово різної природи – організаційний (свідомість інтелект, раціональність, інтенціональність) та самоорганізаційний (почуття, емоції, ірраціональність, несвідоме) (Бевзенко, 2002). І тут розгляд подій в інституційних полях є дуже важливим.

Агентність у різних інституційних полях залежить від того, як пов'язані процеси зміни соціального порядку з інституційними процесами. Існують суттєві відмінності соціального порядку взагалі від інституційного соціального порядку. Якщо перший ми, зрештою, визначаємо через актуальні практики повсякдення, то другий має дві складові. Над реальними практиками повсякдення в певному інституційному вимірі існує надбудова номінального порядку, інституційні приписи, які лише мають стати реальними практиками. Це і є ті два механізми зміни соціального порядку, які ми вище позначили як організаційний і самоорганізаційний. Мова йде про певні правила гри в різних інституційних полях, природа появи яких є різною, але які в сукупності і задають інтегральну картину в цьому полі в розумінні реальних практик інституційних соціальних взаємодій, що в ньому конститууються (Бевзенко, 2020). Маємо аналітично стверджувати, що інституційні правила ділять на формальні (законодавчо закріплені правила взаємодій, які утворюють певний організаційний порядок) та неформальні (близькі до культурних за генезою), які ведуть початок від наявної в суспільстві звичаєвої практики й виникають як спонтанне перетворення формальних правил на рівні практик повсякденного їх застосування або як спонтанне утворення принципово інших неформальних правил. У даному разі ми маємо говорити про дію механізмів соціальної самоорганізації.

Агенти соціальних змін впливають на зміну соціального порядку через зміни актуальних практик повсякденної взаємодії в тому чи іншому інституційному полі. Розрізнення типів агентності (й агентів як їх носіїв) залежить від площини (організаційної чи самоорганізаційної) в якій діє агент, від міри інституційної стійкості-нестійкості та від інтенсивності, часової й соціальної глибини агентного впливу.

Відповідно розрізняють агентів зміни інституційних правил, які діють через формальний бік інституційного поля (організації, закони, приписи, формальний контроль та відповідні санкції), або на неформальному рівні, впроваджуючи правила гри, які працюють завдяки механізмам самоорганізації, не контролюються зовні, спираються на добровільне приєднання до цих правил і внутрішній контроль.

За різних рівнів стійкості-нестійкості інституційного порядку маємо говорити про різні радіуси агентної дії і навіть різну природу самої агентності.

За стійкого соціального порядку відхилення мають дуже локальний характер. Агентність, відповідно, є реакцією на ці незначні відхилення

і теж є локальною. В умовах відносної нестійкості соціального порядку *на формальному рівні* здійснюється агентність зверху (ініціація реформ в усьому інституційному полі чи в окремих його локальностях). На неформальному рівні ініціація зміни правил гри відбувається знизу (протестні вимоги зміни формальних правил, громадянська активність (самоорганізація) спорадична). За високої нестійкості соціального порядку домінує неформальний рівень, формальний його наздоганяє (або іде всупереч, що лише загострює ситуацію).

Типологізація агентності залежно від інтенсивності, часової і соціальної глибини здійснюється на рівні намірів (артикулюється потреба у змінах та розробляються нові правила); на рівні спроб реальних впроваджень нових правил та на рівні масштабних реальних змін, коли формальні правила стають реальністю повсякденних практик взаємодій і водночас на протигагу формальним приписам виникають альтернативні правила гри.

У нашому суспільстві можна гіпотетично виділити три типи основних інституційних правил, які задають реальні практики повсякдення в медичному полі це: 1) «*медицина (лікування) як робота*», 2) «*медицина (лікування) як бізнес*», 3) «*медицина (лікування) як місія*».

Медицина як робота – виконання своїх функційних обов'язків, мотивованість заробітною платою, кар'єрою, а також і власним професійним рівнем. За Бурдьє ми мали б говорити про обмін культурного і професійного капіталу на кар'єру, статус (Бурдьє, 2005).

Медицина як бізнес – мотивованість прибутком, який дає відповідна діяльність. Тут вже правила гри в медичному полі тісно перетинаються з правилами гри в полі бізнесовому.

Медицина як місія – ставлення до процесу надання медичної допомоги як до певної місії, мотивованість прагненням самореалізації, відчуття покликання – в даному разі рятувати людей, повертати людям здоров'я і життя.

Кожен із названих ігрових форматів має своїх агентів ініціації впровадження, які діють як у формальній, так і в неформальній площині. Тут важливо вказати на те тло для активізації цих ігор, яке створює загальна суспільна ситуація, рівень інституційної нестійкості, або, ширше, суспільної соціальної напруженості.

Як у формальній, так і в неформальній площині можна виокремити досить багато агентів змін. Перші найчастіше є в організаціях, що відповідають даному інституційному полю, – відповідному міністерстві,

профільних комітетах. Їхні агентні пропозиції мають характер проєктів, наказів, розпоряджень, законів. У цій же площині діють і представники окремих громадських організацій, які пробують чинити агентний вплив за рахунок своїх пропозицій саме у вигляді інтелектуального, проєктного продукту. Агентність у неформальній площині медичного поля останнім часом є доволі різноманітною. Насамперед це відповідні волонтерські загони, що почали активно діяти з 2014 року, часів Майдану та початку військових дій на фронті. Ці волонтери, які надають свою допомогу як у військових підрозділах, так і в шпиталях, де лікують поранених бійців (Бевенко, 2019). Різні групи активістів, які утворюються спонтанно як протестна відповідь на ті чи інші події у формальному полі, у сфері медичної реформи чи нових наказів міністерства, теж є проявом неформальної агентності в даному інституційному вимірі. Як приклад для емпіричного розгляду ми оберемо лише два епізоди з усього можливого різноманіття названої агентності. Емпіричний зріз агентності в медичному інституційному полі на формальному рівні розглянемо на прикладі реформи У. Супрун, а на неформальному – на прикладі роботи Благодійного фонду «Свої» під проводом Лесі Литвинової.

3.2. Агентність у формальній площині інституційного поля: реформи У. Супрун

Далеко не завжди, говорячи про агентів соціальних змін, маємо змогу вказати на конкретних людей, назвати конкретні прізвища. Але події в полі медицини, що трапились у нас за останні роки, дають нам таку можливість. Хоча у фокусі нашої уваги є ситуація із середини 2019 по початок 2022, але не згадати про ті масштабні реформи, що в народі асоціюються з прізвищем Уляни Супрун, буде неправильним. Адже саме ці реформи є яскравим прикладом того, як проявляється агентність у формальній площині інституційного поля.

Реформи в медицині, що проводилися під проводом в. о. міністра охорони здоров'я Уляни Супрун в період 2016–2019 рр. є найбільш масштабними, системними й такими, що залишили свій суттєвий відбиток на актуальних правилах гри в цьому полі, що й можна вважати дієвістю агентної дії. Хоча міру позитиву чи негативу цієї дії варто обговорювати окремо.

Одразу кваліфікуємо цю агентність за всіма тими параметрами, що ми їх виділили вище. Реформи Супрун репрезентують агентну діяльність, що відбувалася в ситуації *відносної нестійкості соціального порядку*. Попередні правила гри ще працювали, але вже були досить сильно розмитими тими новими, що на той момент утворилися. Інституційні правила «медицина як робота», що залишилися від радянських часів, були значною мірою розбавлені правилами «медицина як бізнес». В даному разі йдеться про прояв агентної діяльності на *формальному рівні* – зміни законів, наказів, розпоряджень відповідного міністерства. Існує чітко проявлений *лідер-провідник* цих реформ, хоча її агентність була підтримана великою кількістю активістів, які раніше протестували проти ситуації у вітчизняній медицині. Якщо говорити про масштабність цієї агентної діяльності в розумінні радіусу соціальної охопленості та часової протяжності, то очевидно, що йдеться про спробу справити агентний вплив на ситуацію масштабу всієї країни й на довгий час.

Але все назване – лише характеристики самої агентної діяльності. Результати ж її ми маємо оцінити на рівні соціальних змін, які ми вище визначили як зміну узвичасних практик повсякдення.

Якою ж була концепція цієї реформи? Якщо говорили коротко й тією мовою, яка властива наративам, спрямованим на популярне висвітлення реформ, то основні наміри реформаторів полягали в такому:

- зменшити можливість корупційних практик на рівні керівництва різних медичних установ;
- зменшити поширення практик за правилами «медицина як бізнес» на неформальному рівні в установах, які є бюджетними, а не приватними;
- наблизити бюджетні гроші, виділені на медицину, до тих, хто надає послуги, – лікарень, дільничних лікарів;
- дати свободу у виборі лікаря пересічному громадянину, ліквідувати його прив'язаність до одного лікаря, яка залишилася в правилах ще з радянських часів, запровадивши систему сімейних лікарів і практику підписання декларації з обраним лікарем;
- максимально спростити доступ до ліків і послуг, створивши загальну електронну базу даних, водночас підсиливши у такий спосіб контроль за наданням медичних послуг і надходженням ліків до пацієнтів, особливо за системою «доступні ліки»;
- забезпечити надання лікарських послуг на рівні стандартів, затверджених ВООЗ, слідування вимогам доказової медицини та відповідним протоколам (Лаущенко, 2019).

Усе сказане ретельно продумувалося та пророблялося командою, що працювала в МОЗ під проводом Уляни Супрун. Але як це насправді відбулося на рівні практик? За наявності певного позитиву, реформам Супрун чинили значний супротив на рівні тих, кого можна було б назвати очільниками інших ігрових порядків, а також від середньої лікарської ланки (Голубов, 2018). Тут ми залишимо осторонь усі можливі оціночні судження з приводу суті цієї критики і протестів. Важливим є одне – цей супротив був спричинений тим, що люди або не хотіли, або не знали, як мають змінитися їхні звичні практики у сфері медицини й лікування. Зрештою реформи було суттєво загальмовано звільненням з посади У. Супрун у серпні 2019 р.

Найважливішим, з погляду зміни інституційних правил, є те, що відбувалося на рівні повсякденних практик лікування для пересічних українців. У цілому картина виглядала такою, що за непоганих стартових умов на формальному рівні рівень реальних повсякденних практик пристосовувався до тих правил гри, що їх просували реформатори, досить повільно. Напевне, можна було б сподіватися, що час тут виявиться найкращим помічником в адаптації цих реформаторських нововведень до рівня повсякденного їх дотримання. Утім, окрім звільнення очільниці цих реформ, важливим чинником, який значно перешкодив реформі, висвітивши її недоліки, стала пандемія COVID-19. Зруйновані попередні практики і неусталеність нових далася взнаки.

Емпіричним зрізом цієї ситуації можуть бути відповіді на два питання, які ми поставили нашим громадянам в опитуванні, що проводилося саме під час цієї епідемії¹.

Як уже згадувалося вище, однією з основних цілей реформи було прагнення зробити лікаря доступнішим для пацієнтів і ефективнішим. Дати можливість людям отримувати послуги саме в руслі доказової медицини і за затвердженими ВООЗ протоколами. Судячи з відповідей на запитання, наведених у таблиці 3.2.1, реальні практики, які спостерігаються на рівні пересічних громадян, ведуть швидше в інший бік.

Таблиця 3.2.1

Розподіл відповідей на запитання «За Вашим досвідом чи спостереженнями, що люди найчастіше чинять в разі, коли відчувають, що захворіли на COVID-19 чи якусь іншу хворобу?», %

Одразу звертаються до сімейного лікаря	55.7
Шукають через знайомих лікаря, який уже допоміг іншим хворим	20.1
Пробують лікуватися самостійно, спираючись на свій попередній досвід	30.2
Шукають порад у друзів, родичів чи знайомих	16.5
Шукають інформацію про свої симптоми в Інтернеті чи в довідниках і призначають собі лікування самі	17.2
Звертаються до альтернативної медицини (гомеопатів, фітотерапевтів (травників) тощо)	2.2
Звертаються до нетрадиційних методів – ворожок, екстрасенсів, народних цілителів	1.3
Ідуть з молитвою до церкви, сподіваючись на Божу допомогу	4.1
Просто чекають, сподіваючись, що само пройде	6.3
Ідуть до аптеки і купують ті ліки, що порадить фармацевт	17.7
Інше	1.0
Важко відповісти / Відмова від відповіді	7.3

Примітка. Пропонувалося обрати кілька (не більше трьох) із запропонованих варіантів відповідей.

¹ Соціологічне опитування було здійснене в рамках реалізації дослідницького проекту Інституту соціології НАН України «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 у контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантом НФДУ. Опитування було проведене соціологічною фірмою ТОВ «ХЬЮМЕН РЕ-СЕАРЧ» з 28 липня по 7 серпня 2021 р. методом інтерв'ю «обличчям-до-обличчя». Загальна вибірка сукупність (2000 респондентів) репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старші). До вибірки не були включені території, які на той час не контролювалися владою України – АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка з імовірністю 0.95 не перевищує 2.2% (без урахування вибіркового дизайн-ефекту).

Лише трохи більше половини (55%) таки дотримуються передбачуваної норми – звертатися до сімейного лікаря. І це, наголосимо, під час епідемії, коли смертельних випадків було багато, і майже кожен бачив це у своїй родині чи серед знайомих. Найближчим до нормативного вибору можна вважати варіант пошуку через знайомих лікарів, які мають позитивні результати лікування (20%), що підвищує довіру і при цьому не виключає і доказовість, і протоколи. Проте дуже великий відсоток українців, схоже, вирішили покладатися лише на свої сили й шукати варіанти допомоги собі самостійно. Пробують лікуватися самостійно, спираючись на свій попередній досвід, 30% опитаних, до порад друзів, знайомих, родичів звертаються 16%. До такого поширеного методу, як самодіагностика, за допомогою Інтернету чи якихось інших довідникових джерел, на основі чого лікування призначається собі самостійно, вдаються 17% опитаних. Альтернативна медицина, як-от гомеопатія чи фітотерапія (травники), не надто поширений метод лікування на тлі сказаного вище (всього 2,2%). А от такий навколomedичний спосіб справлятися з хворобою, як просто піти до аптеки і щось купити за порадою фармацевта, виявився досить популярним – так чинять майже 18% наших громадян. Звернення по допомогу до екстрасенсів, ворожок, цілительів наші люди практикують рідко, а от молитва до Бога виявляється дієвим засобом для 4% опитаних. Ну і 6% просто нічого не роблять, чекають, що все якось пройде саме, що теж можна вважати однією з практик ставлення до лікування і здоров'я.

Отже, з цього ми можемо зробити висновок – реальні практики дуже далекі від того, що закладалося в концепцію реформ. Лише половина громадян таки звертаються до сімейних лікарів, інші ж намагаються зарадити собі в разі захворювання іншими способами.

Другим нашим питанням ми спробували з'ясувати, чому ж саме ця ситуація має місце. З якої причини наші громадяни не звертаються до сімейного лікаря, а демонструють таке різноманіття практичних дій. Результати подано в таблиці 3.2.2.

Картина виявилася досить красномовною. Прагнення агентів реформ завадити поширенню в медичному полі ігор по типу «медицина як бізнес» не привели до успіху. З одного боку, виявилось, що більшість з тих, хто не звертається до лікаря в разі хвороби (51%) не готові до пропонуваної моделі саме економічно, бо неспроможні придбати ліки чи оплатити обстеження. З іншого, важливою причиною того, що люди не йдуть до лікарів, є недовіра, очікування того, що там не прагнутимуть допомагати й лікувати, а здебільшого – в різний спосіб пробувати на пацієнтах заробляти (31%).

Таблиця 3.2.2

Розподіл відповідей на запитання «Якщо люди не звертаються негайно до лікаря в разі хвороби, то з яких причин?», %

Не мають коштів на ті дорогі обстеження й ліки, що їх зазвичай призначають лікарі	51.6
Не довіряють усій нашій медицині (державній чи приватній), вважають, що там прагнуть лише грошей, а не допомагати людям	31.3
До лікаря важко потрапити (складнощі із записом, треба довго чекати тощо)	27.1
Не довіряють кваліфікації сімейного лікаря	25.1
У місті проживання немає лікаря, треба їхати до іншого населеного пункту	14.2
Інше	2.7
Важко відповісти/Відмова від відповіді	9.1

Примітка. Пропонувалося обрати кілька (не більше трьох) із запропонованих варіантів відповідей.

І це стосується недовіри до всієї медицини – як бюджетної, так і приватної. Враження, що третина наших громадян вважають, що лише бізнесова мотивація й залишилася в основі діяльності наших медиків. При цьому 27% просто не довіряють кваліфікації сімейних лікарів, і це не виключає, що люди побоюються того, що некваліфікований лікар буде неправильно лікувати та ще й грошей вимагати.

Реформа дала людям свободу вибору свого лікаря. Здавалося б, люди, незадоволені одним лікарем, мають знайти собі кращого, поміняти. Це легко задекларувати на формальному рівні, але виявилось великою проблемою саме на рівні практик. Якщо за старою системою кожна людина гарантовано мала лікаря в найближчій поліклініці, то тепер такої гарантії немає. Сімейний лікар має право на декларацію з 1800 пацієнтами. Ситуація, що зараз є дуже поширеною, – у хороших лікарів у поліклініках вже немає місць. Для жителів невеликих населених пунктів проблемою є взагалі дістатися до лікаря – на це вказали 14% опитаних. Проблемно потрапити до сімейного лікаря навіть у разі, якщо він поруч. Черги можуть бути і на 2 тижні по запису. Зрештою саме такі ситуації сприяють поширенню альтернативних практик, які формують агентність малого радіуса. Людина сама для себе стає агентом змін практик лікування. І наголосимо, що опитування проходило під час COVID-пандемії, ситуація високої температури і швидкого погіршення самопочуття була досить поширеною. Отже, висновок є досить невтішним – реальні практики лікування, які демонструють наші громадяни, вказують на те, що вони не надто сподіваються на отримання якісної допомоги від офіційної медицини в рамках відповідного інституту.

3.3. Агентність у неформальній площині інституційного поля: фонд «Свої» Л. Литвинової

Які ж альтернативи в плані правил гри на цьому інституційному полі виникають у нашому суспільстві? Звідки вони йдуть і хто в такому разі є агентом змін? У цьому контексті об'єктом нашої уваги стане агентність на неформальному рівні медичного поля, ті правила гри, які тут пропонуються і вводяться завдяки відповідним агентним зусиллям, а також те, як саме це відбивається на повсякденних практиках пересічних громадян у тій частині медичного поля, яку ця агентність охоплює.

Кваліфікуємо цю форму агентності за тими ж параметрами, що ми їх використовували в попередній частині, присвяченій реформам Супрун, що дасть основу для порівняння.

Дана агентна діяльність відбувалася в ситуації *високого рівня інституційної нестабільності*. Попередні правила гри були значною мірою порушені завдяки масштабним формальним реформам під проводом Супрун та її команди. Старі правила вже не діяли, нові прижилися ще дуже мало. Зупинка реформ після відставки Супрун у 2019 році збільшила невизначеність і нестійкість у даному інституційному полі. Пандемія COVID-19 додала в цю нестабільність свій внесок і зробила її ще вищою. До того ж правила гри по типу «медицина як бізнес» не припинялися і в ці часи, в результаті виникали такі ситуації, як, з одного боку, дефіцит захисних масок, а з іншого – вивезення їх великої партії за межі країни. Причина – цього вимагав бізнесовий інтерес певних гравців. Як правило, це могло б викликати гострі соціальні протести, але особливість саме епідемічної ситуації була в тому, що існувала заборона на всілякі зібрання і навіть простим виходам з плакатами мали класити край сили порядку. Нестабільність не отримувала важливого каналу зняття напруженості.

Далі йтиметься про прояв агентної діяльності на *неформальному рівні* – зміну актуальних правил гри через їхнє безпосереднє впровадження в практику без попередніх узгоджень і затверджень з боку формальних структур. Це такі собі паралельні ігрові майданчики в даному інституційному полі.

Знову ж наявний яскраво виражений *лідер-агент* в особі волонтерки Лесі Литвинової, хоча тут агентність має вигляд досить великого кола осіб, *колективний агент* проглядається як від тієї команди, що згуртувалася навкруг лідера і потім оформилася у вигляді фонду «Свої», так і

в тому дуже широкому колі небайдужих прихильників, які регулярно чи спорадично надавали різну допомогу фонду в процесі його діяльності.

Що стосується масштабів цієї агентної діяльності в розумінні радіуса соціального охоплення та часової протяжності, то ми маємо говорити про наявність певного прошарку громадян, яких вона охоплювала, і самі засадничі правила фонду виокремлювали це коло.

Правила гри, що пропонуються даними агентами, це тип «*медицина як місія*». Вони не мотивуються бажанням бізнесової вигоди чи бажанням просто працювати, заробляти на життя (навіть у результаті високого професіоналізму) й робити кар'єру у відповідних статусних пересуваннях. Основна мотивація – самореалізація через допомогу людям, робити все можливе для їхнього порятунку або полегшення їхнього життя навіть у дуже критичних ситуаціях.

Для підтвердження цих основних тверджень ми використаємо той емпіричний матеріал, який містить Фейсбук-сторінка фонду «Свої» та персональна сторінка Лесі Литвинової, а також деякі інтерв'ю, що давалися цими агентами різним виданням. Такий матеріал може вважатися достатньо релевантним, оскільки являє собою певний відбиток практик взаємодій по лініях: фонд–фонд (команда, ядро, стосунки всередині, ініціація роботи); ядро фонду – його периферія (стосунки з тими, хто співчуває і спорадично допомагає); фонд–МОЗ (стосунки з формальними владними інститутами), фонд–пацієнти (стосунки з тими, кому надається допомога та їхніми родинами). Саме ці практики як результат агентної дії Литвинової і Фонду і є основним фокусом нашої уваги.

Взаємодії фонд–фонд охоплюють практики взаємодії всередині команди, історію появи фонду, соціальну самоорганізацію як основний механізм становлення, її особливості.

Про Лесю Литвинову відомо, що вона народилася 6 липня 1976 року. За попереднім фахом була режисером: отримавши освіту в Київському національному університеті театру, кіно і телебачення імені Карпенка-Карого, працювала за фахом до революції Гідності 2014 року. Влітку 2014 року почалася війна на Сході нашої країни і Леся організувала й очолила відомий на весь Київ, а може й на всю країну, волонтерський центр прийому переселенців зі Сходу, що був на Київському Подолі за адресою Фролівська, 9. На той момент у неї була на руках місячна донька, але це не завадило ефективно керувати цим центром. Потік внутрішніх переселенців початково був дуже потужним, і це було єдине місце, куди люди могли приїхати, отримати першу допомогу – одяг, їжу, притулок на перші дні.

Навкруги Литвинової на Фролівській зібралася невелика, але дуже ефективна команда однодумців. Утім допомога йшла від усього Києва – хто грошима, хто речами, хто транспортом, хто своїм професійним вмінням – лікарі, психологи, кухарі, будівельники, водії – усі були затребувані, до всіх Леся зверталася через свою сторінку на ФБ, і допомога приходила неодмінно.

Історія Фролівської, на перший погляд, є далекою від теми нашого розгляду, але це лише здається. Самоорганізаційні процеси в суспільстві мають певну особливість. Найчастіше, вони починаються як певний суспільний атрактор – центр суспільного тяжіння, зумовлений агентністю окремого лідера. Команда, яка при цьому утворюється, тримається на високій довірі й злагодженості дій. Питання розв'язуються швидко без усіх тих бюрократичних ланцюжків, що мають місце на організаційному рівні суспільного функціонування. І саме поява такої команди стає головним результатом дії процесів соціальної самоорганізації. Соціальні функції, на які буває спрямована початково дія такої команди, можуть бути вичерпаними, але сама команда залишається і, як правило, знаходиться інша критична точка в суспільних процесах, де їхні зусилля виявляються затребуваними. Той самий поклик спрацьовує знову. Так само було й у даному разі.

Згодом потік переселенців зменшився, почали працювати офіційні служби. Однак поле медицини переживало суттєві трансформації, почалася імплементація реформи Супрун, яку Леся і її команда незмінно підтримували. Зокрема дехто із соратників Лесі пішов тоді працювати в міністерство. Це була ще одна точка, куди приклали свою енергію й зусилля ті, хто початково гуртувався навколо Фролівської, 9. Хоча згодом Супрун відсторонили від посади, Леся і її команда продовжували свою роботу-місію. Щоб краще уявити, як саме це відбувалося, звернемося до витягів з посту Лесі на її сторінці в ФБ, що з'явився у 2019 році²: «Года полтора назад мы сидели с Оксаной Сухоруковой на лавочке под офисом на Пушкинской и я вслух мечтала. Мне очень хотелось запустить горячую линию по паллиативу. Чтобы тем, кому трудно, страшно и непонятно, было куда позвонить. Потому что они все равно звонили. А я одна не очень справлялась. Все, чего мне хотелось для счастья на том этапе, – еще одну телефонную трубку (чтоб не все звонки шли на мой личный номер), хоть какой-то минимальной зарплаты для меня и двух врачей (чтоб прекратить по ночам подрабатывать в журналах) и отдельный угол, чтобы спокойно разговаривать» (Литвинова, 2019).

² Подано мовою оригіналу

Те, що відбулося далі, Леся описує як певне чародійство. Так часто трапляється в точках активізації самоорганізаційних механізмів соціальних змін. Усі зв'язки-взаємодії починають діяти швидко і злагоджено. Не будемо обговорювати, які психологічні й навіть антропологічні важелі тут спрацьовують, але ефект завжди неочікуваний з раціонального, аналітичного погляду і для відповідних сподівань. Звідки береться ця неузгоджена узгодженість? Усі з'являються в потрібний час і на потрібному місці. Далі знову пряма мова Лесі з того ж посту: «Я не знаю в якій момент все змінилось. Не по волшебству, конечно, но совершенно волшебным образом. Валентин Гриб буквально за шкуру притащил нас в новый офис, где все поместились. Друг купил машину, в которую влазит все – от функциональной кровати вместе с пациентом до горы посылок с Новой Почты. Нашлась и уже никуда не потеряется Зоя Максимова. Появились люди, готовые какое-то время оплачивать нашу работу. Мы обросли аппаратурой, опытом и сотней всяких нужностей». Далі ця невелика структура починає функціонально збагачуватися – від простої допомоги деяким паліативним пацієнтам до опіки з пацієнтами з БАС³, навчання лікарів і родичів, як підтримувати паліативних хворих. Це й були ті нові практики взаємодії, які впроваджувалися групою Лесі в рамках цього етапу діяльності і створювали в неформальній площині медичного інституційного поля окремі підполя активності й інших правил гри.

Як можна побачити з усього сказаного вище, практики взаємодії всередині членів команди є радикально іншими, ніж ті, що прийняті у формальних (організаційних) складових інституційного поля. Тут немає чіткої ієрархії, чітких функцій і функційних обов'язків. Вони виникають у процесі роботи і тих запитів, що посилає саме життя.

З часом ця волонтерська група починає діяти в рамках Благодійного фонду «Свої», який мав свої реквізити і це спрощувало фінансовий бік роботи. На офіційній сторінці фонду на Фейсбуці подано таку інформацію: «Паліативна допомога. Доросла онкологія. Респіраторна підтримка. Завжди відкрито. Благодійна організація. Некомерційна організація. Основні напрями роботи фонду – доросла онкологія та паліативна допомога» (Свої, нд).

Проте життя пропонувало нові виклики, нові проблеми в медичному полі, на які відгукнулася команда Литвинової. У країні почала стрімко набирати оберти епідемія COVID-19. Фонд поступово переорієнтовується саме на цю проблему, хоча й усіх інших своїх підопічних не залишає без нагляду.

³ Боковий аміотрофічний склероз — прогресуючий параліч м'язів.

«У періоди стрімкого зростання захворюваності коронавірусом і сильного навантаження на медичну систему волонтери фонду працюють цілодобово. У весняну пандемічну хвилю 2021 року фонд щодня відправляв близько півсотні приладів з киснем» (Стрельников, 2021). Так, кисневі концентратори стають тим, чим почали забезпечувати волонтери фонду тих, кого не могла охопити/врятувати офіційна медицина. Ситуація стає дуже напруженою, потреби значно перевищують можливості. У фонді створюють правила, за якими вибудовуються взаємодії з пацієнтами.

Для того, щоб отримати концентратор, необхідна довідка від лікаря, що киснезалежного пацієнта з певними показниками сатурації готові відпустити з лікарні додому, копія паспорта та податкового коду пацієнта, номер найближчого вантажного відділення Нової пошти, а також ім'я та номер контактної особи, яка буде забирати концентратор. Якщо за медичним обладнанням приходять особисто, в офісі фонду проводиться інструктаж

Взаємодії ядро фонду – периферія колективної агентності (ресурси для діяльності). Як ми вже наголошували вище, агентність у даному разі є досить розмитим явищем. За наявності яскравого лідера й невеликої, але досить міцної команди навкруг неї у фонду є велика підтримка по всій країні. На сторінці фонду вказана кількість підписників – майже 15 000. На сторінці Лесі Литвинової їх приблизно стільки ж. І всі ці люди там присутні не випадково, вони включені в коло цієї колективної агентності хоча б спорадичними практиками взаємодії. От, наприклад, один із постів про переїзд Фонду: «Друзі, ми переїхали. Величезна подяка сотням людей, які нам у цьому допомогли. Хтось пропонував нам приміщення, хтось – допомогу в його оплаті, хтось приїхав і допоміг зі зборами та перевезенням нашого краму, хтось – взявся допомогти облаштуватися на новому місці, хтось натиснув кнопку репост – і залучив до цього двіжу величезну кількість людей» (Свої, 2021a). З цього допису видно, як саме це працює. Повідомлення про потребу переїхати «Леся і Фонд» виклали у ФБ. А далі почав працювати цей колективний агент, розв'язуючи проблему методом, який умовно можна назвати *краудсорсингом (допомогою натовпу)*.

За словами Литвинової, людям складно жертвувати гроші на абстрактну боротьбу з коронавірусом. «Ім потрібно розуміти, що їхні 10 грн – це 3 см кисневого концентратора», – каже Леся. Саме тому вже на своїй персональній сторінці Леся регулярно викладає розповіді про чийсь окремі

історії – хвороби, страждань, одужання, смерті, поневірянь по клініках, непорозумінь з лікарями. На все це в людей виникає живий емоційний відгук, і вони допомагають, чим можуть, цій конкретній людині, тим самим уже вступаючи, хоч і опосередковано, у взаємодію з цією людиною. От коротка така історія, вірніше наслідки у вигляді допомоги, після публікації такої історії: «Вслед вчерашнему посту про девочку с открытым переломом. Всю ночь продолжали приходит переводы. Даже после того, как я написала, что сбор закрыт. К утру вместо искомых 30 000 на счету было 102 000 грн с мелочью» (Литвинова, 2020).

Взаємодії фонд–пацієнти, правила гри, що встановлюються. У такій критичній ситуації в період COVID-19 потік пацієнтів, який невпинно зростає, треба було якось фільтрувати. Це вже відбувалося через встановлення правил гри у стосунках-практиках взаємодій по лінії фонд–пацієнти. Тут я дам розгорнуту інформацію від фонду, але в ній концентровано всі основні правила (Свої, 2021б):

Ситуація критична. Формуємо правила:

– ми допомагаємо лише тим, хто вичерпав можливості отримати респіраторну підтримку в державних закладах охорони здоров'я (або має важкі супутні захворювання, які роблять госпіталізацію утрудненою чи неможливою);

– ми допомагаємо тільки в тому разі, коли ми маємо можливість: формуємо чергу пацієнтів.

На ваше місце в черзі ніяк не впливає:

- те, хто порекомендував до нас звернутися;
- те, що ви громадський діяч, волонтер тощо;
- те, що лікар сказав (обіцяв), що ви забезпечите/дасте;
- те, що ви готові сплатити за користування обладнанням;
- те, що ви отримали позитивні відгуки про нас (або бачили по телебаченню що...);
- те, що ви перераховували нам кошти (передавали обладнання);
- те, що ви не хочете в лікарню (або чекаєте черги в приватну лікарню).

Просимо звернути увагу, що доставка респіраторної техніки за межі Києва і Київської області здійснюється компанією Нова пошта. Це, прогнозовано, займає певний час. Зважайте на це.

Ваша необхідність у респіраторній підтримці МАЄ БУТИ ЗАСВІДЧЕНА ДОВІДКОЮ ЛІКАРЯ. Будь ласка, не лікуйтеся самотужки. Низька сатурація – це привід звернутися до сімейного лікаря або до швидкої допомоги (а не у фонд).

Звичайно, не все завжди тут іде за цими правилами, вони лише формальний орієнтир для неформального виконання. Реальні практики завжди різноманітніші, ніж ті, що можна очікувати. Іноді випадок не підпадає під ці правила, але ясно – допомога потрібна і лише тут люди можуть її отримати. Це все – живі практики, взаємодії між живими людьми, а не носіями формальних функцій.

Взаємодії фонд–влада, офіційна медицина, міністерство. З агентами з поля державної влади у Фонду складні стосунки. Треба сказати, що представники фонду і сама Леся входили до наглядової Ради МОЗ часів Супрун, брали активну участь в обговоренні тих реформ. Однак поступово, з моменту усунення Супрун з посади, вони почали залишати міністерство. Останньою пішла звітди і перейшла на роботу в фонд Оксана Сухорукова. На питання, чому це сталося, вона відповіла: «Мене пішли». Так, практики взаємодії між МОЗ і Фондом з формату в напрямі взаємопідтримки перейшли у формат конфронтації. Ці лінії конфронтації дуже добре прописалися під час візиту у фонд на той момент заступника міністра МОЗ В. Ляшка.

Цей візит є показовим у плані відмінностей між організаційними й самоорганізаційними медичними практиками, їх керуванням у рамках цих двох площин, форматів агентної дії. Кореспондентка, яка супроводжувала і коментувала цей візит, відмічає, що, організовуючи зустріч, «Українська правда» спробувала «зіштовхнути, у хорошому сенсі цього слова, два світи епідемії в Україні – Міністерство охорони здоров'я в особі головного санітарного лікаря Віктора Ляшка і благодійний фонд “Свої”» (Кириленко, 2020). Абсолютно справедливо вказуючи на ту найважливішу характеристику, що відрізняє жорстку ієрархію організації й гнучку мережевість самоорганізації, вона відмічає: «МОЗ як державний орган працює вертикально – задає правила роботи для медзакладів, акумулює статистику та ініціює карантинні обмеження. “Свої” як благодійний фонд – горизонтально. Видає концентратори для людей з COVID-19 – як додому, так і в лікарню, консультує пацієнтів і прощається з тими, які не вижили» (Кириленко, 2020).

Хоча на сайті Міністерства охорони здоров'я не вказана кількість співробітників, але про те, що до його структури входять 9 директоратів, 4 департаменти, 3 управління, 3 відділи, 4 сектори та патронажна служба дізнатися можна (Міністерство охорони здоров'я, нд). З опису журналістки фонд має зовсім інший вигляд (Кириленко, 2020). Постійно там працює лише три людини – Леся, Ірина та Владислав, хоча допомогу спорадично надають багато тих, хто співчуває і підтри-

мує. Зокрема «Нова пошта» оплачує всі відправлення фонду, а на початку грудня поповнила парк концентраторів «Своїх» на 50 штук. Частина кімнати заставлена концентраторами, зокрема заброньованими – з прізвищами на маленьких папірцях, коробками з пульсоксиметрами та іншим обладнанням. Частина відведена під робочий простір – столи, комп’ютери, ноутбуки.

Приватне і публічне працівників фонду практично ототожені. Там часто буває 12-річний син Лесі, який опанував роботу концентраторів і надає щодо них консультації пацієнтам. У приміщенні фонду постійно перебуває тримісячна донька Лесі, яка народилася в розпал епідемії, і її мама при цьому відірвалася від роботи у Фонді лише на кілька днів. Стіл і крісло-гойдалка для Соломії стоять тут же, адже майже весь свій час, з 10-ї ранку до 20-ї вечора й пізніше, поки не починає виганяти охорона, Леся проводить саме тут. Телефон Лесі доступний для зв’язку цілодобово.

У процесі спілкування Литвинової й Ляшка з’ясовуються дуже багато моментів, які вказують на відмінність багатьох практик у роботі цих двох структур.

Так, практики сканування і відстеження ситуації в країні в даному разі – ситуації з лікуванням *covid*-хворих у лікарнях. Фонд отримує інформацію від пацієнтів безпосередньо. Зараз така інформація може супроводжуватися і певним фактажем – фото людини, показників на приладах, фото виписки тощо. Саме все це отримують і беруть до уваги у фонді. «А це – Голованівськ, – підходить до Ляшка Ірина Кошкіна і показує йому на телефоні відео з Кіровоградської області. – На відео – величезні кисневі балони, які за правилами безпеки мають розмістити в окремому приміщенні за 25 метрів від людей, стоять прямо біля ліжок пацієнтів. Рівень подачі кисню регулюють гайковим ключем» (Кириленко, 2020).

Важливим є те, що про себе, свою мотивацію, історію фонду і свою діяльність кажуть самі працівники фонду. «“Свої” запрацювали у 2014-му з двома основними напрямками роботи – доросла онкологія та паліатив. Мали “парк” концентраторів на 60–70 штук і віддано робили свою роботу. «Ми ж усі родом з Майдану. Ми почали займатись не властивими для нас речами, бо ми хотіли навчитись гідно жити. А гідно жити можна і треба не тільки тоді, коли ти можеш рухатись і забезпечувати собі це гідне життя. Гідний догляд, гідна смерть і гідне життя в останні місяці – це теж дуже важливо». Так, слово Гідність, яке стало назвою майдану 2014 року, пронесено через усі роки діяльності фонду. Гідність життя країни, свого, людей навкруги» (Кириленко, 2020).

Підсумовуючи наш розгляд взаємодії різних агентів на інституційному полі медицини, можна констатувати, що тут представлено два різні типи агентної дії, які принципово відрізняються по всіх запропонованих параметрах. Якщо реформи Супрун – це спроби змінити правила гри в медичному інституційному полі на рівні організаційному, формальному, то Леся Литвинова із соратниками по Фонду «Свої» є агентом таких змін на рівні самоорганізаційному, неформальному. Реформи Супрун відбуваються в ситуації середнього рівня інституційної розбалансованості (2016–2019 рр.), тоді як агентність Фонду «Свої» найбільшої потуги набула під час піку COVID-пандемії (2019–2021 рр.). В обох випадках маємо справу із персональною агентністю за значної колективної підтримки. Утім у першому разі вона значно стримується вертикальністю самої міністерської структури, відповідними бюрократичними рамками, а в другому – має явно виражений горизонтальний, мережевий характер. Перша агентність намагається охопити своїми прагненнями до змін усе інституційне поле на всіх його щаблях – від міністерства до пацієнтів – і спрямована на тривалий час з наступними етапами. Друга – орієнтована на актуальний критичний момент, на практики допомоги в ситуації масштабної кризи внаслідок неспроможності офіційної медицини дати відповідь на виклики, спричинені цією епідемією. Дія фонду «Свої» орієнтована на тих, кому офіційна медицина фактично виявилася нездатною надати допомогу. І це змінює малюнок усіх практик по лінії взаємодій як усередині самого фонду, так і між фондом і пацієнтами, між фондом і офіційною медициною, навіть між пацієнтами і їхніми рідними.

Агентність у тому форматі, в якому існує в діяльності фонду «Свої», відрізняється насамперед безпосередньою орієнтацією на реальні повсякденні практики і потреби. Працівники фонду цілодобово на зв'язку з тими, хто до них звертається. Наявність певних формальних правил для фільтрації потоку цих звернень не заважає тому, щоб кожен випадок розглядався окремо з усіма його нюансами. Ресурси, якими оперує фонд, отримуються за рахунок благодійних внесків тієї великої кількості підписників на сторінці у ФБ як Фонду, так і персонально Лесі Литвинової. Це певного роду краудсорсинг, який і організовує навколо фонду колективного агента змін. При цьому працівники фонду, по можливості, моніторять ситуацію по країні, по окремих лікарнях, оскільки спонтанних агентів, що надають таку інформацію, у них багато. І часто це інформація, якої немає в міністерства з його великою розгалуженою структурою.

Як висновок можна стверджувати – ефективні зміни в медичному полі можливі лише в разі поєднання зусиль дій агентів різних типів. З одного боку, таких як команда Супрун і всі агенти – реформатори, які діють на формальному рівні, рівні відповідних організацій (уряду, комітетів парламенту тощо), а з іншого – тих, хто діє на самоорганізаційному рівні, волонтерів, благодійних фондів, прикладом чого є діяльність фонду «Свої» і Лесі Литвинової як його очільниці. І напрацювання форматів такої співпраці має стати одним із завдань менеджерів цього інституційного поля.

Загалом можна констатувати, що дослідження соціальної агентності як змісту дії агентів соціальних змін у медичному інституційному полі виявило, що зміни тут відбуваються як на формальному рівні внаслідок дії реформаторських зусиль під проводом МОЗ, так і на рівні неформальному – завдяки дії добровільних волонтерських груп медичної допомоги.

Конкретні емпіричні спостереження показали, що реальні практики повсякденних взаємодій пересічних громадян у медичному інституційному полі виявилася далекими від тих, що очікувалися в результаті проведення реформи: негайно звертатися до сімейного лікаря готова лише половина опитаних, поширеними є практики лікування за допомогою Інтернету, порад знайомих, використання свого попереднього досвіду, порад фармацевтів в аптеках, сподівання на молитву і Бога. Причини відмови від своєчасного звернення до сімейного лікаря мають різний характер і пов'язані з дією як економічних (нестача коштів), так психологічних (недовіра до сімейного лікаря й до вітчизняної медицини загалом) чинників.

З отриманих результатів видно, що поза увагою авторів реформ залишилися ті практики повсякдення, які передували змінам і від яких людина мала відмовитися на користь нових, що завжди є дуже непростим завданням. Натомість волонтерська діяльність безпосередньо орієнтована на реальні повсякденні практики і потреби, що і визначає значно краще ставлення населення до дії цих агентів медичного поля.

РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ В ПОЛІ ОСВІТИ ТА ЇХНІ АГЕНТИ

4.1. Проблемна ситуація та методологічна рамка дослідження

Чи існує сьогодні консенсус стосовно того, якою має бути освіта та якими мають бути напрями змін в освітній сфері? На думку Метта Рідлі, автора бестселера «Еволюція всього. Як виникають нові ідеї», лібертаріанця за переконаннями, сучасна система шкільної освіти, котра ґрунтується на пруській моделі, насамперед має на меті «перетворити неслухняних дітей на дисциплінованих громадян» (Рідлі, 2015/2019, с. 177). Більше того, він наводить факти про те, що запровадження державної системи освіти в Британії (та її колоніях) у другій половині XIX ст. витіснило більш здорову систему приватного навчання, яка могла б продовжуватися розвиватися. У XX ст. суперечності між спробами держав (як першого світу, так і найбільш розвинених) регулювати поле освіти та зростанням приватного сектору ще більше посилюються: «Справжня трагедія націоналізованої освіти в тому, що в ній відбувається замало інновацій» (Рідлі, 2015/2019, с. 181). Шлях, який пропонує автор (як для освіти, так і для інших галузей, розглянутих у його книзі), полягає в тому, що держава має стати стимулятором найкращих практик, а не диктатором, а студентів заохочують до навчання, а не інструктують. Більше свободи – менше державного втручання, більше інновацій – менше консерватизму. При цьому, на думку автора, життєздатні інновації виживуть, якщо їм не заважати, бо освіта є системою, що еволюціонує, а не змінюється миттєво відповідно до планів проєктувальників. Адже людський світ, як переконує Рідлі, це результат людських дій, але не людського задуму. Зміни в освіті, як і в інших системах, постають із взаємодій мільйонів людей, а не тільки з планів небагатьох проєктувальників.

Т. Вагнер і Т. Дінтерсміт не проти державного контролю над освітою взагалі, але вони жорстко критикують той стан, у якому американська освіта опинилася сьогодні, і парадоксально їхні критичні зауваження дуже пасують до вітчизняної ситуації в полі освіти. Так, автори критикують:

- тестову систему, що вбиває креативність;
- застарілі знання, що їх не можна ніде застосувати;
- засмученість учителів, котрі страждають від надлишкових бюрократичних процедур і не мають часу на творчу діяльність;
- відсутність шансів у випускників ВНЗ знайти роботу за спеціальністю;
- відірваність програми вищої школи від потреб інноваційної економіки;
- втрату дітьми цікавості до навчання та пізнавального інтересу до світу вже до настання десятирічного віку тощо.

Зрештою вони констатують, що «нам дісталася освітня система, що чудово підійшла б Радянському Союзу в 1970-х роках, але не має нічого спільного з основними цінностями й сильними сторонами Америки», і далі додають: «...американці всіх поколінь стануть здатні на неймовірні речі, якщо ми лише перестанемо вставляти їм палиці в колеса» (Вагнер і Дінтерсміт, 2017, с. 298). Останній розділ книги розповідає про вдалі кейси інновацій у полі освіти, які існують як у США, так і в інших країнах (наприклад, Фінляндії). Основною проблемою тут видається масштабування – чи можна використовувати вдалий досвід інноваційного ВНЗ або навіть всієї фінської середньої освіти у великій країні. Так, вдалі інновації існують, але питання полягає в тому, як саме їх можна успішно впровадити не лише в окремих закладах.

Загалом Вагнер і Дінтерсміт критикують тестову систему оцінювання, однак тести PISA¹, на відміну від інших, вважають взірцем вдумливого підходу до тестування. Що ж говорить про сучасну систему освіти керівник і засновник порівняльного тесту PISA Андреас Шлейхер. Власне, він також наголошує на проблемі масштабування: «Це одна з основоположних труднощів, які стосуються реформи освіти: промисловий порядок організації освіти допомагає доносити ідеї до школи, але він недостатньо хороший для перенесення ідей зі шкіл у систему загалом, щоб поширювати і примножувати позитивні практики» (Шлейхер, 2018, с. 235). Основними агентами змін, на його думку, мусять стати вчителі, які мають не просто реалізовувати якісь інновації, а й брати участь у їхньому розробленні. Водночас державні інститути повинні

¹ PISA (Programme for International Student Assessment) – це міжнародна програма з оцінювання освітніх досягнень учнів, яка має на меті отримання порівнюваних даних по країнах про рівень знань і вміння їх застосовувати на практиці серед учнів віком 15 років. У 2018 р. Україна вперше взяла участь у цьому дослідженні, наступна хвиля була запланована на 2022 рік, але з великою ймовірністю не відбудеться через війну.

знайти спосіб сприяти як агентам, так і їхнім інноваціям: «Освітні системи мають краще ідентифікувати основних агентів змін і захищати їх. А ще – шукати дієвіших способів масштабувати й поширювати інновації» (Шлейхер, 2018, с. 269). Тобто саме поле освіти має стати більш прихильним до змін, тільки тоді винахідники нових ідей і практик зможуть почуватися вільно та генерувати вдалі ідеї.

Так, різні автори, виходячи з різних (часом протилежних) ідеологічних позицій, загалом говорять про те, що:

- освіта – це досить консервативна сфера, яка не поспішає за змінами, що відбуваються в інших сферах сучасних суспільств;
- поле освіти потребує інновацій;
- цим інноваціям потрібно, як мінімум, не заважати.

Вітчизняні соціологічні розвідки у сфері освіти та змін у ній фокусуються на різних аспектах, у тому числі на розумінні учнівської агентності (Гуменюк, 2020), проблемі невідповідності результатів освіти потребам і вимогам індивіда та суспільства (Нечитайло, 2016), змінах у вищій освіті в сучасних умовах глобалізації (Чепак, 2013), реформах української вищої школи (Сокурянська, 2016), проблемах нерівності в освіті (Оксамитна і Хоменко, 2017). Публікації останніх років пов'язані з вивченням впливу пандемії на сферу освіти (Черниш і Приходько, 2020). Втім мало висвітленими в останні роки залишається розгляд змін та інновацій у галузі освіти, а також агентів цих змін у суспільстві нестійкої інституційності.

Скарги на кризу в освіті стали вже традиційними, але некритичне повторення цих тез унеможливує розгляд змін, які відбуваються протягом останніх років. Тому метою цієї розвідки є визначення напрямку змін, які мають місце в українському освітньому полі протягом останніх років, досягнень і викликів, які постають перед агентами змін, та опис можливих подальших трансформацій у цій сфері. З огляду на те, що наймасовішою та такою, що стосується кожного, є ланка середньої освіти, сфокусуємося саме на середній освіті та змінах, які в ній відбуваються, як ініційованих державними інституціями, так і тих, що здійснюються окремими групами громадян.

При розгляді змін у полі освіти почасти спиратимемося на схему соціальних змін П. Штомпки, представлену ним у відомій праці «Соціологія соціальних змін» (Штомпка, 1993/1996). Дослідник характеризує соціальні зміни за двома критеріями: 1) за наміром агентів – явні/латентні (непередбачувані); 2) за початковою точкою – знизу/згори. Поєднання цих двох критеріїв дає чотири варіанти:

1. Явні зміни зверху, наприклад реформи освіти (такі як «Нова українська школа» (НУШ)), ініційовані й втілені урядом та іншими державними інституціями;

2. Латентні зміни зверху, що виникають через дії уряду, але результат дій є протилежний або непередбачуваний, скажімо, звільнення вчителів;

3. Явні зміни знизу – політичні реформи під тиском вулиці, активістів, наприклад підвищення заробітної плати вчителям завдяки вуличним протестам;

4. Латентні зміни знизу, що виникають завдяки людям, які живуть повсякденним життям та щодня роблять свій вибір на користь тієї чи іншої життєвої стратегії, в тому числі в галузі освіти. Результати таких індивідуальних дій складаються в тенденції, які можуть виявлятися в більш-менш віддаленій перспективі.

Утім схема П. Штомпки є корисною швидше як методологічна рамка, адже важливим є не стільки класифікація тих чи тих змін/процесів, скільки змістовний опис того, що відбулося у сфері освіти, що відбувається та, за можливості, окреслення подальших тенденцій.

Обмеженням дослідження в цій галузі є те, що ми свідомо сфокусувалися на розгляді саме середньої освіти, не вивчаючи змін, які відбуваються в секторі вищої освіти. Зрозуміло, що вища освіта теж перебуває на вістрі змін у суспільстві нестійкої інституційності, однак в умовах обмеження ресурсів вирішено було зосередитися на середній освіті й надати цілісну картину змін та їхніх агентів у цій ланці.

Крім названого обмеження, варто зазначити, що проведений аналіз практично не торкається розгляду взаємодії між агентами змін у полі освіти та іншими агентами змін. На початку дослідження планувалося вивчити взаємовплив змін в освіті та інших сферах і навіть були позначені попередні напрями такого аналізу (наприклад, реформа харчування в шкільних їдальнях, яка впливає на самопочуття школярів, а далі – і на навчальний процес, або визнання сучасною медициною певних синдромів (таких як синдром дефіциту уважності та гіперактивності – СДУГ) особливістю дитини, а не «поганим вихованням»), що має змінити ставлення вчителів до таких дітей і дати їм можливість для комфортнішого навчання тощо). Однак щільність викликів, з яким довелося зіткнутися українській освіті та суспільству в цілому – від пандемії до війни – змусила сфокусувати увагу на поточних змінах та їхніх агентах саме в полі освіти без осягнення взаємозв'язків з іншими полями.

4.2. Середня освіта: вектори трансформацій

4.2.1. Приватна середня освіта

За даними Державної служби статистики України (2022) закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), заснованих на державній та комунальній власності, в Україні на 2014/15 н.р.² було 17 437, на 2018/19 н.р. – 15 293, тобто відбулося зменшення на 12,3%. Водночас за цей період число приватних закладів зросло зі 167 до 228 – на 36,5%. І хоча приватні ЗЗСО поки становлять малу частку від усіх закладів (1,5%, з яких 28,9% – у м. Києві), динаміка, безперечно, є. По кількості учнів за цей період – кількість учнів державних ЗЗСО зросла на 7,2%, приватних – на 83,8% (частка учнів приватних закладів від усіх учнів у 2018/19 н.р. – 0,8%). Кількість вчителів державних ЗЗСО зменшилась на 3,0%, приватних – зросла на 35,2% (частка вчителів приватних ЗЗСО на 2018/19 н.р. – 1,1%).

Ця тенденція зберігається: у 2020–2021 н.р. кількість державних закладів становить 14 519, тобто зменшилася на 16,8% порівняно з 2014–2015 н.р., тоді як приватних – 354, що на 112% більше (або на 55,2% за два навчальні роки). Приватні заклади все ще є малою часткою від усіх закладів (2,4%, з яких третина – у м. Києві), проте динаміка, безперечно, є, і тенденція, що мала місце в 2019 році, зберігається. Зберігається також і зростання кількості учнів і вчителів приватних закладів: учнів – на 174,5% порівняно з 2014–2015 н.р., вчителів – на 89,6%.

Агентами змін тут є ентузіасти, які взяли на себе ризики відкриття приватної школи, що є доволі ризикованим проектом (принаймні в дошкільній освіті є багато випадків збитковості приватних навчальних закладів, які через це вимушені були закритися). Разом з тим сприйняття освіти виключно як бізнесу також доволі поширене в колі тих, хто відкриває нові приватні ЗЗСО, і питання, якою мірою ці люди сприймають свій заклад освіти як бізнес-проект, а якою – як інноваційний навчальний заклад, залишається відкритим.

Ще одна галузь, яка стосується приватної освіти, – репетиторство. Невідома точна кількість репетиторів та учнів, що до них звертаються, втім за даними сайту репетиторів «Букі» свої послуги в столиці

² На 2014/15 н.р. Держкомстат наводить дані вже без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, а тому зменшення кількості закладів не пов'язано із російською агресією. Значне скорочення – саме за рахунок тимчасово окупованих територій – відбулося в 2014/15 н.р. порівняно з 2013/14 н.р.

пропонує більше 8 тис. репетиторів (ВУКІ, нд), близько третини яких (34%) пропонує послуги з вивчення англійської мови, а приблизно кожен п'ятий – математики. Деякі батьки, розуміючи, що школа не дає належного рівня знань, винаймають репетиторів не тільки у випускних класах, а й протягом навчання в середній школі (карантинні обмеження також збільшили попит на репетиторів, адже не всі школи були готові до повноцінного дистанційного навчання). За даними національного опитування групи «Рейтинг» у травні 2018 року³, «більше половини (52%) тих, хто особисто або чий діти здавали ЗНО, користувалися послугами репетиторів при підготовці до оцінювання, 43% – не користувалися такими послугами» (Соціологічна група..., 2018, слайд 4). При цьому під послугами репетиторів розуміють як послуги людей, які займаються цим легально, навчаючи та сплачуючи податки, так і «тіньових» репетиторів, які працюють вчителями в школі, а після уроків за гроші готують до іспитів своїх же учнів, при цьому часто дискримінуючи тих, чий батьки відмовились сплачувати за «додаткові» заняття. Типовою є ситуація, коли діти ходять до державної школи, а в другу половину дня займаються з репетиторами, тобто отримують приватну освіту за індивідуальним планом. Ця ситуація потребує подальшого глибшого вивчення з метою прийняття зважених рішень у галузі освіти.

Період карантинних обмежень для окремих агентів у полі освіти став часом для реалізації нових можливостей. Так, для сімей, які не були певні щодо переходу на приватну дистанційну освіту, пандемія могла стати достатнім поштовхом для цього кроку. Зростання запиту на продуману та якісну дистанційну освіту вочевидь спричинило сплеск пропозиції такого формату в приватному секторі. Причини: 1) приватна дистанційна освіта суттєво дешевша від приватної очної, 2) на близьке закінченні пандемії та карантинних обмежень (до початку повномасштабної війни) годі було сподіватися, 3) значна кількість людей побоювалося за наслідки ковіду для себе чи близьких з груп ризику. Дистанційна освіта фінансово вигідніша для сімей, незадоволених якістю навчання в державних закладах та ціною – у приватних; приватна дистанційна освіта може стати прийнятним компромісним варіантом. Приміром, мережа інноваційних приватних шкіл Think Global, які працюють у десяти містах України, у 2021 р. пропонувала також і формат дистанційного

³ Опитування проводилося з 3–8 травня 2018 р. методом особистісного формалізованого інтерв'ю. Аудиторія: населення України віком 18 років і старше. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Вибіркова сукупність 2000 респондентів. Помилка репрезентативності дослідження не більше 2,2%.

навчання за ціною, значно меншою, ніж очне (2800 грн/міс проти близько 14 000 грн/міс для столичної школи).

Шляхетні наміри тих людей, які вдалися до розбудови приватних шкіл, торуючи шлях змінам в освітньому просторі, не означають автоматично успіху таких проєктів. Висока ціна на навчання перешкоджає потраплянню бажаючих до цих навчальних закладів. Водночас платоспроможність батьків не означає автоматично високої мотивації учнів до навчання. Отже, приватні школи сьогодні поки що не є гарантом якісної освіти для дитини, вони скоріше виконують роль першопрхідців у розширенні можливостей для всього освітнього поля. І чим більше варіантів вибору освіти буде доступно родині (державна освіта, приватна, дистанційна, домашня з репетиторами, приватна зі стипендією для обдарованих дітей тощо), тим краще.

4.2.2. Педагогічна освіта та подальша зайнятість педагогів

У 2018 р. частка студентів, прийнятих до закладів вищої освіти за напрямом «освіта, педагогіка», становила 11,1% і була другою з усіх напрямів підготовки спеціалістів. У 2020 р. напрям «освіта, педагогіка» залишається на другому місці за кількістю студентів (10,4% всіх студентів, зарахованих до ЗВО), на першому місці знов «управління та адміністрування» (14,5%) (Державна служба..., 2021). Далеко не всі з тих, хто отримує диплом учителя, йдуть працювати за спеціальністю, адже частка молодих учителів у школах неухильно зменшувалась протягом 2014–2018 років. Так, МОН визнає, що наявна ситуація із нестачею молодих вчителів «свідчить про незацікавленість випускників педагогічних спеціальностей до роботи у закладах загальної середньої освіти, а відтак про необхідність запровадження мотиваційних чинників для залучення молодих фахівців до педагогічної діяльності» (Міністерство освіти..., 2019, с. 136). Мотивація, втім, пропонується виключно грошова. Припущення про те, що напрям «освіта, педагогіка» є не покликанням чи планом на подальшу роботу в державній системі освіти, правдиве. Водночас диплом педагога допоможе людині влаштуватися на роботу в приватний сектор дошкільної або позашкільної освіти (садочки, курси раннього розвитку тощо), до того ж можна займатися на фрилансі репетиторством чи доглядом за дитиною (няня-гувернантка). Вище йшла мова про розширення сектору приватної освіти (це також стосується дошкільної та позашкільної освіти), тобто попит на дипло-

мованих педагогів, очевидно, зростатиме, втім у державних школах можна прогнозувати подальший дефіцит молодих викладачів.

Нині професія шкільного вчителя загалом залишається не дуже престижною, тому педагогічні ЗВО приймають до себе не найсильніших абітурієнтів. Наприклад, у 2019 році прохідний бал на педагогічні спеціальності коливався в діапазоні від 110 (трудове навчання) до 138 (українська мова і література) балів. Водночас на топ-спеціальності, такі як міжнародне право, середній прохідний бал становив 194 бали (Швадчак, 2019). Середній конкурсний бал (СКБ) на педагогічні спеціальності у ЗВО у 2020 р. був нижчий за загальний середній бал поданих заяв (який становив 154,4) та значно нижчий, ніж, наприклад, на природничі науки. Середній конкурсний бал на педагогічні спеціальності у 2020 р., за даними ЄДЕБО (Єдина державна електронна база з питань освіти) становив: дошкільна освіта – 142,2, початкова освіта – 146,9, середня освіта – 153,3, професійна освіта – 137,6, спеціальна освіта – 145,3 балів. Для порівняння: СКБ на біологію становив – 162,8, хімію – 170,8, фізику та астрономію – 167,9, математику – 167,9 бала (Єдина державна..., 2020). Аналіз вступної кампанії 2021 року підтвердив ту саму тенденцію – середній бал абітурієнтів на педагогічні професії становив 140–150, мінімальний – 100–110 (Головина, 2021). Отже, педагогічні спеціальності не завжди є вибором найкращих випускників шкіл, і поки що змін у цій сфері не видно.

Навряд чи можна назвати агентами змін безпосередньо юних власників дипломів педагога, які пішли працювати у розвивальний центр для дітей дошкільного віку замість звичайної школи, але, безумовно, якщо є запит на позашкільну освіту, то буде й пропозиція, а отже, розширення сектору приватної освіти видається досить стійким трендом.

4.2.3. *Онлайн-освіта*

У 2019 р. головним гравцем на полі української онлайн-освіти був проєкт Прометеус (Prometheus), який з осені 2014 р. надає доступ до безкоштовних онлайн-курсів. В Україні доступні й англомовні курси (типу Coursera), але саме україномовні дали можливість багатьом удосконалити свої знання з різноманітних предметів без мовного бар'єру. У переліку пропозицій Prometheus є не тільки курси від українських вчених і практиків, а й адаптація всесвітньо відомих курсів від провідних викладачів та університетів світу. Також проєкт надає доступ до онлайн-курсів підготовки до ЗНО.

У період карантинних обмежень важливість онлайн-курсів зростає, і проєкт бурхливо розвивається, звітуючи на своєму сайті про 1,5 млн слухачів, більше 200 курсів та 800 тис. виданих сертифікатів станом на травень 2021 р. Крім того, запроваджено деякі платні курси (в таких прикладних напрямках, як ІТ, копірайтинг, управління бізнес-процесами тощо) та корпоративне навчання.

Агенти змін у цій галузі – амбітна молода команда засновників проєкту на чолі з І. Примаченко, що амбіційно проголошує: «Наша мета – революція в освіті в Україні».

Не можна оминати такий ресурс, як Youtube-канал «Цікава наука». Як зазначено в описі, «метою каналу є покращення ситуації із науковою грамотністю серед глядачів, які бажають отримувати інформацію українською мовою» (Цікава наука, 2016). Станом на травень 2021 р. канал має 140 тис підписників та 202 відео. З часу реєстрації у серпні 2016 р. відео на каналі проглядали більше 5,3 млн разів. Вражаючих результатів було досягнуто завдяки зусиллям учителя фізики та астрономії з м. Рівне В. Шевчука, який хотів створити цікавий україномовний контент для популяризації природничих наук з метою допомоги школярам і всім, хто цікавиться наукою. Короткі змістовні відео в анімаційному стилі приваблюють багато учнів шкільного віку та, безперечно, є важливим внеском у розуміння ними законів природи, краще опанування природничих дисциплін та загальну зацікавленість підлітків наукою. Автор каналу – яскравий приклад агента змін, чия завзятість не тільки сприяє зацікавленості школярів, а й надихає інших на створення важливих проєктів, що загалом створює сприятливе середовище для розвитку освітніх інновацій.

Набирає популярності Youtube-канал «Клятий раціоналіст», який станом на жовтень 2022 року має 14,5 млн переглядів, налічує 259 тис. підписників та 153 ролики з науково-популярним контентом українською мовою (Клятий раціоналіст, 2015). Гасло каналу: «Пропаганда раціоналізму. Презумпція наукового методу», автор – А. Албул. Канал «Твоя підпільна гуманітарка» обіцяє глядачам: «На цьому каналі ви знайдете лекції, інтерв'ю та онлайн-дискусії, що в той чи інший спосіб стосуються гуманітарних наук» (Твоя підпільна гуманітарка, 2020). Канал відкрито у березні 2020 р., станом на жовтень 2022 р. він має 5,9 млн переглядів, 153 тис. підписників та 130 відеороликів.

Небезкоштовний, але корисний онлайн-ресурс для школярів і вчителів створено у 2018 р. під назвою «На урок», де задекларовано: «Робимо навчання цікавішим. Онлайн-школа «На Урок» створена для того, щоб

кожен школяр, незалежно від місця проживання, зміг отримувати якісні знання в цікавому форматі» (На урок, 2019). На сайті проводяться конкурси, олімпіади, курси та вебінари для школярів; вчителі мають можливість отримати зріз знань учнів за допомогою проходження останніми тестів, забезпечити участь школярів в олімпіадах та підвищувати власну кваліфікацію на вебінарах. Окремо пропонуються онлайн-курси для учнів, більшість з яких орієнтовано на шкільну програму, деякі – на знання та навички поза програмою (лідерство, мистецтво комунікацій, програмування тощо). Платформа пропонує курси за ціною від 50 грн за годину, що дешевше за уроки з репетитором.

Пандемія та карантинні обмеження частково сприяли пошуку цифрових рішень для забезпечення доступу школярів до освіти. Міністерством освіти і науки України було запропоновано рішення у вигляді «Всеукраїнської школи онлайн» (ВШО). З квітня 2020 р. ВШО почала працювати у вигляді телевізійної школи, уроки для якої були терміново записані українськими вчителями, а потім транслювалися по телебаченню. У грудні 2020 р. МОН і Мінцифри запустили платформу для дистанційного та змішаного навчання учнів 5–11 класів «Всеукраїнська школа онлайн». Як зазначено на сайті, «мета Всеукраїнської школи онлайн – забезпечити кожному українському учневі та вчителю рівний, вільний і безоплатний доступ до якісного навчального контенту» (Всеукраїнська школа..., 2021). На платформі розміщено відеоуроки, тести і матеріали для самостійної роботи з основних предметів. До створення платформи долучилися ГС «Освіторія», Фонд «Відродження», ЮНІСЕФ та інші партнери. Навесні 2021 р. було представлено мобільний застосунок ВШО для завантаження на смартфони.

4.2.4. Нова українська школа (НУШ)

Амбітна реформа, розрахована на багато років, розпочалася наприкінці 2016 р., коли Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р. була схвалена Урядом (Кабінет Міністрів..., 2016). Пілотування реформи було запущено в тестовому режимі для початкової школи (129 шкіл по всій країні) у 2018–2019 н.р., а з осені 2019 р. всі перші класи перейшли на новий стандарт. У 2020 р. уряд затвердив новий освітній стандарт для середньої школи (5–9 класи), а в лютому 2021 р. МОН затвердило Типову освітню програму до цього стандарту. Восени 2021 р. розпочалося навчання у п'ятих пілотних класах НУШ

(для пілотування проєкту відібрано 136 шкіл), а після року пілотування всі інші учні п'ятих класів почнуть навчання за новим держстандартом базової середньої освіти з осені 2022 р. (Звісно, війна внесла корективи в цей план, і на час підготовки тексту невідомо, які саме.)

Зміст реформи НУШ викладено в концепції (Грищенко, 2016). Документ пройшов громадські обговорення й ухвалений рішенням Колегії МОН від 27 жовтня 2016 р. Випускник Нової Української Школи має бути, на думку авторів концепції, особистістю, патріотом та інноватором. Базисом для досягнення цієї мети є ключові компетентності (мовна, математична, в галузі природничих наук, екологічна, громадянська тощо) та наскрізні вміння (читання, уміння висловлювати свою думку, критичне мислення, творчість, ініціативність тощо). Якщо проаналізувати концепцію за допомогою контент-аналізу, то можна побачити, що найчастіше в ній ідеться про «вчителя», «школу», «учня», «дитину», «компетентності», «вміння», «розвиток», «батьків», «особистість» і «знання». Гуманістична спрямованість концепції проявляється в застосуванні таких понять, як «повага», «партнерство», «свобода», «інновації», «самостійність», «справедливість», «творчість», «самореалізація» (рисунк 4.2.1).

Восени 2019 р. було проведено польовий етап комплексного моніторингового дослідження ефективності впровадження реформи НУШ. До дослідження було залучено учнів третіх класів загальноосвітніх, спеціалізованих та пілотних шкіл (всього 150 шкіл, відібраних згідно зі стратифікованим двоступеневим відбором за допомогою фахівців-соціологів). Дослідники аналізували виконання третьокласниками завдань,

Рисунок 4.2.1

Концепція НУШ у вигляді тегів

спостерігали за проведенням уроків (форми спостереження фіксували як особливості роботи вчителів, так і особливості виконання завдань дітьми), крім того, анкети заповнювалися учнями, батьками, вчителями та керівниками закладів. Так, у рамках дослідження була отримана максимально повна інформація для порівняння шкіл (загальноосвітніх та спеціалізованих), у яких станом на осінь 2019 р. третьокласники тільки-но почали навчання відповідно до нових підходів, та пілотних шкіл, у яких діти з першого класу займаються за програмою НУШ.

Серед основних висновків дослідження можна виділити такі: «У групах учнів загальноосвітніх шкіл спостерігаються нижчі показники за всіма наскрізними вміннями порівняно з групами учнів спеціалізованих та пілотних шкіл. Найбільш істотну різницю (розбіжність більше 10) у групах учнів закладів різних типів виявлено за вміннями: співпраця, прийняття рішень, розв'язання проблемних завдань, обґрунтування власної позиції, ініціативність, творчість. За всіма цими вміннями більш високі результати виявили групи учнів пілотних шкіл, найнижчі – загальноосвітніх (без урахування пілотних) шкіл. У розвитку умінь, пов'язаних із «твердими навичками» – «читанням з розумінням» та «критичним та системним мисленням», – вищі результати демонструють групи учнів спеціалізованих шкіл» (Заплотинська та ін., 2021, сс. 12–13).

Що це означає для освіти? По-перше, такі висновки свідчать про те, що реформування шкільної освіти в бік її більшої гуманістичності, дитиноцентрованості та розвитку *soft skills* – справа не кількох років, це тривалий проєкт, який, втім, може давати якісь реальні результати вже за рік-два. По-друге, саме *soft skills* виявилися найбільш успішними вміннями учнів пілотних шкіл порівняно з не-пілотними, тоді як *hard skills* поки що більш успішно розвиваються в спеціалізованих школах (куди, ймовірно, вже потрапляють діти з високим рівнем підготовки та/або діти з родин, у яких здобуттю освіти надається велика увага).

У висновках дослідження також зазначено про певні структурні перешкоди впровадженню НУШ, подолати які неможливо в рамках самих тільки зусиль педагогів, як-от: наповнюваність класів (кількість учнів у класі початкової школи не може перевищувати 30 осіб згідно із законодавством (ЗУ «Про повну загальну середню освіту», 2022) або затримки із фінансуванням та надходженням обладнання. Поради фахівців щодо погодження наповнюваності класів з чинним законодавством (адже завелика кількість учнів перешкоджає ефективній організації навчання) є правильними, однак дещо утопічними. Так, наприклад, у 2017–2018 н.р.

середня (!) наповнюваність 144-х перших класів Дарницького р-ну столиці за офіційними даними київської міської держадміністрації (Департамент освіти..., 2018) становила 33 учні, а з огляду на подальшу забудову району за суттєвого відставання необхідної освітньої інфраструктури виконання вимог чинного законодавства стає малореалістичним.

Агентами змін тут є команда МОН періоду 2016–2020 років, яка розпочала впровадження реформи. Також необхідно відзначити вагому роль таких громадських організацій, як ГО «Смарт освіта», яка офіційно зареєстрована у 2016 р., але працює з 2012 р., виріши з громадської ініціативи «Батьківський контроль». Після Революції Гідності та змін у керівництві МОН багато ініціатив громадської організації були втілені в реформі НУШ (у тому числі двоє співзасновниць стали радницями міністерки освіти і науки Л. Гриневич). До впровадження реформи долучилася низка громадських НУО («EdCampUkraine», «EdEra», фонд «Крок за кроком», «Освіторія» та інші). Крім співпраці з українськими НУО, МОН намагалися заручитися міжнародною підтримкою. Станом на середину 2020 р. міністерство мало більше 30 міжнародних донорів і партнерів, які були залучені до більш ніж 70 проєктів, спрямованих на реформування освіти. Після відставки Уряду в 2019 р. МОН впродовж півроку очолювала Г. Новосад, яка в цілому підтримувала курс реформ, проте, починаючи з червня 2020 р., коли міністром освіти став С. Шкарлет, реформа продовжується швидше на словах.

Протистояння ініціаторів НУШ та теперішнього керівника МОН яскраво видно із заголовків новин, розміщених на сайті НУШ. Так, із 40 новин, опублікованих на сайті протягом першого року його роботи міністром, 18 мали виразно негативне забарвлення (яке в основному стосувалося плагіату в дисертації міністра), 19 – умовно нейтральне та тільки 3 – позитивне. Натомість офіційні новини на сайті МОН щодо НУШ в основному стосувалися періоду, коли міністерство очолювала попередня команда. Так, зі 161 новини зі словом НУШ на сайті міністерства 80 новин датовано періодом каденції Л. Гриневич, 36 новин – Г. Новосад, 9 – Л. Мандзій та 36 новин – періодом першого року перебування на посаді С. Шкарлета. Декларуючи підтримку реформи, він, однак, публічно наголошує, що остання має суттєві недоліки, а теперішня команда їх виправлятиме. Матеріал, який підготовлено за підтримки МФ «Відродження» та розміщено 05.11.2020 р. на сайті видання Liga.net (Андрейців і Міланова, 2020), підсумовує наявні ризики щодо подальшого впровадження реформи, зокрема такі, як: реорганізація директоратів МОН, в рамках якої міністерство покидають експерти; неготовність

до пілотного впровадження НУШ у середній школі (в тому числі невідготовленість низки документів для втілення нового стандарту базової освіти); спроби повернення до 10-річної школи; перерозподіл коштів з галузі освіти на інші тощо.

Загальноукраїнський зріз громадської думки з приводу НУШ було зафіксовано у 2019 р. в щорічному моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України. У 2019 р. оцінку впровадження НУШ населенням містили відповіді на запитання моніторингу, що стосувалися оцінювання змін за останні п'ять років. Так, на запитання «За останні 5 років у нашій країні відбулося багато змін, які по-різному відбулися на житті кожного українця. Спробуйте оцінити, які з цих змін найбільш позитивно вплинули на життя в країні?» з переліком з 16-ти пунктів варіант «Реформування шкільної освіти (початок втілення програми «Нова українська школа» з першого класу)» обрали 23,3% опитаних (Парашевін, 2019, с. 432). У наступному запитанні (про негативні зміни) з тим самим переліком пунктів варіант про початок втілення НУШ обрали 26,3%. Не виключено, однак, що це негативне ставлення викликано тим, що багато інших пунктів із запропонованого переліку є такими, до яких важко ставитись погано (наприклад, отримання безвізового режиму) навіть противникам політики п'ятого Президента, яка втілювалась у 2014–2019 рр. Отже, за потреби обирати щось із запропонованого списку як зміни, що негативно вплинули, респонденти обирали шкільну реформу (тому серед тих, хто голосував за В. Зеленського, негативно оцінює шкільну реформу 27,7%, серед тих, хто голосував за П. Порошенка, – 19,0%, різниця є статистично значущою на рівні 95%).

За даними Моніторингу НУШ «батьки третьокласників підтримують принципи та концепти, на які спирається реформа НУШ: дитиноцентризм, виховання на цінностях, педагогіка партнерства тощо. 94% респондентів цілком згодні з тим, що учитель має ставитися до дитини з повагою, 89% – що у кожній дитині є природні здібності й таланти... Водночас опитані підтримують і більш традиційні уявлення про навчання та роль школи: 75% з них вважають, що дитина має попросити дозволу в учителя, щоб вийти в туалет під час уроку, 50% – що основне завдання школи – дати дитині конкретні знання про факти та поняття, 41% – що дитина не повинна ставити під сумнів те, що говорить учитель» (Заплотинська та ін., 2021, с. 30). Такі суперечливі уявлення свідчать про те, що ймовірним є як підтримка, так і відторгнення реформи з боку батьків (залежно від пропагандистських зусиль влади). Загалом готовність батьків сприймати такі нововведення, як відсутність оцінок

у початковій школі, ігрову діяльність і такі принципи НУШ, як педагогіка партнерства та повага до дитини, потребує подальшого уважного вивчення.

Як зазначалося в Розділі 3 під час розгляду агентності в інституційному полі медицини, реальні практики повсякденних взаємодій пересічних громадян у медичному інституційному полі виявилися далекими від тих, що очікувалися авторами реформи охорони здоров'я. Аналогічно можна сказати і про батьківські практики: реформа в сфері освіти має враховувати готовність батьків сприймати інновації, адже без готовності батьків до сприйняття ідеї про повагу до дитини навряд чи вдасться реалізувати всі заплановані зміни. Іншою перешкодою може бути небажання та/або неготовність частини вчителів змінювати установлені практики взаємодії з учнями й застосовувати старі методи, виконуючи вимоги НУШ суто формально.

Говорячи про цей напрям реформування, потрібно відзначити, що, якщо в 2019 р. Проєкт НУШ привертав увагу як медіа, так і пересічних громадян, то в 2020–2021 рр. пандемія COVID-19 та карантинні обмеження, через які школярі змушені були вчитися вдома, посунули НУШ у списку актуальних проблем. Це означає, що впровадження реформи зіткнеться з додатковими ризиками: в умовах пандемії та карантинних обмежень лобювати принципи дитиноцентризму будуть лише поодинокі агенти.

4.2.5. Школа як безпечне середовище. Протидія булінгу

Важливими є зміни, які стосуються не тільки змісту освітніх програм, а й безпеки шкільного середовища для дитини. Хай би яким першокласним було технологічне забезпечення навчального закладу, які б гарні вчителі реалізовували сучасні вдосконалені програми, учні та студенти, які не почувуються в безпеці, не зможуть навчатися так плідно, як могли б це робити в безпечному середовищі. Відповідно, бажані зміни в освіті не можуть плануватися та втілюватися без урахування аспекту безпеки – безпечного освітнього середовища, вільного від цькування, знущання та залякування. Протидія булінгу – одна зі складових реформи НУШ, ба більше, це – один із важливих напрямів змін в освітньому полі, і нижче буде подано соціологічний аналіз ситуації з булінгом (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидією йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому полі України.

Зауважимо, що побіжний пошук у Google видає людині, яка цікавиться цим явищем, багато посилань на дані дослідження, проведеного ЮНІСЕФ у 2017 р., про 67% (!) українських учнів, які потерпають від булінгу. Такі дані наводяться навіть на сайті МОН (Міністерство освіти та науки..., нд). Проте на оновленому сайті ЮНІСЕФ немає даних про це конкретне дослідження. Зауважимо, що таке необережне поводження з даними не йде на користь протидії булінгу, адже дві дитини з трьох – це занадто багато, це викликає недовіру та відвертає від теми певну кількість зацікавлених осіб.

В Україні масштабне оцінювання явища булінгу вже багато років проводиться в межах міжнародного проекту HBSC (Health Behaviour in School-aged Children) – «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді», що здійснюється в Україні кожні чотири роки за підтримки ЮНІСЕФ (остання, п'ята, хвиля мала місце у 2018 р.). Також у 2019 р. пройшла сьома хвиля дослідження ESPAD (European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs) – «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин». У 2019 р. в ньому вперше було додано блок запитань про булінг. Отримані в рамках цих досліджень дані можуть дати більше важливої інформації, ніж просто відсоток кривдників і жертв.

У рамках проекту HBSC у 2018 р. відбулася п'ята хвиля опитування учнівської молоді, при цьому блок запитань про булінг було використано вчетверте. Так, можна порівняти дані за 2006, 2010, 2014 та 2018 роки. У рамках опитування ESPAD дані про булінг наявні за 2019 рік. Згідно з цими даними з 2006 по 2019 рік спостерігається позитивна динаміка щодо зменшення булінгу (таблиця 4.2.1), при цьому дані, отримані в

Таблиця 4.2.1

Динаміка рівня поширення булінгу в навчальних закладах за даними HBSC (2006–2018 рр.) та ESPAD (2019 р.), %

Варіант відповіді	HBSC 2006	HBSC 2010	HBSC 2014	HBSC 2018	ESPAD 2019
Ображали інших протягом двох останніх місяців	57	47	41	35	35
Були ображені іншими протягом двох останніх місяців	47	42	36	38	39

Примітка. Адаптовано з *Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі* (с. 4). Unicef. (2020). <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying3.pdf>

рамках різних проєктів за 2018 (HBSC) та 2019 (ESPAD) роки майже не відрізняються, що свідчить про надійність вимірювання.

Коли говоримо про *участь* у булінгу, ідеться про вибір учнем/студентом будь-якого іншого варіанта відповіді, крім «Мене не ображали» або «Я не ображав(ла)» відповідно. Так, у 2018 р. 35% учнів так чи інакше виступали в ролі кривдника, 37,9% – в ролі жертви булінгу (Балакірева, 2019, сс. 41–43), тоді як у 2006 р. більше половини (57%) учнів брали участь у цькуванні інших, що відображено в таблиці 4.2.1. Утім більшість тих, хто підтверджує участь у булінгу, обрали відповідь про *поодинокі* випадки – 1-2 рази впродовж останніх двох місяців. Якщо ж інтерпретувати булінг саме як *систематичне* цькування – 2-3 рази на місяць або й частіше, то кількість систематичних кривдників за даними 2018 р. становить 12,2% (15,2% серед хлопців та 9,2% серед дівчат), кількість систематичних жертв – 15,7% (однакові значення для обох статей). Отже, реально мова йде не про 67% (дві третини) дітей і підлітків, як зазначається в обґрунтуванні всіх антибулінгових ініціатив, і навіть не про одну третину (35–38%), яка включає всі поодинокі випадки, а про значно меншу кількість осіб, які, втім, систематично зазнають цькування або кривдять інших. Певною мірою штучне збільшення числа осіб, які потерпають від булінгу, через зарахування до нього всіх поодиноких випадків або посилення на непідтверджені дані зменшує можливості реальних змін, адже викликає недовіру вже на етапі оголошення даних, внаслідок чого проблема не сприймається як серйозна й заважає побачити реальну картину та її соціальні передумови.

У статті С. Шевченко (2021) наведені розрахунки, які демонструють, що участь у булінгу як у ролі кривдника, так і в ролі жертви (а також з обох сторін), має тісний зв'язок із матеріальним станом, станом здоров'я, суб'єктивними відчуттями щастя (або його відсутності) та наявністю фізичного/психологічного насильства в сім'ї. Підлітки з менш забезпечених родин набагато частіше виступають як у ролі кривдника, так і в ролі жертви, а також перебувають з обох сторін водночас. Гірший стан здоров'я, пов'язаний із більшою участю в булінгу, при чому як у ролі кривдника, так і в ролі жертви (наприклад, 35,4% підлітків, які вважають своє здоров'я поганим, є жертвами систематичного булінгу). Ті учні, які в цілому почуваються щасливими, набагато менше залучені до булінгу, надто коли йдеться про систематичну участь у цьому з будь-якого боку. Майже третина нещасливих підлітків (30,6%) є жертвами систематичного булінгу. Кожен четвертий (24,6%) підліток, з тих,

хто вказав на наявність депресивних відчуттів, систематично зазнає цькування. Респонденти, які вказали на наявність фізичної шкоди або психологічного насильства з боку дорослих членів сім'ї, частіше залучені до булінгу. Вони частіше є як кривдниками, так і жертвами (патерн жертви працює як у сім'ї, так і в школі).

Тяглість патерна застосування сили щодо слабшої особи зберігається під час дорослішання – часто ті, хто зазнавав насильства щодо себе в дитинстві, схильні виправдовувати його, стаючи дорослими. Так, згідно з даними дослідження, проведеного КМІС у 2014–2015 роках серед дітей і дорослих⁴, ті з дорослих респондентів, котрі зазнавали фізичного насильства у дитинстві, частіше застосовують його в дорослому віці щодо своїх дітей та близьких людей. Крім того, вони частіше виправдовують фізичне насильство як засіб покарання і вважають його нормою (Київський міжнародний..., 2015). Втім, якби факт застосування насильства до людини в минулому був єдиним надійним предиктором її поведінки в майбутньому, не можна було б казати про зміни.

У рамках антибулінгових ініціатив агентами змін було втілено зміни на законодавчому рівні, які мали на меті протидію булінгу в закладах освіти (прийнято Закон, затверджено Наказ і План заходів від МОН). Проте правове поле та соціальний простір не завжди збігаються, а тому, досліджуючи соціальні наслідки формування правових засад протидії булінгу в суспільстві нестійкої інституційності, можна окреслити такі проблеми в закладах освіти на шляху до протидії:

- формалізм у втіленні антибулінгової профілактики. Велика частина закладів освіти формально ставиться до виконання відповідних заходів, не усвідомлюючи важливості проблеми й не маючи ресурсів для її подолання. Почасти все обмежується створенням практично не оновлюваного розділу «протидія булінгу» на сайті школи та формальними відписками у звітності про те, що антибулінгові заходи справді проводяться. Схожа ситуація не тільки в цій сфері – скрізь (від написання дипломних робіт за гроші до звітності щодо

⁴ Всеукраїнське дослідження «Громадська думка з питань насильства стосовно дітей» проводилося на замовлення проекту Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні», що фінансується за підтримки Уряду Норвегії, Київським міжнародним інститутом соціології. У першій частині дослідження, яка відбулася в грудні 2014 р., вивчалися соціальні орієнтації дорослих жителів України (у віці 18 років і старших), які стосуються застосування насильства щодо дітей та досвіду зазнавання насильства в дитинстві. Було опитано 1800 респондентів у 110 населених пунктах України. У другій частині дослідження, яка відбулася в лютому–квітні 2015 р., вивчався досвід зазнавання насильства серед дітей 12–17 років, які навчаються у 6–11 класах загальноосвітніх шкіл, ПТНЗ та ВНЗ України. Було опитано 1800 дітей у 120 навчальних закладах.

протидії булінгу чи проведення заходів з національно-патріотичного виховання) заклади освіти та їхнє керівництво застосовують квазі-вирішення винятково заради задоволення формальних вимог із найменшими зусиллями. Ця проблема потребує подальших досліджень, адже стосується багатьох процесів у суспільстві нестійкої інституційності;

- нестача кваліфікованого психологічного персоналу. Нестача психологів і соціальних педагогів, надто в маленьких населених пунктах, з огляду на їхнє велике завантаження та низьку заробітну плату, є значною перешкодою для створення безпечного, вільного від знущань та цькування освітнього простору. Престиж професії шкільного психолога (а тим більше соціального педагога) невисокий, кар'єрне зростання – сумнівне, все це разом сильно демотивує практичних психологів іти працювати в заклади освіти;
- поширена практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу, небажання визнавати проблему та, відповідно, докладати зусиль для її розв'язання. Небажання керівництва освітніх закладів нести відповідальність за серйозні прояви булінгу призводить до відсутності взаєморозуміння між зацікавленими сторонами (представники закладу, учні, батьки) та блокує можливості спільного подолання проблеми.

Якщо прийняття законодавчих актів з протидії булінгу було втілено державними інституціями, то громадське суспільство так само має у своїх рядах агентів змін, якими було втілено такі кроки:

- платформа онлайн-навчання Prometheus пропонує бажаним курсом обсягом 80 годин «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти» з видачею сертифіката в разі успішного проходження;
- у студії онлайн-освіти Ed-era (Український освітній проєкт, що створює повноцінні онлайн-курси та супроводжувальні матеріали) розміщено 9-модульний курс для підвищення кваліфікації вчителів «Недискримінаційний підхід у навчанні», що містить один модуль про протидію булінгу;
- тривають інформаційні кампанії проти булінгу, які проводять сили ЮНІСЕФ та правозахисні організації, такі як «Ла-Страда Україна», відкрито безкоштовну «гарячу лінію» для телефонної допомоги дітям і дорослим;
- у січні 2021 р. Київський молодіжний центр повідомив про запуск спеціального проєкту із протидії булінгу – у формі коротких

безкоштовних онлайн-лекцій для педагогів, батьків, психологів, а також учнів.

Очевидно, що наразі рано казати про серйозний вплив цих ініціатив на динаміку поширення булінгу, однак очевидно, що ця тема має вийти з тіні замовчування та формального ставлення, і в цьому аспекті роль громадських ініціатив є дуже вагомюю.

Грунтуючись на міжнародних даних щодо оцінювання програм профілактики, варто відзначити, що ці програми мають поєднувати систематичний моніторинг та орієнтацію на дітей і підлітків з груп високого ризику. Програми протидії мають не стільки повністю усунути явище булінгу, скільки *вивести його за межі норми*, що є важливим на шляху до гуманізації освіти.

Для змін у напрямі гуманізації освітнього простору важливими є зміни, які стосуються безпеки навчального середовища для дитини/підлітка. Те, що протидія булінгу є однією зі складових реформи НУШ, є дуже важливим, адже це нарешті виводить тему булінгу з тіні замовчування. І хоча від прийняття законів до дієвих практик протидії чимала дистанція, принаймні можна сподіватися, що з часом цей темний бік шкільного життя стане більш дослідженим і менш замовчуванним, а відтак – і менш загрозливим для дітей.

4.3. Школа в період пандемії та карантинних обмежень – зростання ірраціональності

Говорячи про зміни, які розпочалися в 2014 р., неправильно було б оминати вплив пандемії COVID-19, яка вплинула на поле освіти не тільки в Україні, а й в усьому світі. Незважаючи на деякі позитивні сторони (більше притаманні високорозвиненим країнам), як-от: можливість учням розвинути нові навички та проводити більше часу із сім'ями, більша залученість батьків до допомоги дітям у шкільній роботі; розвиток навичок цифрової педагогіки серед учителів, в цілому можна казати про *значні освітні втрати для учнів*. «Для окремих учнів освітні наслідки пандемії були опосередковані іншими умовами, переважно освітою та ресурсами їхніх батьків. Деякі з цих умов, у свою чергу, погіршилися через пандемію, оскільки бідність і соціальна нерівність зростали, а діти в багатодітних сім'ях, які мали обмежений простір та ресурси зв'язку вдома, мали менше місця, часу й душевного спокою для навчання тоді, коли вони були прив'язані до своїх домівок, де їм доводилося вчитися» (Reimers, 2022, р. 462). Звичайно, всі ці ефекти сильно різнилися у дітей у різних соціально-економічних обставинах, у різних типах шкіл і в різних країнах (адже сама тривалість фізичного закриття шкіл дуже сильно варіювалася від кількох тижнів до багатьох місяців).

Найбільших втрат зазнали, відповідно, бідні країни з високою часткою учнів із неблагополучним соціальним становищем. Але навіть у таких розвинених країнах із потужною технологічною інфраструктурою, як Фінляндія та Норвегія, знизилась залученість учнів до навчання, а навчальні втрати особливо помітні в молодших класах у таких базових навичках, як письмо. І це при тому, що Норвегія має дуже потужну освітню систему та цифрову інфраструктуру, де 98% домогосподарств мають доступ до інтернету (Skar et al., 2021).

Що стосується України, то 2020–2021 роки для поля освіти стали часом ірраціональних практик і нових можливостей, а ситуація нестійкої інституційності змінилася станом невизначеності, коли горизонт планування для всіх учасників освітнього процесу – від учнів та їхніх батьків до очільників міністерства – дуже сильно скоротився (втім у ситуації пандемії в 2020–2021 роках, до лютого 2022 р. здавалося, що поточні проблеми – це найсерйозніший виклик для середньої школи).

Отже, наприкінці 2021-го року ситуація в середній освіті видавалася такою, що пандемійно-карантинні обставини стали головним фак-

тором впливу на освіту і в цілому поле освіти змінювалося в напрямі зростання ірраціональності, хоча з'являлися й деякі нові можливості. Далі наведено короткий огляд ситуації в полі освіти в таких аспектах, як вимірювання якості, громадська думка, нерівність, отримувачі освіти, вакцинація тощо.

1. Вимірювання якості освіти. Не применшуючи проблем, пов'язаних із погіршенням якості шкільної освіти, потрібно зазначити, що коректне вимірювання якості до та під час пандемійно-карантинних заходів (та подальше порівняння) не проводилося. Останнє об'єктивне вимірювання якості середньої освіти (PISA) мало місце 2018 р., наступна хвиля планувалася у 2022 р., але, найімовірніше, буде скасована через війну. Вже у 2018 р. результати PISA були не дуже втішними для шкільної освіти, а ЗНО 2021 р. з математики, під час якого 31,1% учасників не подолали поріг «склав / не склав», засвідчило, що проблем у шкільної освіти вистачає. Утім почалися ці проблеми не з упровадженням дистанційного навчання, а значно раніше, адже більшість завдань горезвісного тесту з математики спиралося на програму 5–9 класів школи, а не 10–11-их, коли потенційні абітурієнти були вимушені навчатися не очно.

У тому ж 2018 р. ДУ «Український центр оцінювання якості освіти» завершила проведення першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти. Його результати дозволили оцінити стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти (Український центр..., 2019) але немає даних, які дали б можливість коректно порівняти якість початкового етапу шкільної освіти до, під час (та в майбутньому після) пандемії. Більше на такі моніторингові дослідження кошти не виділялися.

У звіті аналітичного центру CEDOS також зазначається, що в Україні немає достовірної інформації про зміну якості освіти та навчальні втрати в період пандемійно-карантинних обмежень, яка дала б підстави приймати рішення для поліпшення ситуації: «...інформацію не збирають, не досліджують, а отже, немає підґрунтя для прийняття рішень для покращення ситуації і компенсації прогалин учнівства та студентства. Фактично, в Україні немає інформації, яка дозволила б розробляти комплексні заходи роботи з негативними наслідками пандемії для освіти. Так само немає оцінки готовності освітньої сфери до переходу на дистанційний формат – зокрема технічного забезпечення учасниць навчального процесу та навичок використання нових інструментів цифро-

вої освіти» (Назаренко і Поліщук, 2021). При цьому голова профільного міністерства стверджує, що падіння якості освіти склало лише 8%, що «не є критичним» (Шкарлет, 2021). Міністр освіти не наводить джерел цих даних, окрім побіжної згадки про моніторинг Державної служби якості освіти України. На сайті ДСЯО, втім, наведені тільки дані опитування лютого 2021 р., які не є репрезентативними. Так, на кінець 2021 р. *немає* надійних даних, завдяки яким можна було б оцінити поточну якість освіти після низки локдаунів та вимушеного дистанційного навчання, а заяви чиновників про те, що втрати не є критичними, не видаються раціонально обгрунтованими.

2. Громадська думка. На відміну від експертної, науково обгрунтованої, оцінки якості, громадську думку щодо вимушеного дистанційного навчання в період пандемії можна вважати сформованою. Дослідження літа 2020 р. (Фонд Демократичні..., 2020)⁵ дало такі результати: 49,7% негативно ставляться до запровадження дистанційної освіти у зв'язку з пандемією, позитивно – 32,3%. На запитання про те, з якими проблемами стикнулася родина під час дистанційного навчання у школах у березні–травні 2020 р., першою за рейтингом була відповідь «зниження рівня успішності дітей», яку назвали 26,1%. Враховуючи те, що серед опитаних було 42,1% тих, кого проблеми дистанційного навчання не стосувалися, то частка тих, хто зазначив про зниження успішності, зростає до приблизно 45% (серед тих, чії родини дистанційне навчання не оминуло).

За рік влітку 2021 р. кількість противників дистанційної освіти зростала, а оцінка успішності навчання в школі ще більше впала. Дослідження (Фонд Демократичні..., 2021)⁶ демонструє, що дві третини батьків (тобто респондентів, чії діти ходять до школи) – 65% – проти дистанційної освіти. Незважаючи на те, що половина опитаних сімей погодилися із тим, що дистанційне навчання так чи інакше сприяло захисту родини

⁵ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва» з 3 по 9 липня 2020 р. методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондентів. Було опитано 2022 респонденти віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками.

⁶ Всеукраїнське опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології у період з 1 по 7 червня 2021 р. Опитано 2003 респонденти віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком тимчасово окупованих території АР Крим та частини території Донецької та Луганської областей. Опитування проводилося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САТІ) та є репрезентативним за такими показниками як: стать, вік, макрорегіон проживання, тип населеного пункту.

від зараження ковідом, 56% вважає, що проблем від дистанційної форми було більше, ніж користі. Проблема «зниження рівня успішності дітей» знову на першому місці – її називає 72% тих, чії родини стикалися з дистанційним навчанням.

Показовим є й розподіл відповідей на запитання про вплив пандемії на освіту в рамках соціологічного дослідження «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні»⁷. На запитання «Якою мірою Ви згодні або не згодні з твердженням “Дистанційне навчання знижує якість освіти?”» переважна більшість респондентів дає впевнену ствердну відповідь. 70,3% повністю згодні, 14,4% скоріше згодні, 5,5% важко сказати, згодні чи ні, 4,8% скоріше не згодні та 3,4% – зовсім не згодні. (До слова, інші дев'ять запитань цього блоку анкети про наслідки пандемії стосувалися власного досвіду респондента (на кшталт «мені не вистачає живого спілкування», «я намагаюся дотримуватися встановлених правил» тощо) і при цьому отримали більше невизначених відповідей («важко сказати, згоден чи ні»), а також відмов).

Тобто уявлення про негативний вплив пандемії та дистанційного навчання на освіту – це один із фактів масової свідомості (чи то суспільних настроїв), який, втім, ґрунтується швидше на емоційному сприйнятті, ніж на раціональному оцінюванні.

3. Чи можна подолати освітню нерівність? Багато дослідників наголошують на поглибленні освітньої нерівності через вимушений перехід на дистанційне навчання та нерівний доступ до інтернету й гаджетів у сім'ях з різних соціальних прошарків, а надто між мешканцями міст і сіл (Черпурко, 2021). Не заперечуючи важливості доступу до інтернету та пристроїв, варто відзначити, що нерівність у доступі до якісної освіти і до пандемії була в Україні дуже сильною (Оксамитна і Хоменко, 2017). У дослідженні Світового банку (завершеному в 2019 р.) акцентується увага на тому, що в Україні нерівність в освіті починається рано (від нерівного доступу до дошкільної освіти) і посилюється з часом,

⁷ Проведене в рамках реалізації дослідницького проєкту Інституту соціології НАН України «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантом НФДУ, здійснене соціологічною фірмою ТОВ «ХЬЮМЕН РЕСЕАРЧ» з 28.07. по 07.08.2021 р. методом інтерв'ю «обличчям-до-обличчя» за структурованою анкетною на планшеті з використанням ПЗ для проведення соціологічних опитувань. Загальна вибіркова сукупність (N = 2000) репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старших). До вибірки не включені території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка з імовірністю 0.95 не перевищує 2.2% (теоретична похибка без урахування вибіркового дизайн-ефекту).

що заважає багатьом учням отримати навички, необхідні для отримання вищої освіти. Передусім нерівності сприяє шкільна сегрегація й неякісне навчальне середовище, особливо в сільській місцевості (World Bank Group, 2019, с.11).

Нижча якість освіти та, відповідно, втрачені можливості для майбутнього були зафіксовані також у дослідженні PISA у 2018 р.: «...учні/студенти із сільської місцевості відстають від учнів/студентів із великих міст майже на три роки навчання» (Мазорчук та ін., 2019, с. 81). При цьому, як пише А. Шлейхер на основі даних міжнародних досліджень PISA, «технології практично не допомогли подолати різницю в знаннях і навичках між учнями з багатих і бідних родин. Словом, якщо подбати про те, щоб кожна дитина опанувала базові вміння з читання й математики, то рівних можливостей у цифровому світі вдасться досягнути скоріше, ніж якщо розширювати доступ до найсучасніших гаджетів у школі» (Шлейхер, 2018, с. 259). Отже, забезпечення всіх учнів і вчителів ноутбуком та доступом до інтернету є бажаним, але точно не достатнім для елімінації освітньої нерівності.

4. Фінансові виміри. У суспільстві панує уявлення про хронічне недофінансування освіти з боку держави (низькі зарплати вчителів, погане устаткування шкіл, недостатнє оснащення лабораторій тощо). У пандемійні часи додалися витрати на протиепідемічні засоби. Проте звіт Світового банку говорить про те, що в Україні на освіту виділяють значні кошти, однак неефективно. «Україна витрачає значну частку державних ресурсів на освіту, але з великою мережею закладів і скороченням населення учнівського віку ці ресурси використовуються неефективно. Україна витрачає на освіту більше свого ВВП, ніж більшість країн ЄС та OECD» (World Bank Group, 2019, с. 12).

Погляньмо тепер на інший показник, розрахований Державною службою статистики (2020а). Дані 2019–2020 рр. показують, що в структурі споживчих сукупних витрат домогосподарств витрати на освіту становлять у середньому лише 1,1% в I півріччі 2019 р. та 0,8% в I півріччі 2020 р.! У т.ч. серед домогосподарств із дітьми – 1,8% (2019) та 1,3% (2020), без дітей – 0,4% (2019) та 0,3% (2020). Якщо подивитися на ці показники залежно від рівня доходів, то статистика дає такі дані: серед домогосподарств першої за доходами децильної групи ці витрати складають 0,6% в 2019–2020 рр., серед десятої децильної групи – 1,3% (2019) та 1,2% (2020). Отже, по-перше, суспільні уявлення про хронічне недофінансування освіти державою не зовсім відповідають дійсності.

По-друге, дані про витрати домогосподарств на освіту також потребують подальшого поглибленого вивчення й осмислення з огляду на вартість послуг репетиторів (та поширеність цього явища), неформальних платежів у школах і наявності приватної середньої освіти (частка якої поки що невелика, але має стійку тенденцію до зростання принаймні з 2014 р.). Тобто фінансові виміри освіти залишаються недостатньо прозорими, а отже, рішення у цій сфері – недостатньо раціональними.

5. Освіта з погляду її отримувачів. Важливим напрямом для вивчення змін під час пандемії мають стати дослідження, спрямовані безпосередньо на дітей і підлітків як отримувачів освіти. В ідеалі такі дослідження мають бути міждисциплінарними, аби вивчити зв'язок між психоемоційним станом дітей, їхньою академічною успішністю та соціальними вимірами (можна висунути гіпотезу, що для частини високомотивованих дітей із низькими комунікативними якостями дистанційне навчання є психологічно комфортнішим, тоді як у дітей із високою потребою в живому спілкуванні воно викликає серйозну психологічну фрустрацію і, як наслідок, зниження академічної успішності). У другій половині 2021 р. з'явилися звіти по двох цікавих дослідженнях, спрямованих безпосередньо на українських школярів.

У порівняльному дослідженні українських і польських учнів (Юзва, 2021) виявилось⁸, що в обох країнах близько половини учнів оцінюють дистанційне навчання негативно (46% серед поляків і 51% серед українців). 65% польських та 57% українських школярів відзначили, що рівень викладання на онлайн-уроках нижче, ніж на очних уроках у класі. Також учні обох країн надають перевагу традиційній формі навчання (60% польських і 65% українських). Цікаві результати показало одне з основних запитань дослідження – про те, чого учні бояться найбільше з поверненням до традиційного шкільного навчання. Одним із найбільших бар'єрів (для учнів обох країн) виявились незручності, пов'язані з ранніми підйомами й дорогою до школи, – на це вказали 34% польських і 36% українських школярів. На другому-третьому місці в рейтингу побоювань серед українських учнів – зниження мотивації до навчання, викликане дистанційною формою (30%), і лінь, що сформувалася в результаті дистанційної форми (21%). Отже, самі українські школярі

⁸ З 15 по 27 серпня 2021 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування школярів. Методом CAPI опитано 1022 респондентів, що мешкають у 78 населених пунктах усіх областей України (окрім АР Крим) за стохастичною вибіркою, репрезентативною за квотами щодо регіону та області проживання, типу населеного пункту, статі, віку.

бачать основні проблеми у втраті мотивації та зниженні навичок навчатися, а також у гіршому рівні викладання з переходом на дистанційний формат.

Дослідження (Соболь та ін., 2021) було спрямоване на вивчення того, як COVID-19 вплинув на повсякденні практики дітей великих українських міст. Вивчалися такі блоки, як освіта, дозволя, простори повсякдення. Цікаві знахідки цього дослідження засвідчують проблеми української школи в часи карантинних обмежень:

а) імітація навчання з боку школи. Учні казали про нестачу пояснень від учителів, адже частина вчителів просто давали завдання для самостійного виконання. Навіть під час останнього локдауну, коли вже було достатньо досвіду на підготовку до онлайн-уроків, 46% учнів зазначили, що переважно дистанційне навчання відбувалося за допомогою онлайн-уроків із можливістю ставити запитання (46%), а 42,2% – що тільки частина уроків проходили онлайн, а частина – просто у формі завдань, які потрібно було виконати. 6,6% отримували завдання без пояснень та 4,6% мали відеозаписи з поясненнями вчителя. Пряма мова 15-річної респондентки з Харкова (велике місто, обласний центр, аж ніяк не віддалений населений пункт без доступу до інтернету), яку наводять автори дослідження: «У зумі жодного уроку в нас не було, хоча дехто просив, бо не розумів теми... Протягом року в зумі не було уроків. Ми давали собі раду за допомогою інтернету, шукали, як пояснюють правила інші люди на ютубі, як робити правильно... Вчителі писали завдання, надсилали вправи, говорили, на яких сторінках правила і прикріплювали з ютубу відео, на якому плюс-мінус добре пояснюється тема» (Соболь та ін., 2021, с. 33). Уроки з деяких предметів, не віднесених до т.зв. важливих, часто взагалі не проводилися;

б) імітація навчання з боку учнів. Учні – учасники дослідження охоче хизувалися, що навчання з дому давало більше можливостей для списувань із сайтів, підручників, конспектів. 13-річний респондент пояснює: «Зошит такого розміру, що якраз чудово поміщається на ноутбучі просто під камерою» (Соболь та ін., с. 34). На думку авторів дослідження, важливим моментом у цих зізнаннях є адаптація молодшого покоління до цифрової реальності: «Найважливіше у цих розповідях не те, що діти хитрують, а те, як швидко вони пристосовуються до диджитального світу і як упевнено почуваються в середовищі, де можна наугуглити будь-яке рішення... Вигадливо зламати сайт для дітей значно цікавіше, ніж просто розв'язати задачу, і насправді цей хакінг може розвивати у

них ті корисні навички, які ще не було прописано чиновниками у шкільній програмі» (Соболь та ін., с. 36). Звичайно, юне покоління цифрових аборигенів краще пристосоване до того, щоб з мінімальними особистими зусиллями пройти квест «дистанційне навчання», але навички гуглити відповідь не можуть замінити розуміння предмета;

с) дистанційне навчання краще чи гірше забезпечувало отримання учнями знань згідно з держстандартом, усі ж інші потреби, зокрема в спілкуванні з однолітками, які зазвичай задовольняються в школі, учні мали задовольняти самостійно. В основному спілкування у дітей і підлітків шкільного віку проходило в чатах у *viber* або *telegram*. Неочікуваний аспект, який проявився у відповідях дітей під час якісного аналізу (і що ще раз доводить важливість не тільки масових кількісних опитувань), – це зменшення напруженості щодо власної зовнішності, характерне для підліткового періоду: «Важливим аспектом домашнього навчання стала відсутність необхідності надто сильно перейматись своїм зовнішнім виглядом. Про це згадували і хлопці, й дівчата, адже дистанційна школа дозволяла їм тимчасово зняти напруження щодо власної зовнішності» (Соболь та ін., с. 36);

d) незаперечним (але важко вимірюваним) є негативний вплив дистанційної освіти на фізичне здоров'я, надто в дітей, які, крім шкільних уроків, мали додаткові онлайн-заняття (заняття з репетитором, вивчення мови, малювання, програмування тощо), адже в цьому разі дитина мала чи не весь день сидіти за монітором, що негативно впливає як мінімум на зір та поставу. Водночас незапланованим бонусом стала можливість виспатися зранку, що критично важливо для підлітків, але практично недосяжно при звичному форматі.

Завершуючи огляд досліджень за участі дітей і підлітків, можна резюмувати, що для більшості українських школярів досвід вимушеного дистанційного навчання, попри певні неочікувані бонуси, все-таки виявився скоріше негативним. І справа не тільки в недоотриманні формальних знань (зрештою, це можна виправити), а у *втраті мотивації* до навчання та *засвоєнні практик імітації* з боку всіх учасників процесу.

6. Ситуація з вакцинацією. Навесні 2021 р. головним побоюванням щодо вакцинації викладачів та, відповідно, можливості очного навчання в наступному навчальному році було те, що в Україні не вистачить вакцин для всіх бажаючих (Матіяш, 2021), в тому числі для викладачів. Однак у кінці літа 2021 р. вакцин в Україні виявилось більше, ніж тих, хто бажає їх отримати. Станом на початок навчального року (дані

за 07.09.2021 р.) було провакциновано від ковіду хоча б однією дозою менше 60% від загальної кількості співробітників закладів освіти, у т.ч. 54,2% працівників закладів дошкільної освіти, 58,2% – загальної середньої освіти та 52,2% – вищої освіти. Стратегія залишити вакцинацію добровільною виявилася не зовсім успішною, і лише введення обов'язкової вакцинації для освітян прискорило процес. Станом на кінець осені 2021 р. першу дозу отримало 95,4% працівників шкіл, а повний курс – 81,13%, особливо процес прискорився в кінці жовтня – на початку листопада. Не обговорюючи правильність цього кроку, зазначимо, що в результаті серед працівників освіти частка вакцинованих суттєво вище, ніж серед населення в цілому.

У висновках міжнародного дослідження освіти в часи пандемії зазначається, що тягар проблем більше за все вдарив по учнях найменш розвинених країн, і шість основних проблем, які підсилюють одна одну, це «найдовше закриття шкіл, найнижчий рівень ресурсів та інституційного потенціалу для пом'якшення втрат у навчанні, нижчий рівень доступу до вакцин, найбільше зростання бідності, нижча ефективність альтернативних методів освіти та найвищий рівень соціальної та освітньої нерівності» (Reimers, 2022, р. 463). Утім в Україні маємо справу із аномальним *викривленням раціональності*, коли за наявності вакцин у вільному доступі школи зачинені і заняття в очному форматі не відбуваються. З одного боку, рішення уряду щодо формату навчання в школах можна охарактеризувати як непослідовні. З іншого – не надто раціональними видаються і дії населення. Так, навесні 2020 р., коли кількість хворих на ковід була мінімальною, заклади освіти перевели на дистанційне навчання, а восени 2020 р., за значно більшої кількості хворих, дистанційного навчання намагалися уникнути. Перед початком 2020–2021 н.р. працівники освіти були обурені необхідністю виходу на роботу, де вони зазнають великих ризиків захворіти (тим більше, що значну частину освітян становлять люди похилого віку, які є групою ризику). Справді, у 2020 р. із засобів запобігання хворобі в арсеналі були тільки маски, і ця ситуація різко відрізняється від осені 2021 р., коли в наявності є оплачені з бюджету (або надані як гуманітарна допомога, але в кожному разі безкоштовні для населення) вакцини. Проте восени 2021 р. частина освітян не задоволена вже вимогами вакцинуватися. Влітку 2021 р. міністерство освіти наголошувало, що 1) вакцинація освітян не буде примусовою, 2) школи, де 100% співробітників вакциновано, працюватимуть навіть у червоній епідемічній зоні,

3) молодші класи навчатимуться очно. Станом на середину листопада 2021 р. вакцинація освітян є обов'язковою (з відстороненням від роботи в разі відсутності щеплень і протипоказань до них), а в червоній епідемічній зоні, де перебуває більшість областей, усі школи для всіх класів закриті для очного навчання. Так, дії всіх сторін можна назвати значною мірою ірраціональними та непослідовними.

7. Чи було взагалі закриття шкіл виправданим? Говорячи про вимушений перехід на дистанційне навчання, оцінюючи наслідки, якість цього переходу тощо, не слід також ігнорувати питання про те, наскільки це рішення взагалі було правильним та єдино можливим. У січні 2021 р. було оприлюднено заяву директорки ЮНІСЕФ Г. Форє про те, що діти не можуть дозволити собі ще один рік без школи. «Незважаючи на серйозні докази впливу закриття шкіл на дітей, і незважаючи на дедалі більше доказів того, що школи не є рушійною силою пандемії, занадто багато країн вирішили залишити школи закритими, деякі протягом майже року» (Fore, 2021). Влітку 2021 р. ЮНІСЕФ знову закликав уряди відновити роботу шкіл якомога раніше, а основним механізмом для забезпечення цього має бути доступ до вакцин (Elder, 2021), адже наявна ситуація не може продовжуватися.

Станом на осінь 2021 р. Європейське бюро ВООЗ визнало, що минулорічне закриття шкіл має *негативний баланс користі та шкоди*: «Повсюдне закриття шкіл минулого року, яке порушило освіту мільйонів дітей і підлітків, завдало більше шкоди, ніж користі, особливо психічному та соціальному благополуччю дітей. Ми не можемо повторювати ті самі помилки» (WHO Europe..., 2021). У цьому ж повідомленні йдеться про те, що при введенні тих чи тих обмежень для контролю інфікування, школи повинні зачинятися останніми та відкриватися першими, і переривання навчання дітей має бути останнім з можливих заходів. Тобто, на рівні міжнародних організацій є заклик до відновлення нормального режиму роботи навчальних закладів і навіть визнання того, що рішення щодо закриття шкіл у 2020 р. не були безумовно правильними.

4.4. Школа в період війни

Наступним і найважчим викликом для України (та її освіти) стала війна, порівняно з якою закриття шкіл та дистанційне навчання не видаються аж так жахливими.

Якщо для дітей і підлітків інших країн закриття шкіл та локдауні принесли, ймовірно, більше шкоди, ніж користі, то для українських дітей досвід дистанційного навчання, який довелося застосувати в незрівнянно складніших умовах, виявився необхідним і важливим.

У міста й села, де не ведеться активних бойових дій, станом на травень 2022 р. потроху повертаються дорослі працівники як з державного, так і з приватного сектору, але діти дошкільного та шкільного віку, вивезені батьками у безпечніші локації як в Україні, так і за кордоном, поки що не можуть повернутися до нормального навчання.

Уведення воєнного стану в Україні зумовило позапланові канікули на два тижні, по завершенню яких навчання в ЗЗСО мало відновитися в дистанційному форматі там, де це можливо. Теоретично воно відновилося, але навіть у кращому випадку мова йде про повністю дистанційне навчання за скороченою програмою, під час якого принаймні частина учнів і вчителів перебувають не на своєму звичному місці, без підручників, часто з поганим доступом до інтернету та сиренами повітряної тривоги.

Вимушено переміщені сім'ї з дітьми дошкільного та шкільного віку в межах України іноді можуть вступити на навчання до місцевого закладу освіти, втім це буде те саме неповноцінне дистанційне навчання.

Приватні школи, які відкрили доступ до своїх навчальних матеріалів, роблять дуже важливу справу, однак скористатися цим зможе досить невелика частина учнів, адже доступ до матеріалів передбачає самостійне навчання учня, для чого потрібна вкрай висока мотивованість і самодисципліна.

Учні, які опинилися разом з матерями за кордоном, або приєднуються до дистанційного навчання у своїх українських школах, і в цьому разі вони в схожих умовах з однолітками в Україні (плюс побутові складнощі в чужій країні й різниця в часі, мінус повітряні тривоги), або йдуть до місцевих шкіл, отримуючи численні складнощі адаптації в іншомовному середовищі.

Якщо в 2020–2021 роках під час пандемії вимірювання якості освіти не було здійснене, то у воєнний час небезпека відмови від об'єктивно-

го оцінювання якості освіти посилюється. Звичайно, життя й безпека учнів є пріоритетом, але буде дуже зручно та спокусливо списати на війну не-проведення об'єктивних оцінювань, які могли б показати сильне падіння якості освіти. Такий шлях уже намітився: ЗНО тимчасово відмінено, замість нього у 2022 р. проводитиметься національний мультипредметний тест.

Якщо казати про демографічний вимір змін в освіті, то очевидно, що війна змусила мільйони людей покинути країну і більшу частину тих, хто виїхали за кордон, становлять сім'ї з дітьми – здобувачами освіти. За даними дослідження InfoSapiens, яке проводилось 24–28 березня 2022 р., тільки 12% українців, які виїхали за кордон через війну, хотіли або планували там залишитись (Волосевич, 2022). Проте не можна оминати той факт, що практично всі європейські країни ввели в дію юридичну процедуру тимчасового захисту для громадян України, який дає право на роботу дорослим і навчання дітям. Важко спрогнозувати, скільки здобувачів освіти не повернуться в країну, але цілком можливо, що за умови інтеграції дітей в освітні системи інших країн частина з них не повернется в Україну. Можна припустити, що особливо це стосується дітей дошкільного й молодшого шкільного віку та, з іншого боку, більш старших дітей, орієнтованих на вступ до ЗВО інших країн. Беручи до уваги те, що з потенційних абітурієнтів у західних країнах залишаться найбільш талановиті й мотивовані, проблема «відтоку мізків» може ще більше загостритися.

У період карантинних обмежень зростання запиту на продуману та якісну дистанційну освіту зумовило сплеск пропозиції такого формату у приватному секторі. Вище вже зазначалося, що приватна дистанційна освіта – прийнятний компроміс для сімей, незадоволених якістю навчання у державних закладах та ціною – у приватних. В умовах війни та скорочення видатків держави на освіту, найімовірніше, попит на такий формат ще більше зростатиме. Однак цей попит від початку обмежений відносно невеликим прошарком сімей, орієнтованих на самостійне розв'язання питання освіти дітей, не покладаючись у цьому на державу. Приватний сектор освіти включає в себе і репетиторські послуги, які й надалі матимуть попит в умовах скорочення державою видатків на освіту, втім гарантувати належну якість цих послуг буде непросто.

Фінансовий вимір. Аналіз ірраціональності періоду 2020–2021 рр. дав підстави зазначити, що уявлення про недостатнє фінансування освіти в Україні не зовсім відповідає дійсності, адже в Україні (до війни) на

освіту виділяються значні кошти, але неефективно. Проте під час війни видатки на освіту справді суттєво скоротили: бюджет МОН зменшено на 14,8 млрд грн (10,8 млрд з цієї суми призначались на освітню субвенцію для місцевих бюджетів), більше скорочення – тільки у Мінсоцполітики (32,1 млрд грн) (Марченко, 2022). На жаль, у довгостроковій перспективі скорочення видатків на освіту матиме невтішні наслідки.

Освіта з погляду її отримувачів. Сьогодні зарано казати про масштабні дослідження дітей і підлітків, але потрібно пам'ятати, що освітня сфера має брати до уваги не тільки громадську думку дорослих, а й вислухати думку та почуття самих дітей як важливих учасників освітнього поля.

4.5. Перспективи подальших змін в інституційному полі освіти

Отже, підсумовуючи проведений аналіз змін в інституційному полі освіти можна констатувати, що в Україні поле освіти в останні роки (починаючи з 2014-го) зазнає змін як керованих різними агентами, так і тих, які є наслідком загальніших процесів. Зокрема, зростання віяла доступних можливостей у виборі освіти дає підстави говорити про прогресивну роль приватної середньої освіти.

До прогресивних агентів змін можна віднести і гравців у секторі онлайн-освіти (від одинаків-авторів освітніх Youtube-каналів до команди проекту Прометеус (Prometheus) із 1,5 млн слухачів курсів). Карантинні обмеження змусили долучитися до розроблення інновацій у цьому секторі й державні інститути (платформа та мобільний застосунок «Всеукраїнська школа онлайн»).

Водночас аналіз даних щодо вступу абітурієнтів до ЗВО свідчить про те, що педагогічні спеціальності не є вибором найкращих випускників шкіл, що в майбутньому посилюватиме проблеми в освіті й гальмуватиме необхідні зміни, адже без добре підготованих і вмотивованих вчителів важко впроваджувати необхідні реформи.

Амбіційна реформа НУШ («Нова українська школа»), яка була в пілотному режимі запроваджена у 2018 р. показала, що деякі реальні результати можна отримати вже за рік-два, зокрема щодо розвитку soft skills. Втім не подолані деякі структурні перешкоди впровадженню НУШ, як-от: наповнюваність класів або затримки із фінансуванням та надходженням обладнання. Суперечливі уявлення батьків про реформу свідчать про те, що ймовірним є як підтримка, так і відторгнення реформи з боку батьків – залежно від пропагандистських зусиль влади.

Реформа НУШ, яка була запроваджена для початкової школи, станом на 2021 р. зіткнулася з певними складнощами, зумовленими зміною очільників міністерства освіти, несформованістю громадської думки щодо цієї реформи й несприятливим впливом пандемії та карантинних обмежень. Подальше впровадження реформи (у 5–9 класах, а не тільки в початковій школі) в Україні зіткнеться із додатковими ризиками, зокрема зі зменшенням уваги до принципу дитиноцентризму з боку агентів, що представляють державні інститути.

Важливими є зміни, які стосуються не тільки змісту освітніх програм, а й безпеки освітнього середовища для дитини/підлітка. Протидія

булінгу є однією зі складових реформи НУШ, і станом на 2019 р. можна було казати, що ця тема вийшла з тіні замовчування та стала обговорюваною. Однак у 2021 р. стало очевидно, що впроваджені законодавчі зміни є необхідними, але недостатніми. Перешкодами для втілення антибулінгових законів у соціальне життя є формальне ставлення закладів освіти до протидії булінгу (яке в основному спрямоване на задоволення формальних вимог із найменшими зусиллями); нестача кваліфікованого психологічного персоналу в закладах освіти; практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу. Втім не можна не згадувати окремих агентів змін, чиї зусилля спрямовані на протидію булінгу, які в перспективі мають привести до позитивних зрушень (онлайн-курс на платформі курс Prometheus, інформаційні кампанії, «гаряча лінія» тощо). Відомі на сьогодні дані свідчать про те, що програми протидії мають ставити за мету не стільки повне усунення явища булінгу (це напевно чи можливо), скільки виведення його за межі норми, що є важливим на шляху до гуманізації освіти.

Пандемія ковіду 2020–2021 рр. суттєво вплинула на освітнє поле. Підсумовуючи наслідки пандемії в аспекті її впливу на сферу (середньої) освіти, можна зазначити, що вона викрила деякі важливі моменти, що мають бути враховані в ході реформування. Зокрема, бракує надійних даних для оцінювання поточної якості середньої освіти, особливо після вимушеного дистанційного навчання. Відповідно уявлення про негативний вплив дистанційного навчання на освіту, поширене в масовій свідомості, поки що не може бути ані підтверджене, ані спростоване. Недостатньо дослідженим є ринок репетиторських послуг, який зріс в умовах дистанційного навчання, що не дає можливості скласти адекватне уявлення про те, наскільки сильною є нерівність в освіті, яка ще поглибилася через пандемію та карантинні обмеження. Передбачене реформою забезпечення всіх учнів і вчителів гаджетами та інтернетом – бажана, але не достатня умова для її подолання. Загалом фінансові виміри освіти залишаються недостатньо зрозумілими (як витрати держави (бюджет), так і витрати громадян на освіту за даними статистики). Для успіху реформування вкрай важливо досліджувати освіту з погляду її отримувачів (дітей і підлітків). Дані, отримані останнім часом, говорять про те, що для більшості українських школярів досвід вимушеного дистанційного навчання, попри деякі бонуси, виявився скоріше негативним через втрату мотивації до навчання та засвоєнні практик імітації з боку всіх учасників процесу. Зрештою, маємо аномальні викривлення раціональності, коли за наявності вакцин у вільному доступі

школи зачинені і заняття в очному форматі не відбуваються. Водночас на рівні міжнародних організацій (ООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ) є заклик до відновлення нормального режиму роботи навчальних закладів і навіть визнання того, що рішення щодо закриття шкіл у 2020 р. не були безумовно правильними. Отже, такі рішення не мають надалі розглядатися як єдина наявна опція.

Так, здійснений аналіз засвідчив, що у вітчизняному полі освіти (зокрема в галузі середньої освіти) відбувається багато різноспрямованих процесів і діє багато різних агентів, що в умовах нестійкої інституційності та політичної нестабільності дає можливості як для впровадження прогресивних інновацій, так і до їхнього гальмування.

Станом на останній допандемійний (та довоєнний) 2019 р. можна було говорити про певні зміни, які відбуваються в галузі освіти в Україні, починаючи з 2014-го року. Напрямок цих змін, здавалося, не суперечив загальному тренду, який був заданий Революцією Гідності та міг бути характеризований у таких складових, як зростання ролі громадянського суспільства (зменшення державного регулювання, активність агентів та їхня готовність створювати нові проекти), гуманізація (безпечне середовище, протидія булінгу, інклюзія, увага до емоційного стану учня тощо), євроінтеграція (рух у напрямі європейських освітніх практик). Втім політичні пертурбації (з 2019 р.) та карантинні обмеження, спричинені пандемією (2020–2021 рр.), мали серйозний вплив на напрям змін та їхніх агентів. У 2022 р. до зовнішніх викликів додалася війна, що наразі триває, а отже, її вплив поки що важко оцінити належним чином.

Розділ 5. АГЕНТНІСТЬ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ПОЛІ НАУКИ

5.1. Наука як соціальний інститут інновацій та агент змін

Наука поряд із ринком, бізнесом і освітою є одним з найважливіших інститутів інновацій у суспільстві. Сучасне суспільство може розвиватися тільки тоді, коли в ньому створюються достатні умови для розвитку самої науки як найважливішої складової суспільної культури, оскільки рівень розвитку науки багато в чому визначає рівень розвитку суспільства в цілому. Наука пронизує всі сфери людської життєдіяльності, а ступінь її реального впливу на суспільне життя забезпечує або суспільний прогрес і провідне місце тієї чи іншої держави на світовій арені, або, навпаки, соціальну деградацію та перехід у розряд відсталих країн, що залежать від більш сильних суб'єктів глобальних світових процесів.

Ефективність розвитку науки в Україні залежить від низки факторів. Визначальним серед них можна вважати залучення до цього процесу агентів змін, що є однією з фундаментальних умов розвитку сучасних соціальних систем, таких як наука, які характеризуються складністю, непрогнозованістю й великими ризиками. Це індивідуальні та колективні агенти, свого роду каталізатори соціальних процесів, діяльність яких зумовлює системні зміни в тій чи тій сфері. Раніше це могли бути навіть ентузіасти-одинаки, лідери, освічені монархи, соціальні або владні авторитети, публічні інтелектуали тощо, які формулювали соціальну проблему для суспільства, пояснюючи можливі вигоди, які отримує суспільство в разі реалізації запропонованих змін, спрямовуючи і контролюючи необхідні зміни. Сьогодні системні зміни в науковій сфері суспільства можливі тільки за умов погодженої роботи та комунікації різних гравців, які працюють на спільну мету. Саме це може прискорити темпи реформування системи в цілому.

На тлі загострення багатьох глобальних проблем в економічній, соціальній, екологічній, енергетичній та інших сферах і в умовах неспроможності інституціоналізованих структур швидко й ефективно реагувати на сучасні виклики з'явилася потреба в появі особливих акторів (агентів змін), які перетворюють дійсність, творчо переосмислюють реальність і втілюють свої замисли в життя, пропонують нові підходи

у вирішенні соціальних проблем, беруть на себе відповідальність за наслідки. Головним результатом прояву соціальної агентності є створення певної соціальної цінності, яка не завжди має матеріальний характер, а прибуток не виражається безпосередньо у фінансових надходженнях. Як зазначає О. Наумкіна, «перехід системи в якісно новий стан спочатку відбувається не фронтально, а за допомогою більш-менш вузької групи елементів, так званих каталізаторів (change agents), що є визначальним фактором... Звідси виникає проблема визначення такої вузької групи елементів, які першими мають набути нову якість. Виникнення цих елементів може прискорити темпи еволюції системи загалом» (Наумкіна, 2012, с. 48).

Головна функція вченого як агента соціальних змін полягає у виробленні спеціалізованого знання з урахуванням наукового розуміння соціальної реальності, обґрунтуванні цінностей, смислів і цілей розвитку й удосконалення соціального порядку, тобто у творчій, концептуальній, світоглядній роботі, соціальному проектуванні, результатом якого є вироблення сценарних прогнозів розвитку та аналіз ризиків, створення національної моделі розвитку суспільства й ідеального образу майбутнього в чітко визначеному історичному та соціальному контексті і на довгострокову перспективу. Тому сфера відповідальності вченого в суспільстві – не безпосереднє виробництво матеріальних та інших благ, підвищення ефективності виробництва й технічне оновлення, і навіть не результат застосування своїх концепцій, відкриттів (цей результат залежить від багатьох інших людей, інституцій, суспільства в цілому), а теоретична обґрунтованість цілей і напрямів поступу суспільного розвитку, доповнена відповідальним оцінюванням умов реалізації, відповідності технічним, економічним, соціальним, культурним можливостям застосування.

Соціальні науки, які продукують концепції сучасного суспільствознавства, грають найважливішу роль у практиці соціально-політичного проектування й управління, виконуючи не тільки традиційні для науки пізнавальні та світоглядні функції, а й інноваційно-проектні.

Соціальні науки, як справедливо наголошував П. Бурд'є, стоять на кону соціальної боротьби, і тому наукова «правда» є об'єктом боротьби і в соціальному, і в соціологічному світі, який прагне створити істинне уявлення про соціальний світ. Наукова боротьба націлена на досягнення науково легітимної презентації «реального», оскільки мета внутрішньої боротьби за науковий авторитет у полі соціальних наук, тобто за право виробляти, нав'язувати й навіювати легітимне бачення соціального

світу, є однією з цілей боротьби між класами у політичному полі. Проте соціальні інтереси генерують тактику переконань, стратегій і культурних диспозицій, які впливають на зміст і розвиток наукових знань (Bourdieu, 2001/2004).

Успішні соціальні проекти реформування в окремих країнах, що забезпечили в них не тільки економічний підйом, а й розвиток усіх сфер соціального буття, були підготовлені фахівцями в області саме соціальних наук, зокрема соціологів (післявоєнна Німеччина, «азіатські тигри», сучасні скандинавські країни тощо). І навпаки, невдачі в реформуванні України і більшості інших пострадянських країн пояснюються в тому числі слабо підготовленими, концептуально необґрунтованими проектами перетворень, в яких не були опрацьовані різноманітні соціальні наслідки й ризики тих чи інших управлінських рішень, не враховано гуманітарної специфіки, особливостей національної самосвідомості та менталітету, провідних чинників культури і мотивації поведінки людей конкретного суспільства, готовності населення до змін, а значить, були обрані неправильні цілі і неправильно розраховані стратегії розв'язання суспільних проблем.

Наука є певною соціальною інфраструктурою, яка регулюється соціально-інституціональними, правовими, моральними, когнітивними, методологічними імперативами та призначенням якої є виробництво нових знань. Сучасна наука перетворилася на складне інституціональне утворення з високою динамікою змін, а інститут науки покликаний бути одним із провідних агентів інновацій у суспільстві за самою своєю природою. І справді, рівень розвитку науки багато в чому визначає рівень розвитку суспільства в цілому, успішність просування суспільства в цивілізований світ. Наука виробляє нове знання і визначає способи його практичного застосування, враховуючи чинні соціокультурні, політичні, економічні, ціннісні умови і традиції.

Стратегія успішного розвитку держави визначається лідерством у дослідженнях і розробках, появою нових знань, розвитком високотехнологічного виробництва і створенням масових інноваційних продуктів. А розвиток інноваційного потенціалу є не тільки шляхом динамічного розвитку та успіху, а й засобом забезпечення безпеки та суверенітету держави, її конкурентоспроможності в сучасному світі.

У липні 2019 року була ухвалена державна Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року (Кабінет міністрів..., 2019). Документ містить аналіз поточного стану інноваційної діяльності в Україні. Проведений порівняльний аналіз стану інноваційної сис-

теми України відносно світового рівня на основі міжнародних індексів свідчить, що Україна має високий освітній і науковий потенціал, здатний продукувати різноманітні нововведення у вигляді ідей, наукових розробок, патентів.

Серед конкурентних переваг України на той час були виділені такі:

1) відповідно до Глобального індексу конкурентоспроможності – висока ємність ринку, якість вищої, середньої та професійної освіти;

2) відповідно до Глобального індексу інновацій основою української інноваційної конкурентоспроможності є людський капітал, тобто здобуті знання та набуті навички людей, що дають їм змогу створювати цінність у світовій економічній системі. Його ефективна реалізація і вважається головною конкурентною перевагою.

Серед основних бар'єрів для розвитку інновацій в Україні відмічені:

1) недосконалість інституцій, зокрема політичного, регуляторного та бізнес-середовища;

2) слабко розвинута інфраструктура, у тому числі інноваційна, оскільки залишаються на низькому рівні показники валового нагромадження капіталу у відсотках до валового внутрішнього продукту, показники екологічної стійкості, доступності та якісної роботи електронного Уряду (використання інформаційних та комунікаційних технологій у поєднанні з організаційними змінами та застосуванням нових навичок у державному управлінні для впровадження державних послуг і демократичних процесів).

Вважається, що інноваційний потенціал має стати рушієм економічного зростання та сприяти розвитку всіх сфер економіки, зокрема промисловості та аграрного сектору. При цьому робиться ставка на наявні конкурентні переваги (ємність ринку, здатність до інновацій, наявність освічених кадрів, наукових шкіл), які даватимуть змогу успішно виробляти інтелектуальні продукти, найвигідніші з яких – інновації передусім (і не тільки) науково-технічного характеру, основою ж української інноваційної конкурентоспроможності має стати людський капітал, а також знання і результати наукових досліджень.

У цьому контексті особливо актуальним стає питання взаємодії науки і бізнесу. Зростання масштабів і кількості наукових досліджень, починаючи з другої половини ХХ століття, дало змогу не тільки розробити, а й довести до промислового впровадження якісно нові технології, створені на основі фундаментальних наукових розробок, і сформувані нові глобальні ринки товарів і послуг. При цьому виробництво багатьох нових видів продукції і послуг у таких сферах, як, наприклад, мобіль-

ний зв'язок, фармацевтика, «зелена енергетика», а останнім часом навіть космонавтика, дедалі більшою мірою звільняється від державного регулювання і переходить у руки приватного бізнесу. Необхідний для втілення наукових результатів у конкретну продукцію час значно скоротився, а сучасні засоби комунікації вдосконалилися настільки, що це дало можливість бізнесу усунути з інноваційного ланцюжка різні посередницькі структури і вийти на прямі контакти з наукою, діючи у власних інтересах.

Завдяки розгалуженості і специфічній вмотивованості інститут бізнесу здатен «прилаштувати до діла» більшість наукових відкриттів. Тому він порівняно легко перетворюється на полігон для випробування й упровадження наукових здобутків, відшукуючи можливості потенційно прибуткового застосування отриманих у процесі пізнання нових знань і розроблених на їх основі технологій. Маючи власні прагматичні цілі, він опредмечує світоглядні зміни, створюючи тим самим умови для втілення інновацій, а отже, сприяючи подовженню ланцюжка змін.

Ідеться не тільки про замовлення, а й про безпосереднє фінансування науки бізнесом. У розвинених країнах світу обсяг небюджетного фінансування науки вдвічі перевищує бюджетне (державне), тоді як у бідних країнах і країнах, що розвиваються, низька затребуваність бізнесом наукових результатів гальмує розвиток не тільки самого бізнесу, а й країни в цілому. В Україні у 2020 році кошти організацій підприємницького сектору в загальних витратах на виконання вітчизняних науково-дослідних праць становили лише 14,8%, а бюджетне фінансування – 43,1% (Писаренко та ін., 2021, с. 19).

Повертаючись до Стратегії, зазначимо, що в цьому документі прямо вказуються ті структурні елементи національної інноваційної екосистеми, на поліпшення умов діяльності яких саме і мають бути спрямовані зусилля:

- наукові працівники і юридичні особи, в яких вони працюють (заклади вищої освіти й наукові установи тощо);
- фізичні та юридичні особи, які створюють нові технологічні рішення, продукти, методи чи засоби виробництва, види товарів і послуг, структури управління без проведення наукової (науково-технічної) роботи;
- фізичні та юридичні особи, які надають різні види послуг під час упровадження новацій, зокрема виконують проектно-конструкторські або технологічні роботи зі створення діючих макетів, дизайну, надають маркетингові, навчально-тренінгові, юридичні, патентні послуги (організації інноваційної інфраструктури);

– юридичні особи, які займаються впровадженням новачій, створених самим підприємством або переданих іншими суб'єктами господарювання, стартапи, малі, середні та великі компанії як вітчизняні, так і іноземні;

– інвестори, які не беруть безпосередньої участі в операційній діяльності, але фінансують її за рахунок власних коштів чи здійснюють управління фондами;

– галузеві асоціації, громадські організації, міжнародні організації й установи, які надають експертну допомогу з питань інноваційної діяльності або інформаційно-консультаційну підтримку іншим елементам національної інноваційної екосистеми;

– МОН як орган, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інноваційної діяльності, трансферу (передання) технологій, Мінекономрозвитку як орган, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, державно-приватного партнерства, забезпечує управління у сфері інноваційної діяльності у промисловому секторі економіки, інші органи державної влади й органи місцевого самоврядування, консультативно-дорадчі органи Кабінету Міністрів України, зокрема Рада з розвитку інновацій, Національна рада України з питань розвитку науки і технологій; інституції (будь-якої форми власності) з прогнозування економічного, науково-технічного та інноваційного розвитку й установи системи науково-технічної інформації. Саме ці структурні елементи національної інноваційної екосистеми, як вони визначені в Стратегії, і будуть складати корпус агентів змін, які покликані здійснити прорив у формуванні в Україні високорозвинутої соціально орієнтованої економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях.

Дослідження проблеми агентності в полі науки передбачає, що предметом нашого інтересу буде не весь складний і специфічний соціальний інститут науки, який включає наукові ідеї і теорії, наукові результати, закріплені в теоретичному і прикладному знанні, наукові дисципліни, а насамперед його соціальна складова: вчені (індивіди і соціальні групи), які професійно займаються наукою, соціальні організації, орієнтовані на виробництво знань (наукові установи – інститути, лабораторії, кафедри тощо), міждисциплінарні об'єднання науковців, які представляють природничі, технічні та суспільні науки; публічні персони-інтелектуали й визнані авторитети з числа відомих науковців, ініціативні групи з питань реформування науки; державні адміністративні установи (міністерства, комітети, відомства, різного роду функціонери тощо), тобто вся бюрократія, яка від імені держави опікується розвитком науки.

Ми виходимо з концепції наукового поля Бурдьє. Як і будь-яке соціальне поле воно є полем зіткнення сил різних агентів, які борються за збереження або зміну цього поля. Агенти – окремі вчені, групи, колективи, перебуваючи у відносинах одне з одним, створюють простір, який їх детермінує, попри те, що він існує лише завдяки цим агентам. Саме відносини між різними агентами породжують поле й відносини сили, які його характеризують.

Бурдьє наполягав на відмові уявлень про науку як галузі «чистого знання» і про наукове співтовариство як людей, зайнятих виключно пошуками істини. Реальну наукову практику, на його думку, слід розуміти як діяльність суб'єкта, що працює в полі науки, яка спрямована на досягнення наукового авторитету, який «освячує» право й дає його володарю легітимну владу діяти та проводити зміни в соціальному просторі. Тому наукове поле П. Бурдьє розуміє як простір жорсткої конкурентної боротьби за домінування. «Наукове поле як система об'єктивних відносин між досягнутими (у попередній боротьбі) позиціями є місцем (тобто ігровим простором) конкурентної боротьби, специфічною ставкою в якій є монополія на науковий авторитет, який визначається як технічна здатність і – водночас – як соціальна влада, або, якщо завгодно, монополія на наукову компетенцію, що розуміється як соціально закріплена за певним індивідом здатність легітимно (тобто повноважно та авторитетно) говорити та діяти від імені науки» (Бурдьє 1975/2005б, с. 15).

Бурдьє окремо виділяє специфіку поля соціальних наук. Позиції, які займають дослідники або групи дослідників у цьому полі, їх стратегії й методи є одночасно і науковими, і політичними. Ця обставина дає представникам соціальних наук більше можливостей для здійснення соціальних змін, разом з тим поле соціальних наук не має такої ж автономії, як, наприклад, поле природничих наук, що пояснюється тісними та безпосередніми зв'язками з іншими полями (політики, освіти, управління тощо), і з цієї причини не може залишатися нейтральним. Оскільки поле соціальних наук відповідає за легітимне бачення соціального світу, всі прагнення до розширення автономії завжди обмежуються з боку політичного поля. З іншого боку, політична влада завжди намагається підкріпити себе з допомогою авторитету науки. Бурдьє розглядає науковий авторитет як особливий тип капіталу, який може накопичуватися, передаватися і навіть конвертуватися в інші типи капіталу (Бурдьє, 1975/2005б). Чи не тому багато політиків прагнуть здобути науковий ступінь, щоб тим самим збільшити свою політичну вагу як діяча, який має широкі можливості ініціювати, лобіювати або, навпаки, гальмувати

розвиток будь-яких соціальних змін у бажаному для себе чи своєї референтної групи напрямі.

Агенти в полі науки орієнтовані на досягнення наукового авторитету, тобто внутрішньо подвійно вмотивовані. Їхні інтереси сконцентровані не лише на науці, а й на тому, щоб зайняти якомога вище місце в соціальній ієрархії. Домінуючі суб'єкти науки прагнуть зберегти встановлений порядок речей («стратегія наступності» по Бурдье), оскільки зосереджують у своєму розпорядженні об'єктивовані та інкорпоровані ресурси, наукові інститути, що здійснюють виробництво та відтворення наукових продуктів – знань і технологій, а також інструменти використання символічного капіталу науки (академії, ради, наукові видання тощо). Їм опонують прихильники трансформації, змін існуючого порядку, представники «стратегії підриву» в термінології Бурдье, що передбачає переоцінювання панівних принципів легітимації та встановлення нової ієрархії домінування в полі науки. Причому, як зазначає Бурдье, чим вищий рівень автономії має наука у системі соціального порядку в суспільстві, тим менше ризиків переходу від стратегії необхідних назрілих змін у площину крайніх проявів стратегії підриву (революцій проти інституцій). Інакше кажучи, при створенні умов для розвитку науки, вільної від примусу та необхідності обслуговувати соціальні замовлення можновладців, широкого доступу до наукового інструментарію й накопичених ресурсів, справедливого розподілу символічного капіталу, досягнення наукового консенсусу, заснованого на узгодженні практичних схем діяльності, розширенні демократії більш імовірними стають у полі науки нормальна динаміка наукових інтересів і трансформація приватних інтересів у наукові.

Аналізуючи агентність у науці в такому контексті, треба насамперед звернутися до такого аспекту функціонування науки як соціального інституту, як реформування наукової сфери відповідно до нових викликів. Це реформування має забезпечити зокрема і створення умов для підвищення ефективності виконання науковцями їх функції агентів соціальних змін.

Загалом основними функціями агентів змін є:

- продукування і трансляція головних стратегічних завдань, цінностей і смислів (значень) соціального розвитку;
- підтримка та контроль процесів перетворень;
- інформування населення про зміни, що відбуваються, роз'яснення їх причин і особливостей;
- залучення широких мас населення у зміни і в реалізацію поставлених завдань;

- передавання необхідних знань (освіта) і навчання відповідним навичкам, необхідним у нових ситуаціях.

Науковці як агенти змін відповідно до названих функцій спеціалізуються: 1) на аналітичній діяльності та генеруванні ідей (оцінювання ситуації та обґрунтування необхідності змін, постановка цілей, визначення основних напрямів і форм необхідних змін); 2) на підтримці та контролі перебігу процесів перетворень (провідники і корегувальники); 3) на підготовці й навчанні виконавців, передаванні спеціальних знань і навичок (наставники і тренери); 4) на інформуванні й освіті широких верств населення про необхідність, направленість, хід та результати перетворень (транслятори).

Загалом агенти змін – це соціально активні суб'єкти різного рівня компетенції і спеціалізації, які є провідниками місій, цінностей, стратегій, цілей і принципів стабільного функціонування й розвитку суспільства та підтримки соціального порядку в ньому, тобто свого роду «соціальними експертами», які мають власне бачення щодо стратегічних і ситуативних проблем розвитку суспільства і пропонують практичні рішення цих проблем, а також безпосередньо включаються в процес реалізації соціальних змін. На відміну від решти агентів науковці претендують на статус «справжніх експертів», які мають монополію на «істинну ідею», яка утверджується не за допомогою політичних переваг, а завдяки силі аргументів, що ґрунтуються на логіці й відповідають фактам. Однак, як показав Бурдье, існують певні соціальні механізми, що перешкоджають науковцям зайняти таку автономну позицію домінування, оскільки щодо такої їхньої ролі є сумніви в інших агентів, які схильні спиратися в оцінках на здоровий глузд і «розсудливість» (Бурдье, 1995/2005в). Відповідно реформування поля науки по-різному бачиться різними агентами: інститути державної влади чекають від науковців забезпечення безпосередніх вагомих ефектів розвитку різних сфер суспільного життя, політики та журналісти як «соціальні експерти» почасти вважають інститут науки мало потрібним, загал взагалі небагато знає про науку і не готовий оцінити її суспільне значення. В середині наукового поля також відбувається зіткнення різних агентів, самі науковці борються за поліпшення внутрішніх позицій в полі науки і відповідно ті, хто хоче підвищити власний статус, прагнуть пропонувати такі формати реформування, які забезпечили б їхнє просування в тій науковій ієрархії, яка вже склалася на цей момент, натомість ті, хто посідає найвищі позиції, намагаються зберегти статус-кво. Надалі спробуємо окреслити в першому наближенні роль цих агентів у процесах реформування поля науки.

5.2. Агентний потенціал української науки в умовах її реформування

Сьогодні Україна переживає надскладний і відповідальний етап свого розвитку, коли потреба в змінах у всіх сферах суспільства, породжених динамізмом сучасної епохи, вимагає від вітчизняної науки максимальної агентної активності, тобто не просто експертної думки щодо стратегічних і ситуативних проблем розвитку суспільства і пропозицій практичного розв'язання цих проблем, а також і безпосереднього включення в процес реалізації соціальних змін. Безпосереднє включення науковців у процес реалізації соціальних змін має свою специфіку, бо метою і основним завданням науки є вироблення нових знань про навколишній світ, розуміння причин різних явищ і вміння передбачати подальший розвиток подій у їх сприятливому чи загрозливому для людства напрямі. І в цьому сенсі науковці вже є агентами змін, бо вони продукують нові знання. Але ці знання треба перетворити на продуктивну силу суспільства через безпосередню комунікацію і взаємодію зі сферами освіти, соціального управління та бізнесу.

Соціальні очікування більшості населення зорієнтовані на безпосередні й негайні результати і практичні рекомендації, які самі ж учені і повинні здійснювати. А державні інститути як агенти орієнтують науку переважно на досягнення економічних ефектів, недооцінюють роль фундаментальних досліджень. Це гальмує агентність інституту науки як безпосередньо, через відсутність належних інвестицій у науку, недостатню матеріальну базу для розвитку наукомістких технологій, так і опосередковано, через блокування притоку кадрів та відток багатьох науковців з країни внаслідок низького престижу професії вченого, відсутності гідної матеріальної винагороди за наукову працю, девальвації наукових звань.

При цьому оцінки наукових результатів, отриманих у різних галузях науки, і відповідно сприйняття представників цих галузей у суспільстві істотно різняться. До фахівців у галузі точних, природничих і технічних наук (біологія, хімія, фізика тощо) ставлення в суспільстві набагато більш поважне, оскільки повсякденних знань у більшості пересічних людей недостатньо, щоб реально оцінити безпосередню цінність і ефективність нових результатів, отриманих на цих напрямках наукової діяльності. Вчені соціально-гуманітарного профілю, навпаки, часто сприймаються як соціальні базіки і нікчемні «нахлібники», від яких не-

має ніякої користі народному господарству. З огляду на ці обставини соціальні науки зазнають нещадної і найчастіше необґрунтованої критики навіть з боку колег-«технарів», які виступають тут як «соціальні експерти», бо спираються не на наукові обґрунтування, а на власну думку, яка ґрунтується переважно на повсякденному знанні.

У громадському дискурсі надзвичайно поширена критика на адресу українських учених і самого інституту науки в Україні, який звинувачують у неефективності, відставанні від західної науки й одночасно критикують за сліпе дотримання її ідей і некритичне запозичення технологій, наздоганяльну стратегію розвитку, слабкість соціально-інноваційного впроваджувального компоненту тощо. При цьому еліти, політики, освітяни, бізнес сприймають науку переважно крізь призму критики, а не як агента, з яким варто налагодити ефективну співпрацю. Масово тиражуються міфи, спростуванням яких вимушені займатися науковці (Сторченко, 2021).

Агентність у науці має два зрізи. З одного боку, наука є агентом змін на рівні всього суспільства чи навіть людства, а з іншого – наука сама потребує реформування і змін у своєму внутрішньому просторі для того, щоб успішно виконувати цю роль агента змін у соціумі. Елімінація творчої складової праці вчених, перетворення науки в сервільну сферу як результат засилля формалізму і свавілля чиновників від науки, слабкий приплив молоді в науку, «витік мізків» за кордон, низький престиж науки і втрата колишнього соціального статусу порівняно з минулими часами негативно позначилися і на професійній самосвідомості, і на самосприйнятті вчених.

Важливо виявити основні причини складної ситуації, що склалася в науці, й висвітлити можливі способи подолання кризи в науці з позиції саме агентного підходу. Так, на противагу пасивно-споглядального типу поведінки науковця (особливо так званого академічного) зараз затребуваний тип ученого, який, окрім конструктивно-креативного мислення, характеризується наявністю активної життєвої і громадянської позиції та відповідальним ставленням до соціальних наслідків своєї наукової діяльності.

Спроби реформувати систему науки почалися одразу, щойно Україна набула статус незалежної держави. І агентом виступила держава. На полі науки з'явилися нові агенти: у 1992 році було створено Державний комітет України з питань науки і технологій та Державний фонд фундаментальних досліджень. Було також затверджено Положення про Раду з питань науки і науково-технічної політики при Президентові України.

Здавалося, що було зроблено все необхідне для швидкого оновлення галузі. Утім суттєвих зрушень, не кажучи вже про прориви в дослідженнях, станом на 2013 рік майже не відбулося. «Попри щире бажання окремих учених, які активно працюють, а іноді також і прогресивно налаштованих посадовців щось зробити, незважаючи на створення різних комісій з доволі великими повноваженнями, зрушень не маємо ніяких, або вони несуттєві» (Локтев, 2013, с. 31).

У період з 2014 по 2020 рік зафіксовано як певні позитивні, так і суттєві негативні зміни. З позитивного варто відмітити, що за даними Глобального інноваційного індексу за 2020 рік Україна посіла 45 місце серед 131 економіки світу за рівнем їх інноваційної результативності, покращивши свій результат порівняно з 2013 роком на 26 позицій (Cornell University et al., 2020). Із негативного – найбільш небезпечною є тенденція постійного скорочення наукових працівників. За даними Держстату кількість дослідників скоротилася з 2014 до 2020 року вдвічі, зі 101,4 тис. до 51,4 тис. осіб. В Інституті досліджень науково-технічного потенціалу і історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України дослідники розрахували, що, якщо нічого в політиці влади щодо науки не зміниться, і в динаміці її кадрового потенціалу збережуться ті самі тенденції, до 2035 року кількість дослідників в Україні зменшиться ще в 4,6 раза порівняно з 2015-м роком. Відповідно впадуть і показники рівня інноваційних можливостей країни. Для того щоб до 2035 року наблизитись до співмірних з європейськими стандартами показників кадрового забезпечення науки, Україні кожні 5 років необхідно щонайменше подвоювати прихід молоді в науку, не допускаючи при цьому щорічних втрат більш 1% вікових груп від 30 до 59 років та близько 5% – понад 60 років (Попович, 2017).

Загальну картину науково-інноваційної діяльності в Україні станом на 2020 р. досить повно представлено в науково-аналітичній записці, підготовленій в Українському інституті науково-технічної експертизи та інформації (Писаренко та ін., 2021). У ній наведено дані головних розпорядників бюджетних коштів, Державної служби статистики України, зарубіжних джерел інформації (світових рейтингів, міжнародних наукометричних баз даних). Автори роблять доволі важливий у контексті нашого дослідження висновок про відсутність активної політики в підтримці інноваційної діяльності такими агентами змін, як держава та бізнес. Водночас серед чинників, які утворюють підмурок української інноваційної конкурентоспроможності, виокремлюють людський

капітал, вищу освіту, а також знання й результати наукових досліджень (Писаренко та ін., 2021, с. 4).

Ми зупинимося не на статистичних даних, а на дослідженні суб'єктивної складової агентності в реформуванні науки. В Інституті соціології НАН України понад двадцять років досліджують питання реального стану вітчизняної науки, зокрема академічної, та її сприйняття й оцінювання в українському суспільстві як з боку населення, так і самими науковцями. За ці роки було проведено низку репрезентативних досліджень щодо відображення в суспільній свідомості та в думках науковців-експертів проблем та перспектив розвитку науки в Україні, динаміки довіри до вчених в українському суспільстві, інтересу до світу науки серед українських громадян, уявлень про роль і престиж науки, мотивації наукової діяльності й вибору професії вченого. Дослідники Інституту соціології НАН України проводили кілька масових опитувань, які стосувалися цих проблем (1998, 2003, 2008, 2014, 2015 рр.).

Перше опитування було проведено в червні 1998 року (Ворона та ін., 1998), а друге – у вересні 2003 року методом інтерв'ю, яке репрезентувало доросле населення України віком від 16 до 75 років і мало на меті виявити думки пересічних українців щодо академічної науки в Україні. Думки представників наукової еліти країни стосовно проблем функціонування й реорганізації академічної науки в Україні були представлені в результатах експертного опитування співробітників НАН України, де експертами виступали представники вищого ешелону української науки – академіки і члени-кореспонденти НАНУ (Мартинюк і Соболева, 2006).

Отримані дані дали цікавий матеріал для аналізу того, яким був на початку нульових авторитет науки в очах звичайних українців, як вони оцінювали науку. Водночас опитування науковців висвітлює їхнє ставлення щодо вибору професії вченого та її престижності. При цьому йшлося вже не про статистично значимі залежності, а скоріше про деякі загальні відчуття, настрої, установки авторитетних учених, що відображали загальну ситуацію в Національній академії наук і стосувалися широкого спектру зовнішніх і внутрішніх проблем Академії. Уже тоді проявилися деякі об'єктивні і суб'єктивні фактори, які завадили здійсненню успішної реформи науки в Україні. Отже, розглянемо ситуацію, яка склалася в полі науки на початку нульових.

Як слушно зауважив Бурдье, «наука не має іншого підґрунтя крім колективного вірування в неї» (Бурдье, 1975/2005б, с. 27), тому насамперед слід було визначити, наскільки це підґрунтя вкорінене в масо-

вій свідомості. Виявилось, що населення України загалом позитивно оцінює науку і визнає її позитивний вплив на життя суспільства, тільки п'ята частина опитаних мала сумніви з приводу її значущості. Але українці здебільшого схильні були вважати вітчизняну науку такою, що за рівнем розвитку в багатьох напрямках відстає від рівня світової науки. Тобто в масовій свідомості населення країни існувало доволі чітке розмежування між належним і наявним станом розвитку вітчизняної науки. Характерно, що серед молоді тих, хто позитивно оцінював здобутки вітчизняної науки, було набагато більше, ніж серед представників інших вікових категорій. Респонденти старшого покоління надали найбільш скептичні оцінки щодо стану і перспектив розвитку української науки. Загалом картина оцінювання населенням реального стану української науки на той час і перспектив її розвитку в майбутньому свідчила про не надто позитивний її імідж (особливо це стосувалося Національної академії наук України як втілення фундаментальної науки). І хоча громадська думка недвозначно була зорієнтована на подальший розвиток як науки загалом, так і всіх її галузей, пріоритети залишилися за прикладними науками. Тобто потенційна агентність науки не поєднувалася з реальним оцінюванням ролі вітчизняних науковців. У масовій свідомості наука і зміни в країні поєднувалися доволі слабо, роль фундаментальних досліджень, академічної науки загалом визнавалась несуттєвою через брак швидких результатів, які можна негайно втілити в практику. Розуміння того, що саме тут готується основа для розроблення технологічних і практичних рішень, не було.

Натомість агенти зсередини самого поля науки оцінювали стан академічної науки на той час як трохи вищий за середній, причому представники природничих і технічних наук були більш критичними, а науковці соціогуманітарного профілю були суттєво оптимістичнішими. Водночас самі науковці визнавали, що ставлення до НАН України з боку інших агентів, таких як держава (влада), мас-медіа, бізнес-структури, зарубіжні наукові організації було не надто сприятливим. Найбільш позитивно були оцінені зв'язки вітчизняної академічної науки із зарубіжними науковими організаціями (трохи вище середнього) і далі по низхідній розміщувалося ставлення суспільства загалом, ЗМІ, держави (більше половини експертів були незадоволені ставленням владних структур до Академії), а співпраця бізнесових і академічних структур була оцінена як незадовільна.

Серед внутрішніх проблем української науки, на які звернули увагу експерти-науковці, на перший план вийшла проблема взаємодії з

інститутами державної влади, які опікувалися фінансуванням наукової діяльності. Взаємодія цих агентів у науковому полі завжди проблемна, оскільки «одна із серйозних суперечностей наукового поля полягає в тому, що своєю автономією вона багато в чому завдячує факту фінансової підтримки з боку держави, а отже, включеністю до специфічних відносин залежно від тієї інстанції, яка здатна підтримати чи уможливити виробництво, вільне від прямого тиску ринку...» (Бурдье, 1997/2001в, с. 82). Як наслідок держава, з одного боку, забезпечує науці мінімальні умови автономії, з іншого – обмежує науковців, застосовуючи економічний примус, заснований на зовнішній логіці і не пов'язаний із внутрішньою логікою самого наукового пошуку. В Україні ця суперечність є особливо показовою. Наука тут завжди фінансувалась за залишковим принципом, і практично ніколи державне фінансування наукового сектору не дорівнювало затвердженням у Конституції 1,7% ВВП України. Наукоємність ВВП становила у 2020 році лише 0,41%, що взагалі позбавляє науку можливості виконувати економічну функцію, залишаючи за нею лише пізнавальну (Писаренко та ін., 2021, с. 17).

Незадовільною, як відмічали експерти, була ситуація з упровадженням результатів досліджень у практику, низько оцінювалася вченими кадрова політика (більше половини невдоволених). Водночас взаємодія агентів, які займали різне місце всередині наукової ієрархії не характеризувалося високим напруженням, оцінка організаційно-адміністративної діяльності Академії була задовільною, навіть з невеликим переважанням у бік доброї.

Показовими виявились оцінки експертів щодо пріоритетів, яким необхідно надавати перевагу в разі реформування сфери науки в Україні. На час опитування питання трансформації наукової сфери в Україні дуже активно обговорювалося в суспільстві, навколо чергової спроби реформи активно працювали різні експертні й лобістські групи активістів, які пропонували різні заходи для підсилення інноваційної діяльності у сфері науки та шляхи виходу з кризи.

За оцінками вчених на перше місце за критеріями важливості та терміновості вийшла проблема розроблення нормативно-правової бази захисту інтелектуальної власності. Наступною по важливості стала проблема розроблення нормативно-правової бази для об'єктивної експертизи й атестації наукових досліджень та їхніх авторів (більше половини опитаних сприймали цю проблему як важливу і термінову, третина – як важливу, але не термінову). Проблема повного державного фінансування лише фундаментальних досліджень отримала підтримку і по важли-

вості, і по терміновості з боку двох третин опитаних науковців, третина респондентів не вважали цей напрям реформування ані потрібним, ані терміновим. Значущою в оцінках експертів виявилася проблема структурних змін управління наукою. Проте думки тут розділилися: половина експертів визнали цей напрям як важливий і терміновий, друга половина респондентів не вважали його терміновим. Підтримали науковці і такий напрям, як фінансування наукових колективів лише на основі конкурсів і тендерів, а ось щодо питання залишення в системі НАНУ тільки інститутів та центрів фундаментального профілю (природничі та соціогуманітарні науки) згоди знову не було: третина опитаних вважали це важливим і терміновим, третина – взагалі не потрібним, ідея ж виведення із НАН України інститутів і підрозділів технічного профілю не була підтримана взагалі. Такі напрями, як реорганізація й визначення нового статусу НАН України виявилися не на часі, ідея створення альтернативи Академії наук у вигляді Національної наукової ради на основі спеціалізованих рад при інститутах для організації і координації наукової діяльності не була визнана доцільною.

Експерти виявили помірність в оцінюванні необхідності реформ у царині академічної науки в Україні і висловились лише за часткову реорганізацію і корекцію окремих напрямів роботи. Радикальні зміни в управлінні наукою, зокрема й у самій НАНУ, готові були підтримати третина опитаних науковців. П'ятьма роками раніше в опитуванні 1998 р. майже половина рядових науковців вважали, що потрібна саме докорінна реорганізація управління наукою, і цю думку активно підтримували керівники наукових підрозділів (майже половина з тих учених, хто становили цю групу). У 2003 р. експерти, якими виступили «генерали» вітчизняної науки, переважною більшістю підтримали і збереження галузевої структури Академії, і застарілу консервативну систему виборів до НАН України. Фактично їхнє бачення реформування науки досить добре кореспондувало з тим, що Бурдье вважав специфічною ознакою наукового поля, яке є полем конкурентної боротьби за монополію на наукову компетенцію, яка ґрунтується на соціально закріпленій за певним індивідом здатності легітимно говорити та діяти від імені науки (Бурдье, 1975/20056).

У дослідженні було зафіксовано і те, що вітчизняна академічна наука зазнала чималих втрат через «інтелектуальний відплив» талановитих учених з наукових інститутів, зокрема перспективної молоді, що призвело до занепаду наукових структур і руйнації наукових шкіл.

Цей процес, на думку експертів, ще не набув на той момент катастрофічного характеру, але вимагав невідкладної компенсації.

Ідея перенесення фундаментальної науки в університети, яка була запозичена на Заході й активно лобіювалася деякими соціальними інноваторами, не отримала схвалення серед командирського корпусу Академії. Половина з опитаних тяжіли до позиції «більш негативно, ніж позитивно», а ще третина обрали відповідь «повністю негативно».

Престиж професії вченого, хоча і знизився порівняно з радянськими часами, залишався відносно високим у масовій свідомості, а основною мотивацією для занять науковою діяльністю громадська думка вважала бажання принести користь своїй Батьківщині, прагнення до самореалізації та пізнання, щоправда для самих учених пріоритетним був другий з вищезгаданих мотивів. В академічному середовищі визначили загальне зниження престижності науки в українському суспільстві як суттєве. Загальна тенденція проявилася в тому, що чим точніше людина розуміє реальні проблеми науки і науковців унаслідок певних об'єктивних обставин (освіти, роду діяльності, віку, місця проживання тощо), тим песимістичніше вона оцінює престижність професійних занять науковою діяльністю в нашій країні.

Наступне опитування було проведене у 2008 році. Після подій 2005 року в країні був принаймні продекларований курс на зміни вектору розвитку. Певний оптимізм проглядався і в оцінці процесів у науці. За даними загальнонаціонального опитування 2008 р. (порівняно з попереднім дослідженням 2003 р.) були зафіксовані певні позитивні зрушення, зокрема в оцінках престижності професії науковця. І хоча привабливість наукової кар'єри продовжувала залишатися не дуже високою, все ж таки, зважаючи на попередні роки, значно поменшало тих, хто поділяв думку про серйозне падіння престижності професії вченого. Змінилися й акценти в мотивації занять професійною науковою діяльністю. Якщо раніше в масовій свідомості панував стереотип, сформований в радянські часи, коли головним мотивом у виборі професії вченого вважалося бажання приносити користь Батьківщині, то тепер в уявленнях про мотиваційні пріоритети на перший план вийшли мотиви, пов'язані з прагненням суб'єкта реалізувати насамперед власні здібності і задовольнити особисті пізнавальні інтереси. Водночас із збереженням орієнтації на подальший розвиток науки в Україні у масовій свідомості у 2008 році превалювали сумніви щодо можливостей відчутного поступу вітчизняної науки у найближчі роки (Соболева, 2008).

Загалом хід реформи науки за 20 років незалежності не змінив стан справ у вітчизняній науці. Причому як одну з головних причин цих невдач називали саме незацікавленість у реформах самих агентів у полі науки. При цьому в академічному середовищі висловлювалися міркування про те, що агентів слід «зорганізувати», підштовхнути до участі в реалізації змін. Зокрема В. Локтев, академік НАН України, зауважував, що «реформи, у першу чергу структурні, назріли, але практично ніхто, якщо говорити про основну масу представників наукової спільноти, в них не зацікавлений і не вмотивований їх впроваджувати. Іншими словами, їх треба проштовхувати, незважаючи на спротив окремих науковців і колективів, а віддавати це на відкуп чиновникам буде означати загубити таку необхідну для України та її науково-освітньої сфери справу» (Локтев, 2013, с. 33). Логіка запуску самоорганізаційних механізмів ґрунтувалася, на його думку, на тому, що молоді дослідники, попри критичний погляд на науку України, нерідко демонструють «готовність до різких змін своїх старих поглядів або усталених уявлень, які стосуються професійної діяльності, якщо на це є серйозні підстави (експериментальні факти, аргументовані теоретичні докази, логіка розвитку науки і т. д.)» (Локтев, 2013, с. 33). Як бачимо, ці сподівання ґрунтувалися на логіці «соціального експерта», хоча апелювали до «логіки науки». Попри очевидні невдачі реформування навіть саме питання про те, чому ж агенти не підтримують реформи зсередини, не було поставлено.

Незважаючи на всі важливі напрацювання і пропозиції для підсилення інноваційної діяльності в Україні, що були покликані зупинити стагнацію у сфері науки, вона постійно відтворювалась на тлі зменшення фінансування науки з державного бюджету і фактичної відсутності інвестицій бізнесу в українську науку. Агенти зсередини наукового поля не бачили, щоб структурні зміни сприяли їх просуванню. В керівництві країни і в Національній академії чимало було й тих, хто чинив опір змінам і навіть ставив під питання саму необхідність реформування та потребу розвивати українську науку, спираючись на західні практики. Як згадував академік Локтев, «...майже всі (а це дуже кваліфіковані та відомі у світі фізики (природно, що в основному я спілкувався саме з ними), у кого я робив спробу спитати про їхнє бачення майбутнього академії, абсолютно щиро вважають, що хоча певні, а іноді й доволі серйозні вади у роботі НАН України є, все у цілому влаштовано непогано і не треба чіпати фундамент, а тим більше те, що хоч якось в країні працює – це взагалі може виявитись небезпечним! Основне бажання і мрія більшості – виключно кількісні показники, а саме: «збільшення і

ще раз збільшення!» (мається на увазі фінансування, фондування, заробітна платня тощо)» (Локтев, 2013, с. 32). Керівники НАН воліли дотримуватися так званого здорового консерватизму, зберігати статус-кво і не поспішати з радикальними змінами. Тому зусилля завзятих реформаторів і ентузіастів, хто опікувався цією реформою, поступово перейшли у сферу просвітництва та підготовки нових законів для розвитку науки.

Причини такого стану речей у науковій спільноті інтерпретувалися в двох напрямках. З одного боку, стагнація науки і відсутність позитивних змін пояснювались самими науковцями традиційно недостатнім фінансуванням науки. Прихильники іншого пояснення покладали провину на стару ще радянську консервативну систему побудови дослідницької інфраструктури. «Невдоволеність ситуацією об'єднує і захисників, і критиків наявної системи. Але вони суттєво різняться розумінням сценаріїв виходу з критичного стану і, природно, власним баченням майбутнього української науки. Захисники пов'язують надії на розквіт науки із суттєвим збільшенням її фінансування в рамках чинних організаційних структур. Водночас критики вважають, що умовою прогресу української науки є реформування її інституційних підвалин з огляду на світову практику і досвід перетворень у країнах колишнього соціалістичного табору» (Габович та ін., 2016, с. 8).

Отже, підсумок майже чвертьвікового реформування науки після здобуття Україною незалежності виявився досить сумним: запропонований процес реформування не був підтриманий ні суспільством, ні широкою науковою спільнотою, пересічними науковцями, які були розчаровані відсутністю зрозумілої стратегії та не побачили перспектив розвитку ані для української науки, ані для себе у професії. Процес впливу мізків на Захід, особливо наукової молоді, продовжився. Дедалі очевиднішими ставали втрати довіри, поваги і престижу вчених у суспільстві.

У 2014 р. моніторинг громадської думки навколо вітчизняної науки було продовжено. Дані опитування 2014 р. містили оцінку населенням вітчизняної науки та її ролі в суспільстві за чотирма показниками: ставленням до вибору професії вченого; рівнем довіри до вчених; уявленням про можливість/неможливість розвитку української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки; авторитетністю вітчизняних учених серед українських громадян. У 2015 р. коло питань було розширено, зокрема з'ясувалися уявлення громадян щодо стану вітчизняної науки, її ролі та перспектив розвитку, інтерес громадян до світу науки, їхня обізнаність з досягненнями НАН України, головні джерела інфор-

мації населення про новини науки й техніки тощо. У 2016 і 2017 роках тривав моніторинг окремих індикаторів, зокрема довіри до вчених.

Дослідження зафіксували погіршення оцінки стану науки населенням (Чепурко і Соболева, 2015; Петрушина та ін., 2017). Суттєво поменшало тих, хто оцінював нинішній стан науки як середній (лише чверть опитаних проти близько половини у 2003 р.). За той же період удвічі збільшилася частка тих, хто оцінює наявний стан науки в країні як поганий. У порівнянні стану вітчизняної науки зі світовим рівнем упродовж 2003–2008 років спостережень переважали негативно-песимістичні оцінки, зменшувалася частка громадян, котрі вважали, що наука в Україні «дещо відстає», і зростала частка тих, хто не визначився. За період від 2008 до 2015 року частка тих, хто вважав, що українська наука відстає від світового рівня, зросла ще більше. При цьому статистично значиму відмінність зафіксовано для альтернативи «суттєво відстає». Разом з тим у 2015 році зросла чисельність тих, хто вірив в успішний розвиток науки у країні в найближчі роки, і тих, хто сподівався на збереження досягнутого рівня, а песимістично оцінювали перспективи вітчизняної науки лише п'ята частина респондентів.

В опитуваннях фіксувалась добра узгодженість полярних оцінок: чим вище громадяни оцінювали стан науки в країні, тим більше серед них було тих, хто вважав, що рівень вітчизняної науки загалом відповідає світовому, що наука в Україні відіграє істотну роль у розвитку суспільства, а її стан найближчими роками має поліпшитися. І навпаки, чим гіршою в масовій свідомості була оцінка наявного стану вітчизняної науки, тим гіршими були й оцінки за іншими параметрами. Так, серед тих, хто оцінив поточний стан науки як поганий, понад три чверті опитаних вважали, що вітчизняна наука відстає від світового рівня, і майже три чверті оцінювали роль науки в розвитку українського суспільства як незначну.

Постійним трендом залишалось як визнання ролі науки в сучасному суспільстві, (за даними 2016 року, понад три чверті респондентів зазначили, що суспільство не може існувати без науки), так і її важливість для українського суспільства (дві третини населення вважали розвиток української держави та економіки неможливим без розвитку вітчизняної науки). Причому, чим вищий рівень освіти громадян, тим більше серед них тих, хто поділяє цю думку.

Однак реальна агентність української науки як чинника змін оцінювалась значно скромніше. В уявленнях пересічних громадян переважало сприйняття ролі вітчизняної науки та її окремих галузей у модерні-

зації суспільства як не надто значущої. Так, у 2017 році респонденти поділилися на три приблизно рівні групи: 1) тих, хто вважав, що наука сприяє позитивним змінам у житті нашої країни, 2) тих, хто зазначав, що вітчизняна наука взагалі не сприяє або майже не сприяє позитивним змінам і 3) тих, хто не визначився щодо цього питання.

Це і не дивно, бо, попри те, що половина опитаних зазначали, що цікавляться науково-популярними новинами, безпосередньо з досягненнями науки і техніки, які були отримані завдяки академічній науці, хоч якось був ознайомлений лише кожний десятий респондент, а дуже добра обізнаність спостерігалася на рівні одного відсотка опитаних. В основному споживачами інформації про досягнення науки і техніки Національної академії наук України з телебачення, газет, Інтернету є мешканці міст в усіх регіонах України, із середньою-спеціальною і вищою освітою, переважно середнього віку, які оцінюють матеріальний стан своєї сім'ї як середній. Бідні ж, як виявилось, зовсім не цікавляться досягненнями науки і техніки.

Якщо порівняти ці дані з дослідженням Євробарометру щодо обізнаності та ставлення європейських громадян до науки та технологій, можна побачити ті самі загальні тенденції. Зокрема за даними 2021 року 86% опитаних європейців вважають цей вплив позитивним. Водночас вони, на відміну від українців, бачать його наслідки у власному житті. Серед технологій, які зараз розробляються, європейці покладаються на ті, що пов'язані з використанням сонячної енергії (92%), розробленням вакцин та боротьбою з інфекційними захворюваннями (86%) і штучним інтелектом (61%), та очікують, що вони позитивно вплинуть на спосіб життя в найближчі 20 років.

Опитування виявило, що інтерес європейців до науки й технологій, очікування та залучення до них помітно зросли за останні роки. Відповідаючи на запитання про сфери, в яких дослідження та інновації можуть мати значення, найчастіше респонденти згадують охорону здоров'я, медичну допомогу та боротьбу зі зміною клімату. Важливо, що респонденти висловились за те, щоб дослідження та інновації проводити з більшою залученістю громадян та інших зацікавлених сторін (більшість опитаних вважають, що залучення ненауковців до досліджень та інновацій гарантує, що наука й технології відповідають потребам і цінностям суспільства (61%). (European Commission, 2021).

Треба зазначити, що показник довіри до вітчизняних учених на тлі хронічної тотальної недовіри до головних офіційних інститутів функціонування суспільства, залишався високим упродовж усіх років спосте-

режень. За даними моніторингу 2014 р., вченим НАН України довіряли понад третину населення, що набагато перевищувало на той час рівень довіри громадян до уряду, Верховної Ради, ЗМІ тощо, а в 2017 р. вже понад половину респондентів схильні були довіряти вченим. Чинник довіри/недовіри, безумовно, впливає на інші оцінки громадян щодо стану науки. Зокрема, респонденти, які довіряють вченим України, дещо краще оцінюють роль вітчизняної науки в суспільстві та перспективи її розвитку, а також вважають, що вітчизняна наука сьогодні сприяє позитивним змінам у нашому суспільстві.

Доволі високий рівень довіри українців до вітчизняних учених на тлі недовіри до багатьох офіційних інститутів може стати потужним ресурсом у посиленні агентної спроможності українських науковців, бо серед тих людей, хто довіряє вітчизняним ученим набагато більше тих, хто вважають, що вітчизняна наука сприяє позитивним змінам у нашому суспільстві. Серед тих, хто у 2017 р. зазначив, що довіряє вченим України, понад половину респондентів вважали, що влада, розробляючи програму розвитку України, має спиратися насамперед на рекомендації українських учених. Проте навіть серед тих, хто не довіряє їм, таку думку поділяє понад третину респондентів.

Загалом повага людей до професії вченого залишається високою. Загальна картина мотивації наукової діяльності в масовій свідомості залишається незмінною і визначається поєднанням прагнення реалізувати свої здібності, принести користь суспільству і здобути нові знання. У цих оцінках явно простежується певна ідеалізація образу вченого в масовій свідомості, однак вони містять цілком обґрунтовані очікування від науковців як найбільш фахових і мотивованих агентів змін.

У 2018 знаковому для Академії наук України році (напередодні 100-річного ювілею) академік В. Локтев у програмній статті «Знання – сила?» знову проаналізував стан науково-освітньої галузі в Україні, зробивши зокрема акцент на проблемах фундаментальної науки (Локтев, 2018). Його аналіз підтвердив, що внутрішні агенти поля науки не задоволені практикою регулювання науки «зверху» і втручанням влади в процес наукового пошуку, і тим, що можновладці не збираються випускати контрольні важелі впливу на науковий поступ країни, головним з яких завжди було державне фінансування науки. Водночас самі науковці демонструють у відповідь на постійне погіршення матеріального становища науки пасивно-терплячу поведінку. До того ж усе це відбувається на тлі відповідного холодного ставлення до науки суспільства. Вихід, який тут бачиться науковцю, полягає у важливості пояснення широкому

загалу ролі й значущості фундаментальної науки для розвитку суспільства, навряд чи приведе до суттєвих змін, бо насправді загал розуміє важливість науки, але не відчуває її впливу безпосередньо. Автор справедливо вважає, що очікування, що хтось «зверху» чи «знизу» займеться розв'язанням проблем української науки, марні і безперспективні. А от наступна його теза, що в пошуках шляхів виходу з кризи потрібні насамперед зусилля самих науковців і наукових спільнот, а також всіх небайдужих щодо сучасної ситуації у вітчизняній науці, потребує суттєвого уточнення. Агентні зусилля ентузіастів-професіоналів від науки та авторитетних постатей, лідерів громадської думки, які користуються увагою й довірою з боку як влади, так і широкого загалу в суспільстві, мають місце протягом усього часу спроб реформування науки, але не призводять до позитивних результатів. Дещо наївною видається і пропозиція добитися «обов'язкової, закріпленої законом присутності науково-освітньої сфери у переліку важливих для держави галузей» (Локтев, 2018, с. 76). Добре відома доля закріплених у законі видатків на науку у розмірі 1,7% ВВП, які фактично ніколи не виділяються. Не можна не погодитися з автором і щодо важливості колективних зусиль, але навряд чи їх варто спрямовувати на переконання як можновладців, так і загалу у важливості фундаментальної науки, що саме по собі непогано, але слабко сприятиме реформуванню науки.

Теза про переформатування взаємин науки і держави є досить перспективною, але запропоноване автором бачення фактично залишається декларативним. Співпраця і партнерство видаються такими, що держава фінансує роботу вчених, але не втручається у вибір наукових пошуків і не обмежує творчі ініціативи вчених. Однак держава має безперечне право ставити перед науковцями конкретні важливі для суспільства проблеми, які потребують розв'язання, і замовляти дослідження, що мають загальнодержавне значення, а також, долучати науковців як непідвладних експертів та арбітрів у спірних питаннях. Але це фактично відбувається і зараз. Навряд чи державу можна звинувачувати в тому, що вона безпосередньо втручається у вибір наукових пошуків, а творчі ініціативи обмежуються переважно нестачею фінансів.

Наразі реформування науки відбувається на різних рівнях, починаючи з переформатування самої системи існуючих академій, вирішення долі галузевих академій та оптимізації структури академічних інститутів, і закінчуючи зміною умов підтримки наукових проектів на рівні конкретних виконавців. Зокрема у представленому на сайті Кабінету Міністрів України документі «Реформа освіти та науки» мета реформи

науки сформульована як створення нової ефективної системи управління і фінансування науки, орієнтованої на те, щоб українські вчені мали можливості й належні умови для професійної реалізації, розвитку та інтеграції у світовий науковий простір (Кабінет Міністрів України, 2020). Автори документу зазначають, що реформа необхідна, зокрема, щоб змінити положення українських науковців, які фактично не мають стимулів, щоб залишатися в науці через суттєву обмеженість набору можливостей для професійної самореалізації. За таких умов розраховувати на те, що пересічні науковці стануть активними провідниками реформи науки можна лише, якщо реформатори запропонують для них привабливі стимули.

Про те, в який спосіб це планується зробити, свідчать цілі і завдання реформи. З 12 зазначених цілей половина спрямована на відкриття можливостей для виконавців, причому чотири з них переадресовують виконавців до зовнішніх джерел фінансування. Це насамперед приєднання до Рамкової програми досліджень та інновацій Європейського Союзу «Горизонт Європа» (Horizon Europe) та оновлення Дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA) й затвердження Національного плану дій, а також спрощення умов для академічної мобільності й виконання іноземних грантів та початок конкурсу для вчених та інноваційних підприємств за рахунок коштів допомоги Україні від ЄС у програмі «Горизонт 2020». Лише дві цілі стосуються внутрішнього фінансування і пов'язані із запуском Національного фонду досліджень України, який почав здійснювати фінансування наукових проектів на конкурсній основі. Хоча єдиним джерелом коштів і тут поки що залишається бюджет, сам принцип ініціативного подання проектів справді відкриває нові можливості для дослідників. Однак вони стосуються переважно прикладних проектів і навряд чи можуть радикально змінити стан справ в царині фундаментальних досліджень. Проте важливим напрямом його діяльності є конкурси для молодих учених, які справді створюють стимули для молоді працювати в науці. Фактично в цьому і має полягати основна ціль реформування науки – створити можливості для того, щоб вивільнити та мобілізувати агентний потенціал науковців.

Водночас структурні зміни самого поля науки, які відкривали б нові можливості для просування в науковій ієрархії, наразі в реформі чітко не артикульовані. Хоча головний вектор заданий і орієнтує науковців на входження у світовий науковий простір через публікації в журналах, які індексуються в Scopus та Web of Science, на їхнє особисте просування у

внутрішній ієрархії поля науки це впливає поки що досить слабо, що доволі добре можна простежити на прикладі виборів у Національній академії наук, в ході яких люди з високим індексом Хірша поступалися значно менш титулованим претендентам.

Реформування в цьому напрямі бачиться крізь призму становлення самоорганізації. Зокрема Науковий комітет Національної Ради України з питань розвитку науки і технологій в документі «Ключові положення реформування науки України» пропонує створити самоврядну організацію «Національна Система Дослідників» (Науковий комітет..., 2019). Причому неясно, кому адресована ця пропозиція. З одного боку, йдеться про організацію самоврядну, тобто таку, яку мали б створити самі дослідники на самоорганізаційних засадах. З іншого, – прописуючи її призначення, автори вважають, що вона має здійснювати індивідуальну фінансову підтримку успішних учених, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, відповідно до міжнародних критеріїв оцінювання та інноваційності їхніх досягнень. Причому джерелом підтримки називають використання бюджетних та інших (незрозуміло яких) коштів. Сама по собі підтримка самоврядної організації державою безумовно можлива, але про це мають домовлятися як раз агенти, що представляють різні поля, а доки самі дослідники не відчувають потреби у створенні власного об'єднання, усі подібні пропозиції приречені залишитися нереалізованими. Розраховувати на те, що чи то держава «зверху» проведе необхідні реформи в науці, чи то самі науковці здійснять відповідні зміни «знизу», розв'язавши накопичені проблеми суспільства і піднявши країну на новий щабель розвитку, не варто. Реальні зміни в інституціональному полі науки можуть відбуватися тільки завдяки взаємодії агентів, що представляють поле науки зсередини, з іншими гравцями на полі науки. Однак проблемою є те, що система вертикальних і горизонтальних зв'язків і комунікації держави і наукової спільноти залишилася старою, успадкованою ще з радянських часів. Агенти поля науки у взаємодії з агентами влади відтворюють стереотипи патерналізму, агенти з поля влади розглядають науку як сферу споживання, а не розвитку, агенти ж з поля бізнесу взагалі не бачать сенсу заходити на поле науки. Відповідно змін потребує насамперед не саме поле науки, а перегляд принципів взаємодій на ньому різних агентів, які мають ґрунтуватися на засадах партнерства. І тут роль агентів з поля науки вкрай важлива, вони мають зосередитися у взаємодіях з іншими агентами не на питаннях задоволення власного попиту, а на пропозиціях, які зацікавили б партнерів.

З іншого боку, держава досі не має чіткого розуміння того, для чого країні потрібна наука в стратегічному плані. Якщо подивитися на Стратегію сталого розвитку «Україна-2020», науку розміщено не у векторі «Розвиток країни», а у векторі «Гордість за Україну в Європі та світі» (Указ Президента України, 2015). У цьому сенсі держава завжди матиме якісь приводи для гордості, які створюватимуть окремі вчені, як наприклад, Марина Вязовська, нагороджена найпрестижнішою відзнакою в математиці (медаллю Філдса) у 2022 році. Однак це не накладає на державу додаткових зобов'язань, які вона мала б виконувати, якби розглядала науку як елемент розвитку країни. Це, до речі, добре підтверджується й тим, як презентована наука в урядовому плані відновлення України після війни, що був представлений на конференції в Лугано (Сторченко і Щепетильникова, 2022). У ньому немає розділу про науку взагалі, а певні проекти подані в розділі Освіта, що, до речі, свідчить, про акцент саме на просвітницькій функції науки. Крім очікуваних напрямів, що передбачають «відновлення та модернізацію наукової інфраструктури України» або «гранти для дослідників на основі ефективності» в плані пропонується створення та забезпечення діяльності органу, який буде «координувати та фінансувати наукові ДІР в інтересах оборони і безпеки держави та розвитку стратегічних галузей економіки». Водночас взагалі немає згадки про Національний фонд досліджень, який був однією з найбільш суттєвих новацій в полі науки останнім часом. І хоча всі пропозиції слухні і справді потребують реалізації, відчувається, що стратегічно роль науки не осмислена, і держава воліє потроху зберігати існуюче, використовуючи науковців за потреби в певних напрямках. Агентність науки в соціальних змінах декларується як важлива, але практично не враховується як елемент стратегічного розвитку країни. Відповідно головне завдання, що постає перед агентами поля освіти, це взаємодія з інститутами державної влади з метою зміни системної державної політики у сфері науки, яка ґрунтувалася б на визнанні її ролі як агента досягнення довготермінових цілей розвитку держави.

Розділ 6. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АГЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

6.1. Релігія та соціальні зміни: історико-соціологічний контекст

Коли здійснюють науковий аналіз процесів соціальних змін серед чинників останніх часто згадують релігію. Подібна увага є цілком справедливою, зважаючи на те, що протягом людської історії поява нових релігійних вірувань і дії релігійних організацій та груп спричиняли локальні чи й масштабні зміни в суспільному житті, а в нинішній час світ загалом, і окремі країни зокрема, залишаються доволі релігійними. Релігії здатні ставати чинником соціальних змін унаслідок того, що вони зазвичай містять не лише ідеї щодо взаємодії зі сферою сакрального, а й уявлення про те, яким має бути секулярний світ загалом та повсякденне життя людини зокрема. Відповідно релігійні люди прагнуть до узгодження суспільних реалій і вимог їхніх вірувань. Протягом історії було чимало прикладів впливу різних релігій на зміни соціальних систем. Можна згадати про роль новоствореного християнства у трансформації Римської імперії III–IV століть та у формуванні західноєвропейської цивілізації (Heggin, 1987/2021), про визначальне місце ісламу у перетворенні всієї суспільної системи Близького та Середнього Сходу і Північної Африки в VII–VIII століттях (Сурдель Д. і Сурдель Ж., 1968/2006), про роль у створенні модерних соціальних систем в Західній Європі християнської Реформації XVI століття (Черенков, 2008, сс. 40–58; Becker et al., 2016; Bruce, 2004).

Проте подібний масштабний вплив релігій стосувався переважно минулих, домодерних часів. Адже це були часи, по-перше, тотальної релігійності і, по-друге, функціонування релігії як невід’ємної складової соціального. Релігія була вплетена в усі соціальні відносини (політичні, економічні, культурні) що й обумовлювало її величезну диктуючу силу. Тобто яскраві приклади зв’язку між релігією й соціальними змінами мали місце в часи однозначного домінування релігії в давніх та середньовічних суспільствах. Проте разом з модернізацією, яка розпочалася в Західній Європі в XV–XVI століттях, розпочався процес функціональної диференціації різних соціальних сфер і соціальних інституцій, що стосовно релігійної сфери набуло характеру секуляризації, тобто втрати

нею своєї суспільної значущості. Спочатку в Європі, а згодом і в інших країнах, які підкорялися Європі чи орієнтувалися на неї, релігія все більше втрачала як прямий, так і опосередкований (ідейно-культурний) вплив. Вона дедалі більше витіснялася з публічної сфери, ставала справою індивідуальних переконань і схильностей (Bruce, 2011). Стаючи об'єктом критики й негативного ставлення нових суспільних еліт та нового громадянського суспільства, вона переходила на позиції оборони, не пропонуючи чогось нового, а намагаючись зберегти старе. Це ж іще більше переконувало орієнтованих на ідею прогресу соціальних акторів у тому, що релігія або не має жодної користі для позитивних змін, є простим пережитком, або є реакційною силою, що шкодить подальшому суспільному поступу. У результаті в XIX–XX століттях у розвинених країнах світу зміни здійснювалися зазвичай на підставі секулярних ідей та інститутів, виходячи з принципу раціональності, а релігія практично втратила свій вплив на них.

Поява соціальних наук, зокрема й соціології, за часом збіглася саме із домінуванням секулярної модернізації та масштабної секуляризації суспільства. І це призвело до того, що в класичній соціології релігії мав місце однозначний ухил у бік аналізу саме консервативних наслідків функціонування релігії. Так, Б. Сміт зазначає: «Соціологи та антрополози Європи кінця XIX – початку XX століття підкреслювали базово консервативний вплив релігії на суспільство й робили висновок, що для релігійних інституцій є нормальним створювати перепони для змін унаслідок традиціоналістської орієнтації та прив'язки до усталених соціальних структур» (Smith, 1975, p. 3). Акцент на консервативному соціальному змісті релігій зберігався й протягом більшої частини XX століття, внаслідок збереження модерністських тенденцій відділення релігії від держави та від публічної сфери, подальшого зменшення суспільної значущості релігії в Європі. У соціологічному науковому дискурсі ці процеси набули оформлення в теорії секуляризації, основною аксіомою якої була не просто констатація зменшення ролі релігії в модерних суспільствах, а постулювання зв'язку між секуляризацією та модернізацією як незворотного, такого, що буде поступово поширюватися на весь світ (Парашевін, 2017, сс. 59–89; Узланер, 2019, сс. 33–113). Зрозуміло, що в такому контексті аналіз впливу релігії на соціальні трансформації видавався дослідникам недоцільним.

Починаючи з 1970-х років, виявилось, що прогнози, які робилися на базі теорії секуляризації, не спрацьовують. Однозначного скорочення особистої релігійності не відбулося, жорстка секулярна політика в

багатьох країнах почала пом'якшуватися, а релігійні наративи почали повертатися до публічної сфери. Релігійні організації дедалі частіше озвучували свої позиції щодо нагальних питань суспільного життя, а політичні еліти визнавали необхідність зважати на ці позиції. Найбільш яскраво світове «релігійне відродження» проявилось саме через вплив релігійних ідей та організацій на соціальні зміни, причому як у бік підтримки демократизації, так і в напрямі підтримки фундаменталізму.

Релігійні організації відігравали величезну роль у русі за громадянські права чорношкірих у США в 1950–1960-ті роки. Ідеологію ненасильницького спротиву просував християнський проповідник Мартін Лютер Кінг; інші чорношкірі священники активно долучалися до руху (Задорожний, 2017; Киселев, 1996; Morris, 1984).

Коли в 1960-х і 1970-х роках у низці країн Латинської Америки (Бразилія, Чилі) було встановлено військові диктатури, релігійні організації долучилися до протистояння ним. Причому це виявилися саме католицькі організації, хоча ще з кінця ХІХ століття за католицькою Церквою закріпилася репутація консервативної та реакційної сили. С. Хантингтон відзначав, що католицизм «асоціювалося з відсутністю демократії або з обмеженим чи запізненим демократичним розвитком» (Хантингтон, 1991/2003, с. 88). Проте в 1960-х роках, після Другого Ватиканського собору, католицька Церква почала помітно змінюватися, відходячи від підтримки реакційних режимів та зосереджуючись на питаннях експлуатації, пригнічення, нерівності, бідності, прав людини. До середини 1960-х років «католицька церква зазвичай пристосовувалася до авторитарних режимів і нерідко легітимувала їх. Починаючи із середини 1960-х років, вона майже незмінно протистояла авторитарним режимам, а в деяких країнах, наприклад у Бразилії, Чилі... центральноамериканських державах, відігравала центральну роль у спробах зміни подібних режимів» (Хантингтон, 1991/2003, с. 90).

Велику роль відіграла католицька Церква у поваленні комуністичного режиму і в демократизації Польщі. Коли в цій країні наприкінці 1970-х років розпочалася діяльність руху Солідарність, було запроваджено військовий стан, польська католицька Церква почала надавати велику моральну та ресурсну підтримку демократичному рухові (Єленський, 2013, сс. 60–63; Casanova, 1994, pp. 92–113). І. Боровик зазначав, що «церква стала символом свободи, надією на відновлення політичної автономії та демократичного життя» (Wogowik, 2002, p. 241). В. Єленський і В. Бондаренко стверджували, що польська католицька церква «стає чимось на зразок субстрату громадянського суспільства, найбільш організованим,

виразним і послідовним опонентом режимові, інституцією, що своїм авторитетом виносила комунізм за дужки значущої для нації польської спадщини» (Єленський і Бондаренко, 2014, с. 82).

Протестантські групи стали одним із суб'єктів, які забезпечили демократизацію в Південній Кореї наприкінці 1980-х років (Ермолаєва и Груздев, 2021; Хантингтон, 1991/2003).

Водночас у США в кінці 1970-х – на початку 1980-х років стали досить помітними фундаменталістські протестантські Церкви (Єленський, 2013, сс. 22–29; Bruce, 1988; Casanova, 1994, pp. 135–166), які активно добивалися делібералізації суспільства, повернення жорсткіших обмежень щодо суспільної моралі і які певним чином сприяли консервативному правому повороту у внутрішній та зовнішній політиці США тих часів.

У 1979 році відбулася Ісламська революція в Ірані, який на той час вважався однією з найбільш модернізованих ісламських країн. Проте саме тут духовенство змогло не просто скинути попередній прозахідний режим, а й встановити режим теократичний. Як зазначає Д. Узланер, новий лідер Ірану Хомейні заперечував не просто політичну та економічну залежність Ірану, а й виступав проти західної присутності, насамперед культурної, як такої. Ідеальним ладом Хомейні вважав ісламську республіку, «в якій духовенство бере найактивнішу участь у політичному житті країни, а закони Корану регулюють суспільні підвалини та економічні процеси» (Узланер, 2019, сс. 118–119). Єленський вказував на такі незвичні для західних суспільств зміни політичної системи Ірану, як надання верховному духовному лідерові права призначати й звільняти вищих посадових осіб виконавчої і законодавчої влади, командування армією, експертизу законів на предмет їх відповідності шаріату, судоустрій, що цілковито ґрунтувався на ісламському праві, а також репресивний апарат, спрямований на суворе придушення незгодних і недопущення ані найменшого порушення релігійних норм (Єленський, 2013, с. 21). У результаті події в Ірані довели, що «релігійний фундаменталізм є реальною силою, здатною здійснювати серйозний і, головне, тривалий вплив на хід історичних процесів» (Узланер, 2019, с. 119). Дж. Стемпл писав, що історично найбільш важливим наслідком ісламської революції було постановня релігії як значущого політичного фактору, а поєднання політичної влади та теократичної ідеології «запропонувало альтернативну революційну модель замість марксистської та інших парадигм» (Stempel, 1981, p. 311).

Подібні приклади впливу релігії на суспільні процеси призвели до того, що в науковому дискурсі класична теорія секуляризації втратила своє домінуюче положення й або модифікувалася, або відкидалася. Поступово поширювалося визнання того, що релігія й у модерних суспільствах може впливати на соціальні зміни. Х. Казанова обґрунтовував тезу про нову публічну роль релігії в сучасному світі, спираючись на те, що саме ті релігійні традиції, які відповідно до панівних на той час уявлень мали ставати маргінальними, змогли більшою чи меншою мірою впливати на соціальні зміни (Casanova, 1994). За М. МакГвайр питання полягало вже «не в тому, чи релігія сприяє соціальним змінам, а в тому, яким способом і за яких умов вона сприяє чи перешкоджає змінам» (McGuire, 1981/1997, р. 239). О. Мадуро, переосмислюючи марксистські уявлення про суспільну роль релігії, постулював, що: 1) релігія є не лише пасивним ефектом соціальних відносин виробництва, а й активним елементом соціальної динаміки, який як обумовлює, так і обумовлюється соціальними процесами; 2) релігія не завжди є підлеглим елементом у соціальних процесах; вона часто може відігравати важливу роль у створенні та консолідації особливих соціальних структур; 3) релігія не обов'язково є функціональним, репродуктивним або консервативним фактором у суспільстві; часто вона є одним з головних (іноді єдиним) доступним каналом, що викликає соціальні революції (Maduro, 1977, р. 336). Г. Деві зазначала, що відбувся зсув у розумінні глобальної політики «від того, що вона заснована на ідеології (основа Холодної війни), до того, що вона більше зосереджена на ідентичності (або ідентичностях), серед яких релігія знаходить природне місце» (Davie, 2010, р. 165).

Якщо поглянути на різні публікації, в яких аналізувалася проблематика значущості релігійного чинника для соціальних змін, то можна виділити два великі напрями – соціально-психологічний і структурний. Перший напрям – це аналіз того, як релігія впливає на формування певного типу особистості, на внутрішні переконання та характер людей, що визначає їхню поведінку. При цьому структурний аспект не заперечується, а вважається другорядним. Так, Р. Волліс зазначає: «Релігія може відігравати значну роль у продукуванні соціальних змін через вплив прямо на соціальну структуру (наприклад, через прямий структурний вплив місіонерської діяльності в деяких країнах третього світу, підриваючи чи ліквідовуючи ранішні інститути). Однак частіше її вплив на соціальну структуру буде непрямим, таким, що діє через трансформацію індивідуальної свідомості й мотивації, які в майбутньому проявляються в структурній трансформації» (Wallis, 1982, р. 4). Першим

до цієї тематики звернувся М. Вебер. У розвідці про роль протестантизму у формуванні західної модерної капіталістичної системи він демонстрував, що протестантське (насамперед кальвіністське) вчення через виховання певного ставлення до життя та специфічних цінностей (дисциплінованість, зосередження на праці та накопиченні, відмова від задоволень та непродуктивних витрат) формувало таку свідомість своїх послідовників, що найбільше відповідала зайняттю капіталістичним підприємництвом (Вебер, 1905/1994). Цю лінію дослідники розвивали й далі. Зокрема С. Брюс, визначаючи значення протестантизму для розвитку демократичної системи, вказував, що він: 1) просував ідею, що людина є більшим, ніж її соціальні ролі, і що, незважаючи на її соціальні ролі, люди є однаковими; 2) прибравши роль священника як посередника між богом і людиною, заклав базу для егалітаризму; 3) сприяв культурному різноманіттю, просуваючи ідею, що кожен сам може розуміти бога через читання Біблії (Bruce, 2004, p. 11). Вважається, що цей формувальний вплив постійно відтворюється, і в сучасних протестантів «відбувається не лише виховання людини з традиційних суспільств у рамках “веберівської етики”, а й формується переконання в тому, що необхідно досягати максимального успіху в комерційній, соціальній та культурній сферах» (Лункин, 2009, с. 101).

З цього погляду можна розглядати не лише протестантизм. Дж. Кавендіш, аналізуючи роль у просуванні демократії в Бразилії та Чилі так званих базових християнських громад (БХГ), називав одним з напрямів їхнього впливу сприяння розмиванню авторитарних складових бразильської та чилійської політичної культури, через внесення нових цінностей і практик. Підсиленню демократичних цінностей сприяли політичні освітні програми, підтримка прямих форм політичної участі, культивування лідерських якостей та, в деяких випадках, просування неієрархічних структур всередині БХГ (Cavendish, 1994, p. 187). Іншим способом їхнього впливу, було просування ідеї, що особисті та спільні проблеми й негаразди не обов'язково є наслідком божественної волі, а лише продуктом діяльності самих людей, зокрема меншості, яка прагне зберегти статус-кво. А це формувало переконання, що ситуація може бути виправлена діями людей. Також БХГ часто культивували у своїх членів почуття відповідальності за суспільні умови й історію, і просували базово демократичний, патисипаторний простір у загалом елітистському суспільстві (Smith, 1994, pp. 122–125).

Роль релігійних організацій у просуванні демократії фіксується багатьма дослідниками. Так, Гантінгтон, об'єднуючи протестантів і като-

ликів, стверджує, що «...християнство західного зразка акцентує гідність особистості й роздільність сфер діяльності церкви та держави» (Хантингтон, 1991/2003, с. 85). МакГвайр згадує про «здатність релігійних смислів слугувати символами змін. Релігійні символи часто дають образ майбутніх змін. Вони створюють бачення того, що має бути, і пропонують вірянам роль, яка принесе ці зміни (McGuire, 1981/1997, р. 243). О. Богдан серед різних шляхів сприяння з боку релігійних організацій демократії відзначає формування віри в демократичні принципи (Богдан, 2007, с. 80). Утім ця складова можливого релігійного впливу є лише дотичною в контексті проблематики агентності соціальних змін. Адаже творення нових типів особистості для релігій зазвичай не має на меті цільових змін у суспільстві. Ще Вебер визнавав, що те формування «капіталістичної особистості», яке стало наслідком кальвіністського вчення, не було цілеспрямованим, а відбулося лише в результаті збігу пропагованих ним чеснот із тими рисами, які повинен мати капіталістичний підприємець. Так само, визнаючи, що протестантизм сприяв розвитку демократії, Брюс зазначає, що це було побічним, ненавмисним наслідком. «Зсув від феодальної монархії до егалітарної демократії не був результатом дій, спрямованих на створення такого ефекту. Навпаки, це був іронічний ... побічний продукт дій спрямованих на досягнення зовсім інших цілей. Реформація зробила внесок в еволюцію демократії, але це навряд чи заслуга її прихильників» (Bruce, 2004, р. 6). Натомість агентність передбачає наявність свідомої цілеспрямованої діяльності певного суб'єкта, про яку в цьому випадку не йдеться. Тож релігійне вчення чи релігійні ідеї можуть вважатися лише чинниками, що визначають ту чи іншу активність соціального агента. Тому далі ми зосередимося на ролі релігійних організацій та спільнот, тобто об'єднань людей, які мають певну мету та цілеспрямовано намагаються її реалізувати, що і дає підстави говорити про них, як про агентів змін. Це тим більше доречно, оскільки всі ті зміни останньої третини ХХ століття та початку ХХІ століття, у здійсненні яких мав значення релігійний чинник, були пов'язані саме з діяльністю релігійних спільнот. Як ми вже показали вище, саме останні долучалися до процесів боротьби за громадянські права 1960-х років і правого зсуву в політиці 1980-х років у США, демократизації в Латинській Америці, Філіппінах, Польщі, Південній Кореї.

Впливи релігійних організацій та спільнот на зміни здійснювалися в таких напрямках як: 1) моральна підтримка певних дій, спрямованих на зміну суспільних умов; 2) підтримка та просування прогресивних

і гуманістичних ідей; 3) здійснення безпосередніх дій, спрямованих на зміну існуючого стану речей; 4) легітимація змін і делегітимація існуючого ладу; 5) мобілізація мас, спрямована на досягнення змін; 6) входження як складової у громадянське суспільство, що формувалося в ході змін.

У літературі існує широка палітра досліджень, які демонструють приклади такої агентності. Зокрема моральну підтримку під час руху в США за громадянські права чорношкірого населення здійснювала церква, яка забезпечила рух музикою й риторикою та зміцнювала дух його учасників (Штомпка, 1993/1996, с. 352). У 1980-х роках підтримка з боку польського Римського Папи надихала інші соціальні сили, опозиційні комунізму (Bogowik, 2002, р. 241), а Ватикан підтримував ідею створення Європейського союзу з наголосом на християнській основі європейської ідентичності (Polzer et al., 2007) і намагався мотивувати ЄС на реалізацію гуманітарних проєктів (Шебалина, 2021, сс. 284–285).

Прикладом підтримки та просування прогресивних і гуманістичних ідей може слугувати процес зміщення вліво в 1960–1970-х роках католицької Церкви в Латинській Америці. Б. Сміт відзначав, що в цей період почалося «рішуче єпископське засудження соціальної несправедливості, зростаючий політичний активізм войовничих груп священників та виникнення нових пасторських і соціальних програм, метою яких були релігійні та соціальні реформи» (Smith, 1975, р. 3). Х. Казанова вважав, що папство «взяло на себе до цього вакантну роль речника людяності, священної гідності людини, миру та справедливого поділу праці і влади у світовій системі» (Casanova, 1997, р. 133).

Також варто відмітити важливу стимулювальну роль, яку відігравали релігійні сили в націоналістичних рухах низки країн Азії й Африки, забезпечуючи організаційні ресурси та моральне обґрунтування боротьби за незалежність. Згодом і політичні лідери в багатьох цих націях «зрозуміли, що релігійні цінності та інституції можуть позитивно долучитися до виникнення нових соціальних структур» (Smith, 1975, pp. 5–6).

Розглядаючи безпосередні дії релігійних організацій, спрямовані на зміну існуючого стану речей, С. Гантінгтон відмічав роль корейської протестантської Церкви, яка брала участь у боротьбі за встановлення демократичного режиму в Південній Кореї, організовуючи демонстрації проти військової диктатури. Так само на Філіппінах, у Бразилії та інших країнах лідери Церков приєднувались до опозиції й виступали за демократію, засуджували репресії, захищали права людини. Церковні організації підтримували опозицію через церковні радіостанції та

періодичні видання (Хантингтон, 1991/2003, сс. 94–95). Практична роль релігійних організацій також полягала в тому, що в разі протистояння авторитарним і військовим режимам вони забезпечували відносно захищений простір для зібрань опозиційно налаштованих людей, які могли там зустрічатися для обговорення політичних питань та формулювання стратегії дій. Кавендіш писав, що релігійні організації «стали центрами втечі від політичних репресій і заміником інших інституцій та служб, які вже не могли діяти в секулярному суспільстві» (Cavendish, 1994, р. 181). Так само Гантінгтон відзначав, що під час протистояння диктатурі корейські протестантські Церкви були місцями зустрічі політичних дисидентів, а І. Боровик вказував, що під час протистояння комуністичному режиму в Польщі різноманітні церковні зібрання були місцем дебатів щодо повсякденних питань (Borowik, 2002, р. 241).

Певним чином на соціальні зміни спрямована й різноманітна благодійна та соціальна активність релігійних організацій. До неї належать, наприклад, курси запобігання розлученням, програми підтримки наркозалежних, семінари щодо поведження з підлітками, центри з програмами для збільшення можливостей молоді, класи підготовки виходу на пенсію. Усе це пропонують своїм парафіянам різні конгрегації (Miller, 2011; Akanbi & Beyers, 2017). Існує думка, що християнська благодійність у країнах третього світу сприяла розвитку освіти, медицини і культури більшою мірою, ніж зусилля урядів (Байдаров, 2013).

Важливим напрямом агентності релігійних суб'єктів є їхній внесок у легітимацію змін чи делегітимацію існуючого ладу. Особливо це стосується диктаторських режимів, які, як зазначає Гантінгтон, Церкви позбавили будь-якої релігійної легітимності (Хантингтон, 1991/2003, с. 89). Прикладом делегітимації може бути ситуація в Латинській Америці, де «конфронтація між церковними групами та авторитарним режимом сприяла підриву останнього завдяки тривалій демонстрації його нелегітимності» (Cavendish, 1994, р. 187). Натомість у сучасній європейській історії маємо приклади протилежних впливів, коли «нові політичні утворення, такі як польська демократична держава, Боснія чи Хорватія звертаються до релігії як до значущого елемента їхньої легітимації (або легітимації інших)» (Knoblauch, 2007, р. 249).

Важливу роль відіграють релігійні організації в сприянні активності населення, спрямованої на досягнення змін. Спільноти, які об'єднують людей за релігійним принципом, «прискорюють мобілізацію і залучення нових індивідів та груп у соціальні рухи» (Штомпка, 1993/1996, с. 352). Наприклад, за Гантінгтоном Церква в Бразилії мала загальнона-

ціональну мережу представників, яких могла мобілізувати, і тисячі священників, монахів та мирян-активістів могли забезпечувати збір людей для акцій протестів опозиції (Хантингтон, 1991/2003, с. 95). Згадувані вище базові християнські громади «надихали своїх членів брати участь як у спонсорованих ними спільнотах та політичній активності, так і в політичній активності інших організацій, таких як профспілки, групи тиску, політичні партії, сусідські асоціації та інші народні рухи» (Smith, 1994, р. 125).

Нарешті релігійні організації ставали важливою складовою формованого громадянського суспільства. Як зазначав Х. Казанова, «транснаціональні релігійні режими реагували на нові виклики і відігравали вирішальну роль як у ревіталізації окремих громадянських суспільств, так і у виникненні глобального громадянського суспільства» (Casanova, 1997, р. 138). Насамперед їхня роль полягала в розвитку організаторських, комунікаційних та лідерських здібностей своїх членів, їх здатності кооперуватися (Smith, 1994, pp. 122–124). На думку І. Боровика, католицька Церква в Польщі стала «повитухою» громадянського суспільства, а релігійні ритуали були основними його вираженнями та маніфестаціями (Wogowik, 2002, р. 241). Те саме констатували дослідники і щодо протестантських сект та деномінації, які самі стали складовою громадянського суспільства завдяки тому, що тренували велику кількість людей публічно виступати, керувати, бути лідерами малих груп, збільшували рівень їхньої освіченості (Vruse, 2004, р. 15).

Загалом вплив релігійних організацій і спільнот на зміни забезпечується поєднанням двох чинників – наявності організації та вищого авторитету. З одного боку, їхня сила, як і сила будь-якої великої організації, ґрунтується на об'єднанні великої кількості людей, їхніх зусиль, координації їхньої діяльності, концентрації матеріальних ресурсів. Тобто релігійні організації можуть діяти й досягати успіху так само, як будь-які світські організації. З другого боку, до організаційних переваг додається сила авторитету, який спирається на вищі сили (існує переконання, що релігійні організації створені не людьми, а божественною волею). Це дає цим організаціям більшу повагу та стійкість авторитету, більшу готовність прислухатися до їхньої думки, ніж до думки організацій, створених людьми. До того ж особливий статус релігійних організацій, які зазвичай захищаються законами щодо свободи совісті, суттєво ускладнює для інших соціальних суб'єктів протидію та протистояння їм. Наприклад, диктаторські режими Латинської Америки, які діяли у відносно високорелігійному середовищі і самі колись прагнули

спиратися на авторитет католицької Церкви, зіткнулися із суттєвими труднощами, коли остання приєдналася до опозиції. Адже насильницькі дії проти неї викликали значно сильнішу масову негативну реакцію, ніж аналогічні дії проти світських організацій. Так само в українському контексті Українська Православна Церква критику фактичної підтримки російської агресії одразу переводить у площину релігійних гонінь.

При цьому світовий досвід вказує на те, що за рідкісним винятком релігійні організації не ставали самостійними суб'єктами змін. Ті ідеї, які вони підтримували та просували, формувалися як частина світських ідеологій. До того ж успішне поширення цих ідей переважно визначалося їхнім збігом з уже сформованими в масовій свідомості переконаннями й очікуваннями (тобто релігійні суб'єкти лише долучалися до їх просування та легітимації). Наприклад, Б. Сміт писав, що «...чилійський досвід демонструє, що власне Церква не може ані створити, ані підтримувати базовий консенсус щодо змін у країні чи визначати пріоритети реформ, що відбуваються» (Smith, 1975, pp. 15–16). І навпаки, коли релігійні організації стикалися з масовою незгодою з тими вимогами, які вони ставили, їхня діяльність у напрямі змін не була успішною. Скажімо С. Брюс, вказуючи на фінальну невдачу кампаній «Нових християнських правих» у США, вважав однією з причин такого результату наявність потужних опонентів: «Успішна мобілізація Нових християнських правих стурбувала та підняла тих, хто був незгоден з таким залученням (включно з тими, хто симпатизував їхнім позиціям, але вважав, що процедурно неправильно для християн робити християнською політику)» (Bruce, 1994, pp. 237–238). Так само в європейських країнах і США боротьба різних Церков за заборону абортів не знаходить масової підтримки громадян і переважно не є успішною. Так, у Польщі, з її авторитетною католицькою Церквою, фактична заборона абортів відбулася лише у 2020 році, причому це призвело до масових протестів.

Також аналітики відзначали, що роль релігійних організацій, зокрема в процесі демократизації, визначалася тим, що вони залишалися єдиними спільнотами, де відносно безпечно могли гуртуватися борці за демократію. Авторитарні режими знищували всі інші можливі опозиційні об'єднання (політичні партії, громадські організації, профспілки), і єдиними об'єднаннями, які вони не могли знищити, залишалися релігійні спільноти. Б. Сміт писав, що «в багатьох цих країнах, де структурна база опозиції систематично руйнувалася, Церква залишалася останньою інституцією, яка могла запропонувати якісь форми спротиву урядовому ігноруванню прав людини» (Smith, 1975, p. 26). Проте

релігійні організації втрачали свою значущість у нових демократичних умовах, коли авторитарні режими зникали. Наприклад, після ліквідації диктаторських режимів і встановлення демократії участь у базових християнських громадах почала скорочуватися внаслідок як зменшення їх підтримки з боку Церкви, так і відходу людей, які, вочевидь, ішли до них лише як до єдиних опозиційних утворень. Тож коли змінилися умови, втратили значущість і релігійні групи (Cavendish, 1994, р. 192).

Важливою умовою включення релігійних організацій у процеси змін стають і зміни в самих цих організаціях. Католицька Церква протягом ХІХ – першої половини ХХ століть залишалася одним зі стовпів консерватизму. Однак, починаючи з 1960-х років, відбулися кардинальні зміни в її ставленні до суспільних умов. Вона почала робити акцент на соціальній справедливості, боротьбі із соціальною нерівністю, критиці капіталізму, захисті прав людини й важливості демократичної системи (Smith, 1975, р. 6; Хантингтон, 1991/2003, р. 94). У цьому позиція Церкви збігалася з позиціями популярних у ті часи лівих політичних сил, що і призвело до включення релігійних організацій у ті трансформації, які мали місце в країнах, де ці організації зберігали більший чи менший авторитет. Так само Ісламська революція в Ірані 1979 року пов'язана зі змінами в орієнтаціях мусульманського духовенства.

При цьому бачимо, що помітний вклад у соціальні зміни релігійні організації можуть робити в тих випадках, коли: 1) у певної релігійної організації чи спільноти є чітко визначене бажання здійснення певних змін чи принаймні визнання бажаності таких змін; 2) таке бажання соціальних змін має бути дієвим, тобто існувати не на рівні загальних ідей і побажань, а поєднуватися з готовністю їх реалізації у практичних діях; 3) релігійні організації та спільноти мають бути досить впливовими в суспільстві, мати авторитет і визнання як політичні та соціальні гравці, адже лише тоді їх заклики й безпосередні дії можуть впливати на дії політичних еліт, знаходити відгук у масах та долучатися до реальних змін; 4) в суспільстві (серед еліт чи широких мас) немає негативу щодо тих змін, яких домагаються релігійні організації. Причому всі ці обставини мають діяти в комплексі. Адже за наявності бажання змін, але за відсутності сил для реалізації цих бажань жодних змін не відбуватиметься. Так само в разі впливовості релігійних суб'єктів або й їх домінування в суспільстві, але без наявності прагнення до змін, наслідками діяльності цих суб'єктів буде збереження існуючого стану, а не здійснення змін.

6.2. Релігійні організації як агенти змін в українському суспільстві

З огляду на зазначені вище умови й на те положення, в якому перебувають релігійні організації в Україні, вони цілком можуть бути агентами соціальних змін. Після руйнації радянської системи й виникнення незалежної української держави відбулося помітне переформатування духовного поля України, коли переважна більшість населення (за даними різних масових репрезентативних опитувань – приблизно від 70% до 90%) почала ідентифікувати себе як релігійних. Паралельно відбулося вибухове зростання мережі релігійних організацій, передусім домінуючого в Україні християнського сповідання. Далеко не всі віруючі ідентифікують себе з певними Церквами, є велика частка тих, чия віра є повністю індивідуалістичною. Проте все одно паства основних Церков, якими протягом періоду незалежності були первинно Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП), а тепер Православна Церква України (ПЦУ), Українська Православна Церква (УПЦ) та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), налічує мільйони осіб. А це створює можливість для них певною мірою впливати на своїх вірян.

При цьому в суспільстві сформувалися сприятливі умови, і релігійні організації не зустрічають жорсткої протидії з боку держави та політичних еліт. Ю. Габермас (Хабермас, 2005/2011) і за ним ще низка дослідників (Агаджанян, 2012; Кырлежев, 2011; Розати, 2014; Трейнор, 2007/2012) оцінюють нинішню ситуацію в тих суспільствах, які пережили попередню секуляризацію як «постсекулярну». При цьому загальна секулярна база сучасних держав зберігається, але прихильники секулярності «тією мірою, якою вони виступають у ролі громадян держави, принципово не можуть ані відмовити релігійним картинам світу в істиннісному потенціалі, ані заперечити право віруючих співгромадян робити свій внесок у публічні дискусії на релігійній мові» (Хабермас, 2005/2011, с. 107). Приблизно так можна описати суспільно-релігійну ситуацію й в Україні. Держава та право побудовані на секулярних підвалинах, але за Церквами визнаються ті ж самі права, як за громадськими організаціями, зокрема й право висловлювати свої погляди щодо актуальних суспільних питань і наполягати на своєму баченні стану суспільства та його змін.

Утім тут уже виникає питання можливості в основних релігійних організацій реалізувати потенціал суспільного впливу. Реальні ж мож-

ливості залежать, як відзначалося вище, від комбінації практичного бажання добиватися певних змін (чи сприяти їм) та суспільної впливовості цих організацій.

Бажання долучатися до більш чи менш масштабних змін у релігійних організацій є. Вони час від часу намагаються доносити свої пропозиції та претензії щодо законодавчого поля й окремих суспільних процесів через ЗМІ та відкриті звернення до органів влади (Президента України, Прем'єр-міністра України, Кабінету міністрів України, Верховної Ради України). Водночас необхідно зважати на те, яких саме змін вони хочуть. П. Штомпка, класифікуючи соціальні рухи, спрямовані на соціальні зміни, зазначав, що ці рухи різняться за напрямом змін. «Деякі прагнуть створити нові інститути, ввести нові закони, запровадити новий спосіб життя, нові вірування... такі рухи орієнтовані на майбутнє. Їх можна назвати прогресивними... Інші рухи звернені в минуле, прагнуть відтворити інститути, закони, спосіб життя й вірування, які колись існували, але забулися чи були відкинуті в ході історії. Пропоновані ними зміни спрямовані в минуле, і основна увага приділяється відродженню традиції. Ми можемо назвати їх «консервативними», або «ретроактивними» (Штомпка, 1993/1996, с. 346). Тож і агенти змін можуть бути налаштовані на зміни, пов'язані з новизною, або на зміни, спрямовані до повернення старого.

Визначити прогресивність чи консервативність змін, яких бажають релігійні організації, можна на основі аналізу змісту звернень, з якими вони звертаються до суспільства загалом та до владних органів зокрема. Переважна більшість релігійних організацій України співпрацюють та координують свою діяльність у межах Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). На сайті цієї організації (<https://vrciro.org.ua/ua>) регулярно публікуються звернення й оцінки ситуації, які узгодили між собою її члени. У розділі «Звернення» за період з червня 2005 року до 24 лютого 2022 року нараховується 119 повідомлень. З них різним темам, пов'язаним з бажаними, з погляду релігійних організацій, змінами, присвячено 52 повідомлення, тобто трохи менше половини (близько 44%). Причому мали місце як пропозиції якихось змін, так і протидія змінам що вже відбулися чи які планується здійснити. Підтримці та пропозиціям певних змін було присвячено половина відповідних повідомлень (26 із 52-х); у 15-ти з 52-х повідомлень вимагалось недопущення тих чи інших змін, а 11 із 52-х містили як підтримку, так і протидію змінам.

Якщо спробувати систематизувати заявлені на сайті ВРЦіРО прагнення релігійних організацій, то виявиться, що головною суспільною проблемою вони вважають ситуацію із сексуальними меншинами – ця тематика згадувалася у 19-ти повідомленнях з 52-х. Зокрема релігійні організації прагнули: а) неможливості визнання одностатевих шлюбів; б) заборони популяризації (пропаганди) гомосексуальної орієнтації та одностатевих відносин; в) скасування, передбачених у проєктах законів, спрямованих проти дискримінації представників сексуальних меншин норм, які б обмежували права релігійних організацій негативно висловлюватися щодо представників цих меншин та передбачали заборону відмовляти їм у прийомі на роботу з релігійних міркувань; г) неможливості розширення прав сексуальних меншин. Тобто релігійні організації однозначно виступали проти суспільної емансипації представників нетрадиційної сексуальної орієнтації, проти змін у суспільному оцінюванні останніх та практик щодо них. Також сюди можна додати прагнення релігійних організацій протидіяти поширенню того, що вони називають «гендерною ідеологією» (запровадження в юридичне та публічне поле поняття «гендеру» замість поняття «стать»). Виступи проти таких змін, зокрема протидія ратифікації Україною так званої Стамбульської конвенції (Конвенції Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами), також посідає одне з чільних місць серед повідомлень від імені ВРЦіРО (вони є у 13-ти повідомленнях з 52-х). Водночас релігійні організації не лише були проти зазначеної конвенції, але, визнаючи існування проблеми домашнього насильства, пропонували розробляти національне законодавство, спрямоване на боротьбу з ним, виходячи з пріоритету традиційних цінностей (про це говорилося в 11-ти повідомленнях із 52-х).

На другому за частотою згадувань місці (у 17-ти повідомленнях з 52-х) були вимоги зміни умов функціонування самих релігійних організацій та їх відносин з органами влади. Зокрема йшлося про: а) створення постійних органів, які забезпечували б співпрацю з державними органами, врахування останніми в законотворчій діяльності позицій релігійних організацій; б) заперечення змін законодавства щодо реєстрації релігійних організацій або внесення бажаних для останніх змін у таке законодавство; в) впровадження в освітній процес навчальних дисциплін духовно-морального спрямування; г) дозвіл релігійним організаціям засновувати, володіти чи керувати аудіовізуальними медіа; д) виділення ефірного часу на всеукраїнських та регіональних державних і комунальних теле- та радіоканалах для духовно-просвітницьких і мораль-

но-виховних програм за участю представників релігійних організацій; е) відновлення механізму оперативних міжвідомчих узгоджень під час надання вантажам із гуманітарною допомогою належного офіційного статусу; є) спрощення документообігу під час здійснення благодійної діяльності. Тобто тут ідеться власне про ті зміни, які поліпшують умови діяльності релігійних організацій, а також забезпечують подальшу де-секуляризацію українського суспільства.

Третьою за частотою згадувань (у 16-ти повідомленнях з 52-х) проблемою була державна сімейна політика й захист сім'ї та дітей. Згадувалося, наприклад, про забезпечення захисту дітей-сиріт і піклування про них, посилення й удосконалення державної сімейної політики, підтримку запровадження Урядового уповноваженого з питань сім'ї та створення центрального органу виконавчої влади у справах підтримки сім'ї, дітей, материнства і батьківства, утворення міністерства у справах сім'ї та подолання демографічної кризи, затвердження державної програми подолання демографічної кризи, розбудову системи дитячих будинків сімейного типу. Тобто загалом бажаними для релігійних організацій змінами є вдосконалення державної політики щодо підтримки сімей та захисту дітей.

Крім цих пунктів доволі часто зустрічалися: а) виступи на підтримку традиційних цінностей, передусім традиційного шлюбу і відповідно демонстрація негативного ставлення до зміни цих традицій (у восьми повідомленнях); б) заклики до захисту суспільної моралі, зокрема виступи проти пропаганди «вільного кохання», легалізації розпусти та сексуальних збочень, легалізації наркотиків, культивування наживи, нетерпимості, антисемітизму, ксенофобії, неповаги до національних та релігійних святинь (у шести повідомленнях); в) вимоги заборони абортів (у п'яти повідомленнях).

Епізодично ВРЦіРО звертала увагу на: а) протидію легалізації азартних ігор та лотерей; б) заборону реклами цигарок, алкоголю, проти-заплідних засобів і засобів жіночої гігієни; в) необхідність боротьби з бідністю; г) популяризацію здорового способу життя; д) реалізацію судової реформи; е) розширення співпраці та асоціації з ЄС; є) необхідність ухвалення законодавчих змін для перегляду вироків, стосовно яких існують сумніви щодо їхньої справедливості, обґрунтованості; ж) забезпечення функціонування суспільного мовлення; з) запровадження інституту військового капеланства; і) відміну антидискримінаційної експертизи підручників; і) заборону вживання алкоголю та куріння в

громадських місцях; к) заборону комерційного сурогатного материнства; л) бажаність неприйняття мовного закону 2012 року (таблиця 6.2.1).

Таблиця 6.2.1

Кількість повідомлень на сайті ВРЦіРО за різними темами, пов'язаними зі змінами в суспільному житті (червень 2005 – лютий 2022)

<i>Тематика</i>	<i>Кількість повідомлень</i>
Емансипація сексуальних меншин	19
Питання функціонування релігійних організацій	17
Реалізація державної сімейної політики, захисту сім'ї та дітей	16
Ратифікація Стамбульської конвенції, протидія «гендерній ідеології»	13
Запровадження вітчизняного законодавства для запобігання домашньому насильству	11
Збереження традиційних цінностей, традиційного шлюбу	8
Захист суспільної моралі	6
Заборона абортів	5
Відміна закону, що регулює азартні ігри та лотереї	2
Заборона реклами цигарок та алкоголю	2
Заборона реклами протизаплідних засобів та засобів жіночої гігієни	1
Боротьба з бідністю	1
Популяризація здорового способу життя	1
Розширення співпраці та асоціації з ЄС	1
Реалізація судової реформи	1
Ухвалення законодавчих змін для перегляду вироків, стосовно яких є сумніви щодо їхньої справедливості, обґрунтованості	1
Забезпечення функціонування суспільного мовлення	1
Запровадження інституту військового капеланства	1
Відміна антидискримінаційної експертизи підручників	1
Заборона вживання алкоголю та куріння в громадських місцях	1
Заборона комерційного сурогатного материнства	1
Негативне ставлення до закону «Про засади державної мовної політики» 2012 року	1

Тож можна зазначити кілька моментів. По-перше, релігійні організації виступали переважно за збереження існуючого або повернення старого стану речей. Вони намагалися протидіяти розширенню прав великої групи (сексуальних меншин), прагнули не допустити зміни уявлень про статеві ролі, хотіли б не допустити трансформації «традиційних» цінностей, прагнули посилення захисту «суспільної моралі» та відміни вільного вибору жінок щодо переривання вагітності, а також зростання свого впливу на регуляцію суспільних відносин. І хоча вони виступали за вдосконалення сімейної політики, системи захисту дітей та протидію домашньому насильству, але в основі всіх цих змін знову ж таки для них лежали «традиційні» цінності. По-друге, як ми бачимо, їхні дії спрямовані значною мірою саме на протидію різним змінам (проти емансипації сексуальних меншин, проти «гендерної ідеології», проти лібералізації соціокультурних норм, які вони вважають загрозою суспільній моралі). По-третє, ті питання, на яких релігійні організації зосереджуються, охоплюють доволі вузьку сферу – регуляцію сексуальної сфери, сфера сімейних відносин та захист традиційних цінностей (тобто сферу ціннісно-нормативну). Церкви не торкалися питань зміни існуючої економічної системи (лише іноді виступаючи за її гуманізацію, тобто, так би мовити, за її «косметичні зміни»), приймали, як є, існуючу політичну демократичну систему, іноді включаючись у політичні процеси, але якраз на боці тих, хто прагнув не допустити трансформації в бік підсилення авторитарних тенденцій (тобто тут, навпаки, Церкви прагнули зберегти те, що є).

Консервативність та обмеженість спрямованості релігійних організацій України на зміни визначається, ймовірно, як принциповою консервативністю цих організацій, так і особливостями православного світогляду. Що стосується першого, то консервативність закладена в релігійних організаціях тим базисом, на якому вони формуються. Світські, секулярні організації ґрунтуються на ідеях суспільних потреб, благ та ефективності. Вони утворюються для задоволення певної потреби спільноти й орієнтуються (принаймні теоретично) на найкраще задоволення цієї потреби. Відповідно, коли змінюється потреба або уявлення про те, як вона має задовольнятися, чи формується переконання, що способи, якими вона задовольняється, не відповідають новим умовам, організація на підставі цього може змінювати свою думку, структуру, діяльність. Тобто всіма визнається, що вона створена людьми і відповідно ними ж може змінюватися. У випадку релігійних організацій ситуація значно складніша. Тут вважається, що той порядок, у межах якого

ці організації діють, або й самі ці організації визначені не людьми, а Вищими силами. Відповідно зміни їхньої діяльності сприймаються щонайменше болісно або й викликають агресію. Тому й позиції релігійних організацій щодо того, яким має бути суспільство, якщо і змінюються, то дуже повільно, а в деяких аспектах взагалі не можуть бути змінені без глибокої перебудови самого релігійного вчення¹.

Також значення має особливість православного погляду на світ, який формувався століттями. Так, А. Агаджанян відзначав, що в масиві внутрішньоцерковних текстів православних Церков має місце велика перевага «погляду всередину» (узгодження різноманітних канонічних питань та принципів міжправославних відносин), і досить мало текстів, пов'язаних із «поглядом назовні», який перебував, як правило, поза офіційними церковними рішеннями, будучи скоріше предметом приватних богословських праць. Відповідно «зовнішній контекст» – *мир* – ніколи не був центральною темою православ'я, а православні Церкви хочуть впливати на світ, утримуючи дистанцію від нього (Агаджанян, 2016, с. 256, 276).

У нашій країні православ'я є домінуючим віруванням, і найбільшими та найвпливовішими Церквами є саме православні. Відповідно комбінація зазначених складових (принципова консервативність і схильність домінуючих в Україні православних Церков дистанціюватися від світу) й визначають ту обмеженість інтересів до змін, яку було відмічено вище.

Більшій активності та впливовості можна було б очікувати від протестантських Церков, з огляду на те, що саме в них багато дослідників виділяють риси, які відповідають саме модерному капіталістичному суспільству. Однак насправді у протестантів схильність до демократії та вільного ринку активується переважно за наявності сприятливих умов. Якщо такі інститути є в суспільстві, протестанти їх підтримують; так само вони можуть приєднуватися до інших груп, які борються за такі цінності. Утім якщо в країні панує жорсткий авторитарний диктаторський режим, який рішуче придушує виступи за демократію, протестантські Церкви віддають перевагу тактиці прийняття й вичікування. Наприклад, протестанти в Латинській Америці, на відміну від католицької Церкви, не стали рушієм демократичних змін, а протестантські

¹ Зокрема ставлення православних Церков до явища гомосексуалізму базується на трактуванні сексуальності яке, як вважається, задане Богом. Тому ці Церкви не можуть пом'якшити свою позицію в цьому питанні без масштабної перебудови суті вчення, з якого вони виходять.

організації були переважно консервативними, політично неактивними та структурно авторитарними (Smith, 1975, p. 130). Відзначається, що ліберальний протестантизм не пропонує власного оригінального «проєкту», а євангельські пастори і проповідники-місіонери уникають заяв про свою політичну належність і не зараховують себе відкрито до прихильників демократії (Лункин, 2007, 2009). Попри прихильність до ринкової економіки, вільної конкуренції, дотримання права та свободи громадян вони відкрито виступають за все це у тих державах, де політична система це дозволяє. М. Черенков, характеризуючи українську ситуацію, писав, що «до Майдану протестанти в Україні були буквально тими, на що вказує їх ім'я: відчуженими від суспільства, національних традицій і політичної відповідальності... Протестанти були деномінаційно ізольованими, закритими в собі, занадто зосередженими на своїй ексклюзивності і мало цікавилися іншими традиціями. У відносинах із суспільством протестанти були сектантськими; вони жили в опозиційній субкультурі, у своєму славному “маленькому світі”. Вони вважали себе “духовними”, такими, що ігнорують “людські” чи “земні” питання й зосередженими на спасінні душі. Вони були твердо аполітичними або, як вони казали про себе, “нейтральними”» (Cherenkov, 2015, p. 42). Після «Революції Гідності» ситуація змінилася, але для помітного включення в суспільне життя потрібен певний час.

Обмеженість інтересів релігійних організацій поєднується з обмеженістю їхнього реального суспільного впливу. Останній визначається здатністю певного суб'єкта впливати на дії або широких мас населення (які здійснюватимуть тиск на владу з метою виконання вимог, що просяться релігійними організаціями), або політичних еліт (які з тих чи інших міркувань будуть схильні прислухатися до пропозицій цих організацій). Що стосується широких мас вірян, соціологічні дослідження свідчать, що їхні контакти з релігійними організаціями є скоріше епізодичними (лише кілька разів на рік) та обмеженими за метою (здійснення обрядів) (Центр Разумкова, 2021). Тобто їхнє ставлення до релігійних організацій є переважно технічним, ритуально-магічним, і вони не очікують отримання від останніх якихось настанов щодо життя. Це не означає, що пропагування релігійними організаціями певних ідей зовсім не отримує відгуку, але ці ідеї й настанови сприймаються переважно тоді, коли вони збігаються з уже сформованими переконаннями людей чи з настановами, що походять з інших авторитетних світських джерел.

Так само не спостерігається суттєвого впливу Церков на діяльність еліт. Останні іноді з політичних та електоральних міркувань прислу-

хаються до побажань релігійних організацій, але це зазвичай відбувається в тих випадках, коли питання стосуються або власних інтересів цих організацій, або тих питань, які не мають контрверсійного суспільного характеру (щодо яких у суспільстві слабкий інтерес або існує велика міра узгодженості, що збігається з позицією релігійних організацій; скажімо, негативне ставлення Церков до гомосексуалізму цілком збігається з переважаючими масовими настроями й установками). Однак політичні сили більше намагаються використовувати релігійні організації як інструмент у політичній боротьбі, з метою своєї легітимації, проте основи політики формуються на цілком секулярних підставах.

У результаті значного впливу релігійних акторів на суспільні трансформації в Україні не спостерігається. Якщо говорити про найбільш помітні та суттєві трансформації, які розпочалися після отримання Україною незалежності та тривають досі, то до них варто зарахувати: 1) творення національної держави й української політичної нації; 2) формування капіталістичної економічної системи; 3) розбудову демократичної політичної системи; 4) формування впливового сегмента громадянського суспільства, який сприяє підтримці демократичної системи; 5) розбудову системи правової держави; 6) формування суспільства, орієнтованого на забезпечення прав людини та різноманітних меншин; 7) трансформацію соціокультурної системи в напрямі західного цивілізаційного зразка та загальний рух країни в напрямі європейської інтеграції; 8) десекуляризацію суспільства. Аналіз участі в цих процесах релігійних організацій свідчить, що вони мають стосунок до деяких із них причому долучаються до цих змін у доволі обмеженому обсязі.

Вочевидь релігійні агенти ніяк не впливають на формування капіталістичної економічної системи (ані сприяють, ані перешкоджають цьому процесу). Адже економічна система в Україні вибудовувалася з орієнтацією на західні, позбавлені релігійних конотацій, зразки (хоча ці зразки залишаються скоріше ідеалом, а в реальності формується певний гібрид ранньокapіталістичної та радянської систем). Її формування відбувалося на основі взаємодій великої кількості політичних та економічних суб'єктів як національного, так і іноземного походження й було позбавлене будь-якого релігійного впливу. Релігійні організації не мають чіткої позиції щодо того, яким має бути суспільно-економічний лад, а спорадичні висловлювання на користь більшої справедливості розподілу благ і боротьби з бідністю залишаються на рівні загальних декларацій ідеального бажаного стану, без якихось реальних дій для його досягнення.

Так само не спостерігається впливу релігійних організацій на ставлення населення до економічного ладу. Це підтверджується результатами масових репрезентативних опитувань населення в межах багаторічного проєкту «Соціологічний моніторинг», здійснюваних Інститутом соціології НАН України. Тут, зокрема, з'ясувалося ставлення до ролі держави в управлінні економікою (має бути виключно ринково-ліберальна система чи соціал-демократичний комбінований підхід, чи то відновлення соціалістичної системи повної державної регуляції) та ставлення до вільного продажу землі².

Показником впливу певної конфесії на погляди її прихильників з часом були б зміни в їхніх позиціях, при тому, що у прихильників інших конфесій (які не здійснюють аналогічного впливу) таких змін бути не повинно. Причому ці зміни мають бути односпрямованими – або в бік поступового збільшення прийняття певної позиції, або в бік зменшення такої підтримки. Адже малоімовірно, аби релігійна організація протягом обмеженого часу кардинально змінювала підтримувані нею ідеї й уявлення.

Звісно, можна припустити, що в певному напрямі на ту чи ту соціально-економічну чи соціально-політичну орієнтацію однаково впливають кілька конфесій. Однак у цьому разі як контрольну групу візьмемо нерелігійних осіб, на яких не впливає жодна з конфесій. Тобто, якщо думки вірян різних конфесій і нерелігійних осіб варіюють у подібний спосіб, найімовірнішим поясненням буде те, що це не конфесійний вплив, а дія інших чинників.

Спочатку поглянемо на динаміку ставлення до ролі держави в економіці. Ця проблематика є однією з центральних у тих змінах, які відбуваються в Україні з часів отримання нею незалежності. Після руйнації радянської соціалістичної системи в нашій країні було проголошено курс на побудову ринкової економіки за західними зразками. Проте в світі не існує єдиної моделі подібної економіки. В окремих країнах є прагнення дотримуватися ліберальної економічної моделі, згідно з якою держава практично не повинна втручатися в економічні питання, які мають розв'язуватися виключно вільним ринком. В інших країнах орієнтуються на соціал-демократичну модель створення певного балансу між ринковими силами та державною регуляцією. Тому й перед Україною

² Ці показники в період 2002–2015 років можна порівнювати в групах православних вірян, вірян УГКЦ та нерелігійних осіб, а починаючи з 2016 року, крім двох останніх груп, для порівняння можна враховувати основну складову православних – вірян УПЦ КП (до 2019 року), ПЦУ (з 2019 року) та вірян УПЦ.

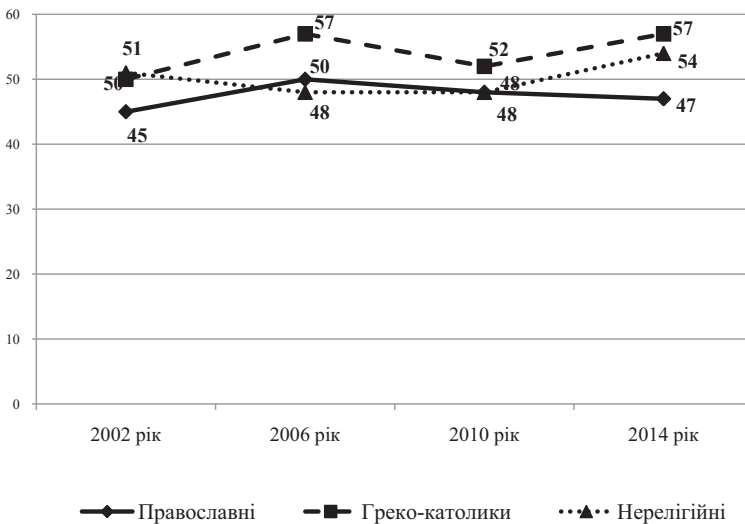
стоїть питання вибору моделі, який певним чином залежить і від готовності населення до її сприйняття. Домінантні в Україні Церкви не окреслюють своєї чіткої позиції щодо цієї проблематики, але, зважаючи на їхню критику споживацтва, безмежного капіталістичного накопичення, нерівності розподілу благ, їхня позиція тут ближча до соціал-демократичного варіанту.

З 2002 року в зазначених моніторингових опитуваннях ставилося запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?» з варіантами відповідей: «Треба мінімізувати участь держави, – все регулює ринок», «Треба поєднати державне управління і ринкові методи», «Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю». Переважна більшість респондентів завжди обирали другий або третій варіант, тому саме їх ми й розглянемо.

Якщо поглянути на динаміку думок щодо необхідності поєднання державного управління й ринкових методів, то якихось відмінностей між конфесійними групами респондентів не спостерігатиметься. Протягом 2002–2014 років в усіх порівнюваних групах частки вибору даного варіанту були дуже близькими і практично не змінювалися в часі (рисунок 6.2.1).

Рисунок 6.2.1

Рівень підтримки представниками різних конфесій необхідності поєднання в управлінні економікою державного управління та ринкових методів (2002–2014 рр.), %

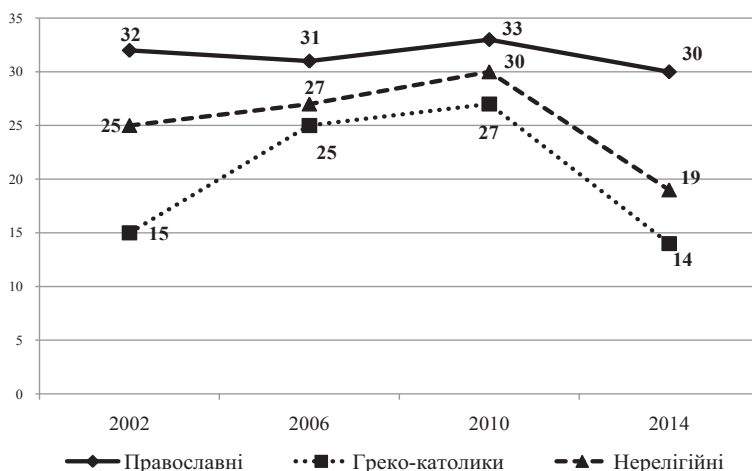

Протягом 2016–2021 років (коли до порівняння стали доступні групи вірян УПЦ КП/ПЦУ та УПЦ) порівнювані групи також мало відрізнялися в окремі роки, а з часом в усіх мала місце тенденція до певного зменшення вибору відповідної позиції (Паращевін, 2022, с. 119).

Схожою є ситуація з динамікою думок щодо бажаності повернення до стану повної планової економіки. У 2002–2014 роках трохи більшою підтримка такої позиції була серед православних осіб, проте наявна динаміка не дає підстав вважати, що на ці позиції якимось впливає конфесійна належність. Адже серед православних респондентів протягом всього зазначеного періоду змін практично не було. Серед греко-католиків такі зміни вже мали місце (підтримка відповідної позиції зменшувалася), але відбувалися вони переважно синхронно зі змінами думок нерелігійних осіб (рисунок 6.2.2).

Рисунок 6.2.2

Рівень підтримки представниками різних конфесій необхідності повернення до планової економіки (2002–2014 рр.), %

Така тенденція зберігалася й надалі, у період 2016–2021 років також не зафіксовано суттєвих відмінностей у позиціях вірян УГКЦ, УПЦ КП/ПЦУ та нерелігійних осіб (Паращевін, 2022, с. 120).

Ще однією важливою складовою змін в економічній системі України є питання умов володіння землею. Капіталістична система передбачає існування вільного ринку землі. Однак інерція радянської соціалістичної системи в нашій країні блокує подібний підхід, і до останнього часу політичні сили тримали мораторій на вільний продаж основних

мас сільськогосподарських угідь. Українська греко-католицька церква робила заяву, щодо необхідності обережного проведення аграрної реформи (Синод Єпископів, 2019). Представники ПЦУ та УПЦ таких заяв не робили, але, зважаючи на їхню загальну схильність до традиціоналістського підходу до суспільних відносин, їхню позицію також можна вважати скоріше негативною щодо повністю ринкового розв'язання даного питання.

В аналізованих моніторингових опитуваннях запитання щодо сприйняття проблематики продажу землі ставилося в двох варіантах. У 2005–2016 роках воно формулювалося як «Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?» (з варіантами відповідей «Так», «Ні», «Важко сказати»), а в 2017–2021 роках як «Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні?» (з аналогічними до попереднього запитання варіантами відповідей). В обох випадках не спостерігається зв'язку між змінами думок респондентів та конфесійною належністю. Частки респондентів, які висловлювалися за дозвіл відповідних операцій із землею в 2005–2016 роках мало відрізнялися в групах православних, греко-католиків та нерелігійних осіб і коливалися в окремі роки в діапазоні від 25 до 30% (Паращевін, 2022, с. 121).

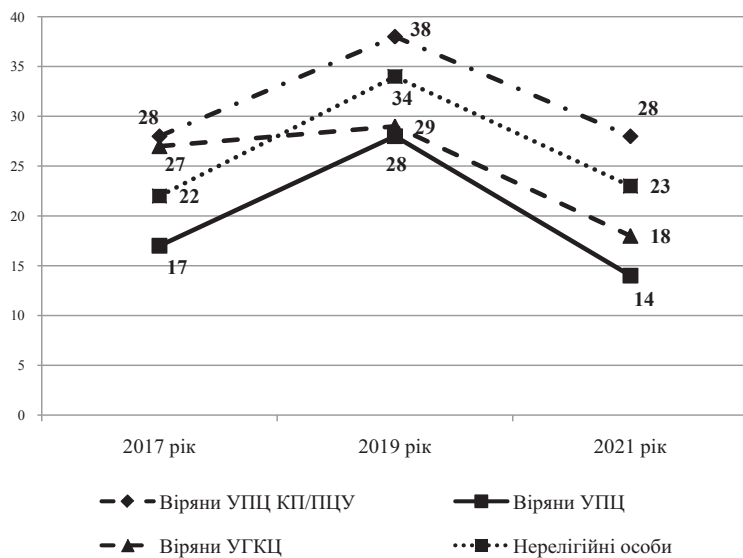
Ще більш помітною відсутність динамічних відмінностей стала в 2017–2021 роках, коли порівнювати можна було також вірян УПЦ КП/ПЦУ та УПЦ. Тут хоча й помітні відмінності між групами в різні роки, проте загальна динаміка видається досить синхронною, коли після зростання у 2019 році, у 2021 році мало місце зменшення позитивних відповідей (рисунок 6.2.3). Це свідчить, що немає впливу релігійних організацій на ставлення до розглянутих питань своїх вірян і послідовників.

Аналогічною буде картина, якщо дивитися на негативні відповіді. За часткою таких відповідей дещо вирізнялися віряни УПЦ, проте динаміка цієї частки є практично однаковою в усіх порівнюваних групах (рисунок 6.2.4).

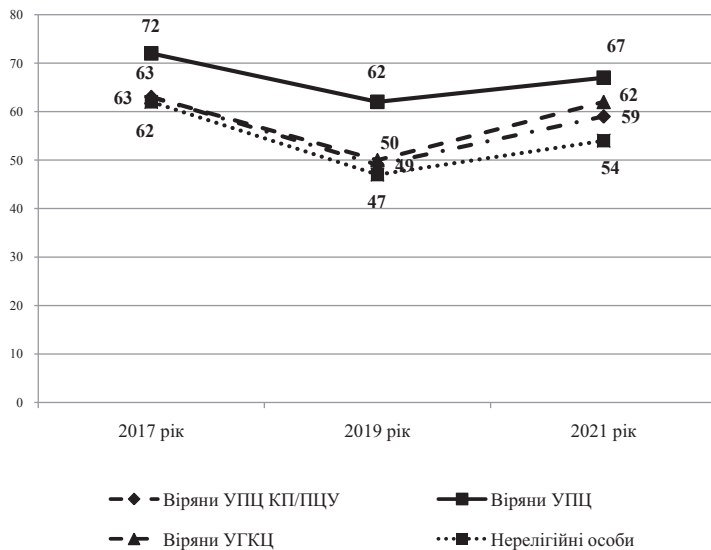
Зв'язку між діяльністю релігійних організацій і розбудовою правової держави також, вочевидь, практично немає. Система правової держави дуже повільно та малоуспішно формується виключно світськими суб'єктами. Релігійні організації іноді робили пропозиції щодо прийняття певних законів та неприйняття інших; також вони робили заяви на підтримку судової реформи. Проте звернення щодо тих чи тих законів завжди були доволі локальними (стосувалися окремих проблемних

Рисунок 6.2.3

Рівень згоди представників різних конфесій та нерелігійних осіб з дозволом на купівлю-продаж землі (2017–2021 рр.), %

Рисунок 6.2.4

Рівень незгоди представників різних конфесій та нерелігійних осіб з дозволом на купівлю-продаж землі (2017–2021 рр.), %

питань), а підтримка судової реформи була лише загальною орієнтацією (тобто релігійного впливу на те, як саме ця реформа має проходити, не було). У цілому маємо лише загальну підтримку ідеї правової держави, впливати на формування якої в релігійних організаціях немає ані можливостей, ані прагнення.

Що стосується проблематики захисту прав людини, то тут вплив релігійних організацій, можливо, мав місце, але в дуже невеликих обсягах. Ця проблематика не стоїть у центрі уваги цих організацій; про захист прав згадують або на рівні загальних декларацій, або у зв'язку з правом на свободу совісті (тобто тією складовою прав, яка безпосередньо пов'язана з діяльністю релігійних агентів). Більше того, у світовому православ'ї спостерігається певний розкол стосовно проблематики прав людини. А. Красиков зазначає, що всередині православ'я чітко позначилися дві позиції. Помірно ліберальну в найбільш послідовній формі відстоює «перший за честю» в диптиху православних церков Вселенський патріархат, діаметрально протилежної дотримується більшість ієрархів Руської церкви. Суть протистояння в тому, що «в першому випадку йдеться про визнання пріоритету загальнолюдських цінностей без будь-якої відмови від непорушних догматів православ'я, в другому – про їх протиставлення» (Красиков, 2009, с. 28). В українському релігійному просторі одна з домінантних Церков (УПЦ) перебуває в орбіті РПЦ, дотримуючись її орієнтацій, інша з домінантних Церков (ПЦУ) належить до Вселенського патріархату і більше схильна приймати орієнтацію останнього, але ця схильність є лише частковою, внаслідок історичного зв'язку з російською церковною традицією. У результаті ми маємо стан схильності до сприйняття лише тих прав, які не суперечать традиційному суспільному ладу, коли права сексуальних меншин не визнаються. І вочевидь ті зрушення, які мають місце в цих питаннях в Україні, мало завдячують діяльності релігійних організацій. Розширення сфери прав людини визначається діями демократичної системи, а негативне ставлення до прав сексуальних меншин, яке переважає в суспільстві, є традиційно сформованим і навряд чи було б суттєво меншим у разі відсутності негативних оцінок з боку Церков.

Участь основних релігійних організацій у сучасних соціокультурних трансформаціях також малопомітна й має швидше консервативний характер. І у православних Церков, і в греко-католицької Церкви ставлення до сучасної західної системи цінностей є скоріше критичним; вони засуджують споживацтво, матеріалізм, безмежну свободу індивіда, вільні статеві відносини, закликають до захисту моралі та духовних цінностей

(у тій їх формі, яка утворилася ще в домодерні часи), до контролю за людьми, протидії правам сексуальних меншин, легалізації одностатевих відносин. Тобто якщо релігійні організації їй впливають на поточні соціокультурні зміни, то скоріше в бік їх гальмування. Хоча певний вплив на зміни свідомості великих мас населення релігійні організації можуть мати. Зокрема утворення єдиної помісної православної Церкви, розглядається як чинник протидії русифікації, намаганням і далі розбудовувати в Україні «русский мир» (Саган, 2019, с. 30). Тобто має місце очікування сприяння з боку релігійних організацій відродженню української національної культури, але у формі саме культури традиційної.

У результаті релігійні організації сприяють скоріше просуванню не західних, а архаїчних цінностей. Останні десятиліття в усьому світі стали часом кризи Модерну, коли йде процес формування якоїсь нової конфігурації домінуючих парадигм існування, причому ця конфігурація включає не лише подальший розвиток, прогрес суспільних відносин, а й певний регрес. Зростають масові орієнтації на повернення до старих цінностей і моделей поведінки, суспільних інститутів, які виправдали себе в минулому. Архаїчні цінності здебільшого суперечать цінностям модерним. Зважаючи на світоглядні уявлення і переконання говоримо про орієнтацію на вищі сили та сакральні підвалини соціального й особистого життя, фаталізм, колективізм, щонайменше підозріле ставлення до свободи особистості (чи й повне її заперечення), обмеженість (чи й відсутність) цінності окремої особистості, зосередження на локальному світі, ксенофобію, орієнтацію на минуле, на стабільність, прості та зрозумілі схеми життя, відсутність розвитку як культурної цінності. З погляду соціальних зв'язків архаїзація втілюється у персоналізацію відносин, переважання їхньої емоційної складової, орієнтацію не на чіткий закон, а на розмиту «правду» та «справедливість». Владно-підлеглі відносини виражаються у патерналізмі, побудові взаємин не на формальних, виписаних процедурах, а на особистих патрон-клієнтських відносинах, антидемократизмі (авторитаризмі).

Привабливість архаїки визначається як більшою її простотою та зрозумілістю, так і нездатністю Модерну виправдати занадто великі обіцянки, які давали його пропоненти, та занадто великі сподівання, які на нього поклали ті, хто приймав його цінності. Відповідно орієнтації на архаїзацію різняться залежно від міри успішності модерних трансформацій та від міри загального інтелектуального рівня в суспільстві. Архаїзація має доволі обмежені успіхи в розвинених, заможних суспільствах, але є доволі поширеною в тих суспільствах, де модернізація

не дала очікуваних матеріальних вигод, але при цьому створила загрозу для ціннісно-морального підґрунтя суспільства. І Україна якраз є прикладом подібних суспільств.

Внаслідок архаїзації посилюється значущість тих суб'єктів, для яких базовими є не модерні, а домодерні, архаїчні цінності, чие змістовне ідейне ядро сформувалося в далекому минулому, і на сьогодні залишилося без суттєвих змін. Такі актори зазвичай не заперечують цілковито досягнення Модерну, систему суспільних відносин, яку він продукує, але вважають, що ці відносини мають бути суттєво скорегованими. Зрозуміло, що одним з таких архаїчних акторів є релігійні організації. І вони намагаються просувати архаїчні, антимодерні цінності, тим самим збільшуючи масштаби архаїзації суспільства. Водночас не можна сказати, що архаїзація є метою релігійних організацій. Імовірно, цей процес є побічним наслідком їхньої діяльності, адже вони орієнтуються саме на архаїчні цінності. Водночас релігійні організації зацікавлені в частковій архаїзації свідомості та суспільних відносин, оскільки такий стан буде сприятливіший для їх існування, ніж перевага модерних цінностей.

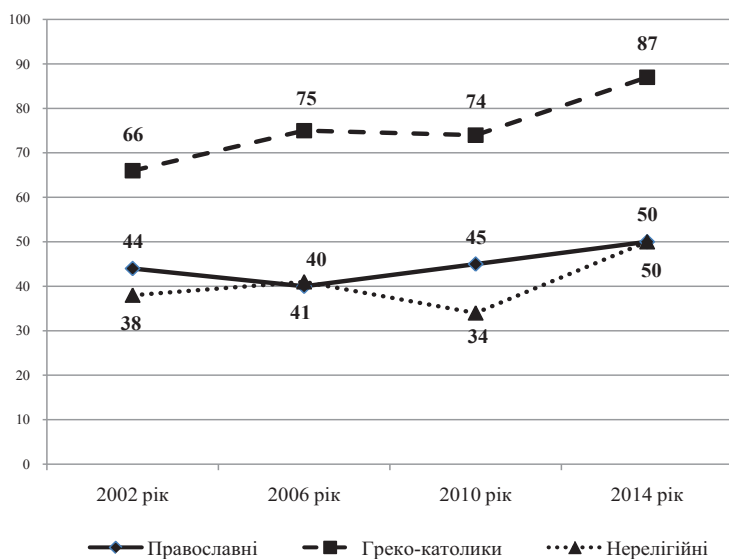
Що стосується цивілізаційного руху, то тут релігійна агентність може мати місце, але є доволі незначною. Адже вочевидь основними рушіями руху до європейської інтеграції є секулярні політичні сили, натомість релігійні організації виступають тут лише допоміжними силами, ефективність яких досить сумнівна. До того ж серед релігійних організацій у цьому питанні немає єдності. До початку широкомасштабної російської агресії в лютому 2022 року УГКЦ та УПЦ КП/ПЦУ, а також протестантські Церкви однозначно підтримували європейський рух, натомість УПЦ підтримувала збереження й посилення зв'язків з Росією. Після початку війни УПЦ вже не могла продовжувати подібну лінію, але можливі наслідки відповідної зміни риторики можуть стати наочними лише в майбутньому, а поки що ми можемо оцінювати лише попередній стан.

Для такого оцінювання ми можемо так само скористатися даними моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України. У цих опитуваннях з'ясовувалося сприйняття нашими громадянами двох можливих напрямів інтеграції України – із ЄС та з Росією. Як показник орієнтації на інтеграцію з ЄС використовувалося запитання «Як ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?» з варіантами відповідей «скоріше негативно», «важко сказати», «скоріше позитивно». Аналіз підтримки вступу до ЄС не дає підстав говорити про помітний вплив

конфесійної належності. Протягом 2002–2014 років ці показники були дуже близькими в групах православних та нерелігійних респондентів. У цей же час віряни УГКЦ помітно випереджали представників інших груп в окремих роках і демонстрували більш помітну висхідну динаміку (рисунок 6.2.5).

Рисунок 6.2.5

Рівень підтримки представниками різних конфесій вступу до ЄС (2002–2014 рр.), %

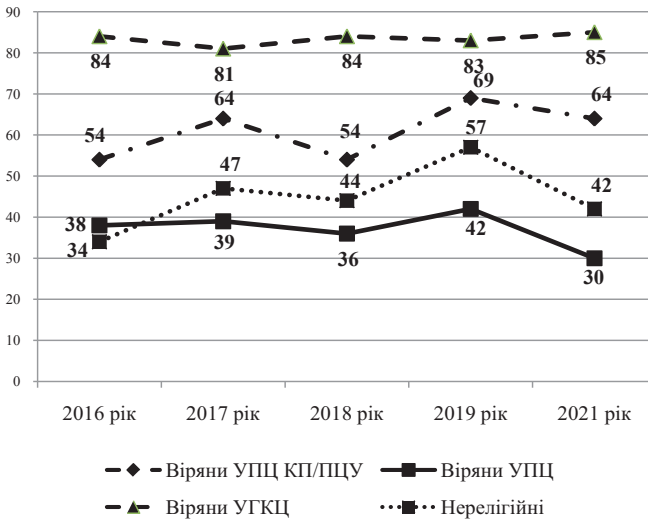

Однак відомо, що віряни греко-католицької Церкви майже виключно сконцентровані в західному регіоні України, тому високі показники підтримки даної позиції можуть визначатися не релігійним, а загальними соціокультурними чинниками. Справді, якщо ми виділимо лише мешканців західного регіону і порівняємо динаміку позицій греко-католиків та православних, то побачимо, що ця динаміка була доволі синхронною.

Протягом 2016–2021 років позиція вірян УГКЦ практично не змінювалася, а серед вірян УПЦ КП/ПЦУ та нерелігійних осіб показники підтримки мали хвилеподібний та доволі синхронний характер. Зокрема у 2021 році підтримка європейського руху України з боку вірян УПЦ помітно зменшилася, проте аналогічне зменшення фіксувалося серед нерелігійних осіб, і так само менш помітне, але зменшення мало місце й серед вірян ПЦУ (рисунок 6.2.6).

Рисунок 6.2.6

Рівень підтримки представниками різних конфесій та нерелігійними особами вступу до ЄС (2016–2021 рр.), %

Схожа картина має місце і щодо показників негативного ставлення до європейської інтеграції України. У 2016–2021 роках віряни УПЦ, нерелігійні особи та віряни УПЦ КП/ПЦУ щорічно демонстрували подібну динаміку змін (рисунок 6.2.7), що підтверджує відсутність впливу конфесій на зміни поглядів парафіян у цьому питанні.

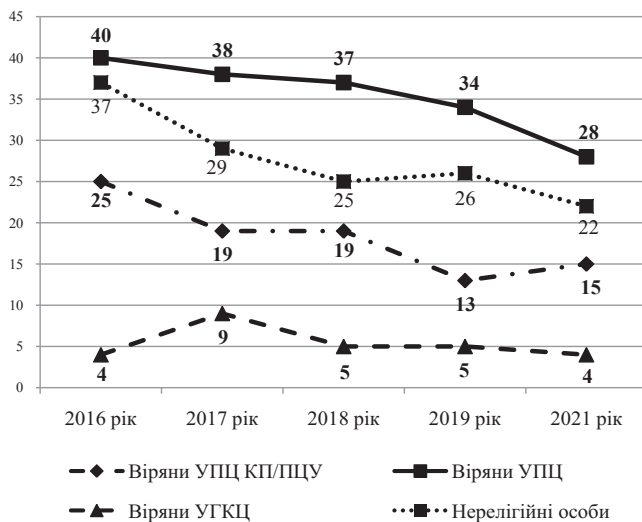
Що стосується ставлення до приєднання України до союзу Росії й Білорусі, то в 2002–2014 роках у групах православних та нерелігійних респондентів і щорічні показники позитивного ставлення, і їхні зміни в часі, були однаковими. Від цих груп дуже відрізнялися греко-католики, серед яких рівень підтримки подібного руху перебував на надзвичайно низькому рівні. Утім цей рівень був постійним, тобто тут давно сформувалося певне ставлення, яке не змінювалося (Паращевін, 2022, с. 125).

Протягом 2016–2021 років підтримка руху до Росії серед вірян УПЦ збільшувалася, але в 2021 році різко впала, наблизившись до відповідного показника в групі нерелігійних осіб та поглядів вірян ПЦУ (рисунок 6.2.8).

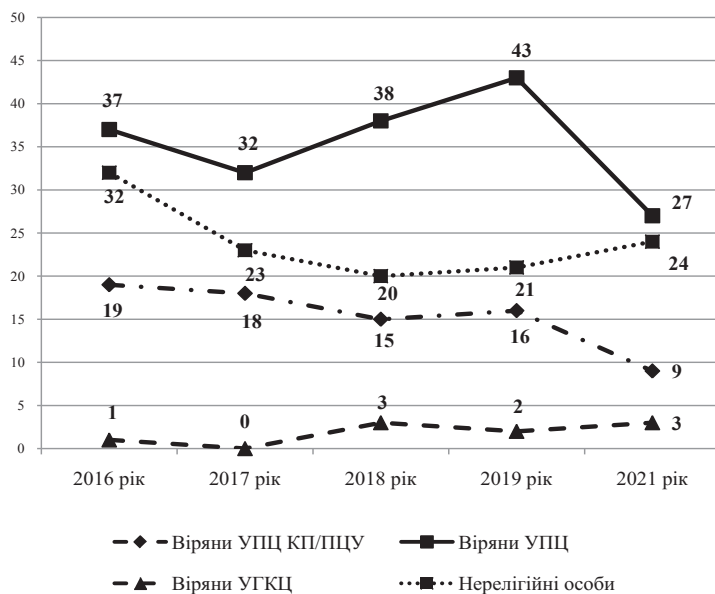
Динаміка негативного ставлення до руху в бік Росії у 2002–2014 роках у групах православних і нерелігійних осіб була цілком синхронною (у 2002–2010 роках подібне ставлення по роках демонстрували однакові частки у відповідних групах, а в 2014 році ці частки різко зросли).

Рисунок 6.2.7

Показники негативного ставлення представників різних конфесій та нерелігійних осіб до вступу України до ЄС (2016–2021 рр.), %

Рисунок 6.2.8

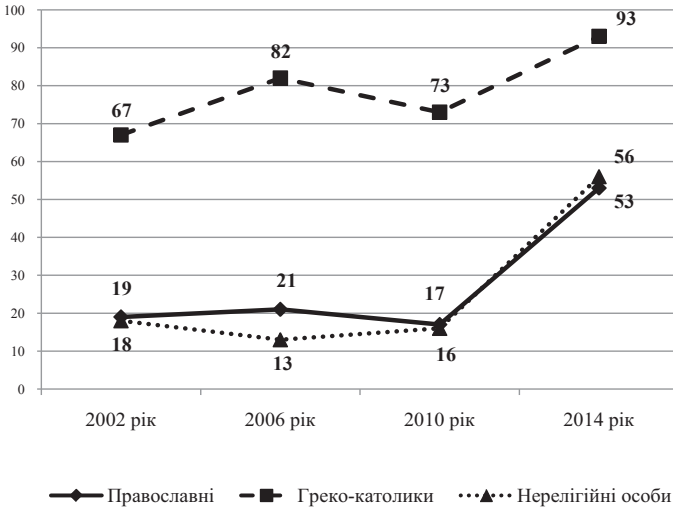
Показники підтримки представниками різних конфесій та нерелігійними особами приєднання України до союзу Росії та Білорусі (2016–2021 рр.), %

Серед вірян ж УГКЦ в 2014 році так само відбулося різке зростання неприйняття (рисунок 6.2.9).

Рисунок 6.2.9

Показники негативного ставлення представників різних конфесій до приєднання України до союзу Росії та Білорусі (2002–2014 рр.), %

У 2016–2021 роках в усіх досліджуваних конфесійних групах спостерігалася тенденція до збереження негативного ставлення до інтеграції з Росією на рівні, близькому до зафіксованого у 2014 році. Відповідно немає підстав вважати, що на зміни ставлення до цього питання протягом останніх майже 20 років мав місце якийсь суттєвий конфесійний вплив.

Роль українських релігійних організацій у демократичному транзиті також можна оцінити як вторинну та опосередковану. Побудова й удосконалення демократичної політичної системи в Україні відбувалися переважно за західними зразками, з певною специфікою внаслідок різноманітних комбінацій поточних умов. Релігійні організації жодним чином не визначали принципи та форми демократичної системи, і навіть не мали стосунку до боротьби за демократію (як це мало місце в Бразилії, Чилі, Польщі, Північній Кореї). Єдине, що можна відзначити, це підтримка демократії з боку релігійних суб'єктів, причому приймається вона ними так, як є. Релігійні організації час від часу виступають одним з агентів демократизації, але лише побіжно, внаслідок своєї принципової підтримки цього процесу та внаслідок самого свого існування

як додаткових груп інтересів, чия діяльність у комбінації з діяльністю інших груп не дає формуватися авторитарним структурам. Внаслідок високої конкурентності релігійного простору України, з одного боку, схильні до авторитаризму політичні сили не можуть опертись на якусь одну Церкву, підживлюючи антидемократичне крило в цій Церкві, а з іншого – можлива антидемократична активність тієї чи іншої Церкви стикатиметься з протидією з боку інших Церков, що суттєво її послаблюватиме. Загальне уявлення про значення Церков для демократичних трансформацій, яке висловлюють деякі дослідники, відводить їм роль регламентації життя громадян на етично раціональній основі, яка забезпечуватиме гармонізацію міжнаціональних відносин, консолідацію та демократизацію суспільства через підвищення соціальної справедливості, розвиток громадянського суспільства та таких його складових, як соціальна й особиста відповідальність за стан справ, акцентування уваги на духовних цінностях у їхньому конкретно українському вимірі, гуманізаційний вплив на представників публічної влади (Онищук і Петровський, 2016, с. 7). Однак усе це видається скоріше побажаннями й очікуваннями, а не фіксацією реальної ситуації.

Зокрема немає помітного впливу релігійних організацій на демократичні орієнтації їхніх вірян. У моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України було задіяно показник для оцінювання важливості демократичного руху нашої країни особисто для людини. Для вимірювання застосовувалась п'ятибальна шкала, де 1 означало «зовсім не важливо», 2 – «скоріше не важливо», 3 – «важко відповісти, важливо чи ні», 4 – «скоріше важливо», 5 – «дуже важливо».

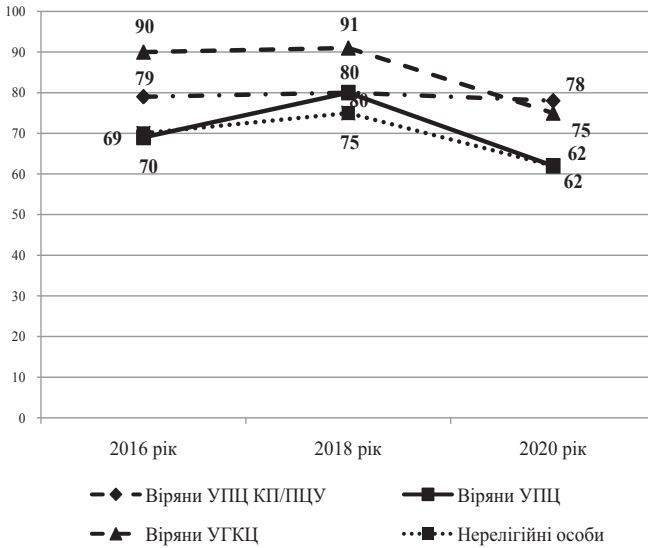
У період 2002–2014 років серед православних частка тих, хто заявляв про важливість цього процесу³, поступово збільшувалася (із 63% до 76%), але майже таке саме збільшення мало місце серед нерелігійних осіб. У 2016–2020 роках у групі вірян УПЦ КП/ПЦУ важливість демократичного розвитку країни залишалася незмінно високою, так вважало майже 80% опитаних, а серед представників інших конфесійних груп і нерелігійних осіб оцінка то падала, то підіймалася подібно, що також ставить під сумнів наявність саме конфесійного впливу в цьому питанні (рисунок 6.2.10).

Певним чином релігійні організації беруть участь і у процесах розбудови української незалежної держави та української політичної нації. Церкви й релігійні об'єднання безпосередньо не мали стосунку до ство-

³ Для аналізу було об'єднано відповіді тих, для кого державна незалежність дуже та скоріше важлива.

Рисунок 6.2.10

Рівень особистої важливості демократичного розвитку країни для представників різних конфесій та нерелігійних осіб (2016–2020 рр.), %

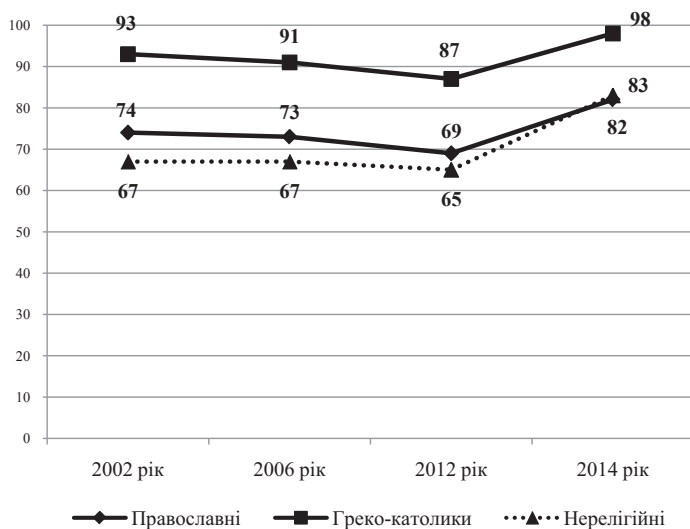
рення незалежної держави в 1992 році. Надалі їхня роль могла полягати у підтримці розвитку цієї держави, долученні до процесу її легітимації, підтримці цінності державної незалежності серед вірян через власні засоби впливу (у проповідях та публічних виступах). У цьому питанні завжди існувала проблема відмінностей позицій основних Церков. Однозначно підтримували українське державотворення ПЦУ, УГКЦ та протестантські Церкви. Натомість позиція УПЦ була досить аморфною. З одного боку, вона робила загальні публічні заяви про підтримку української державності. З іншого, – коли справа стосувалася конкретизації змісту цієї державності, ставало зрозуміло, що підтримується та її форма, яка є бажаною для Росії. Тобто фактично УПЦ бачила Україну не незалежною суверенною державою, а лише частиною ширшого «руського миру», підлеглою Росії. Тож протягом трьох десятиліть української незалежності вплив на державну незалежність релігійних агентів був подвійним – ця незалежність і закріплювалася в свідомості людей, і ставилася під сумнів. Внаслідок цього УПЦ перебувала під постійною критикою та звинуваченнями, а від процесу усталення єдиної помісної Церкви очікувалося більше сприяння українській незалежності.

У моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України вимірювалася особиста цінність для респондентів існування державної

незалежності⁴. Набір можливих відповідей був аналогічним до вище розглянутої ознаки особистої важливості демократичного розвитку країни, і ми так само поглянемо на динаміку часток тих, для кого державна незалежність дуже та скоріше важлива, в різних конфесійних групах. І в цьому випадку ми не бачимо якогось зв'язку між динамікою думок та конфесійною належністю. Якщо зважати на період 2002–2014 років, то, хоча віряни УГКЦ демонстрували кращі річні показники, ніж православні та нерелігійні особи (позиції останніх практично не відрізняються), часова динаміка позицій у всіх трьох групах була цілком синхронною (рисунок 6.2.11).

Рисунок 6.2.11

Рівень особистої важливості державної незалежності для представників різних конфесій та нерелігійних осіб (2002–2014 рр.), %

Схожою є картина 2016–2020 років. У цей період частка тих, хто вважав важливою для себе державну незалежність, була незмінною і не відрізнялась у групах вірян УПЦ та нерелігійних осіб. Натомість у вірян УПЦ КП/ПЦУ та УГКЦ мала місце навіть невелика низхідна динаміка (Парашевін, 2022, с. 128). Відповідно існуючі дані не дають підстав говорити про вплив конфесій на зміни поглядів вірян у цій сфері.

⁴ Запитання формулювалося у вигляді «Оцініть ступінь важливості особисто для вас державної незалежності України».

Подібну картину спостерігаємо і щодо впливу на формування української політичної нації. Спочатку релігійні організації мало цікавилися цим питанням, Церкви фактично не брали участі в останньому етапі формування української нації, який мав місце в радянські часи (Єленський, 2012, с. 244). Проте мірою політичної структуризації суспільства, яке призвело до політичного поділу великих Церков, вони дедалі більше ділилися за лінією сприяння/перешкоджання національному відродженню. Однак участь релігійних суб'єктів у націєбудуванні дослідники оцінюють як малоефективну. Зокрема А. Саган відмічає, що «конституювання ПЦУ є важливим і лише частково задіяним (у діяльності УПЦ КП та УАПЦ) чинником відродження української нації» (Саган, 2019, с. 29). Тобто вказується на скоріше потенційність відповідного впливу. Проте й щодо реалізації цього потенціалу висловлюються певні сумніви. За Єленським, «роль релігії у процесах націєтворення виявляється значною за умов, коли а) рамки націєутворюючого етносу цілковито збігаються з релігійними рамками; б) релігія, у свою чергу, була чільним чинником етнологенезу (спільнотного міфу про етнологенез); в) була й залишається головним атрибутом, що виокремлює формовану націю від референтних для неї спільнот або/і г) націєутворюючий етнос втратив інші важливі атрибути колективної ідентичності (мову чи спільну територію), а також тоді, коли д) релігійна інституція є найбільш інституалізованою силою націєтворення» (Єленський, 2012, с. 261). З такою систематизацією цілком можна погодитися, але в цьому випадку ймовірність значної участі релігійних організацій у розвитку політичної нації в Україні, з огляду на строкатість релігійної мапи та рівень релігійності населення, навряд чи буде значною.

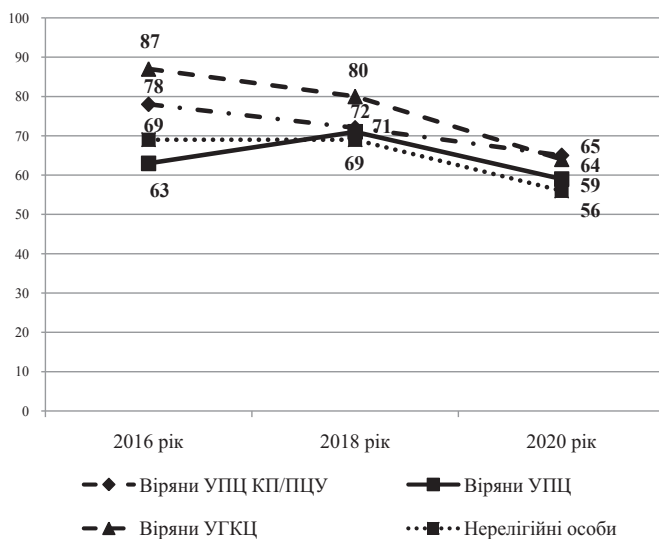
Певне підтвердження цього можна побачити в результатах моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, зокрема в оцінюванні значущості національно-культурного відродження⁵. У цьому питанні зв'язок між конфесійною належністю й динамікою думок фактично не фіксувався. Тобто орієнтації на заявлену цінність у всіх конфесійних групах змінювалися так само, і до того ж не відрізнялися від змін серед нерелігійних осіб (рисунок 6.2.12).

Аналогічну картину побачимо, якщо поглянемо на показник громадянської ідентичності. В аналізованих моніторингових опитуваннях

⁵ Запитання формулювалося: «Оцініть ступінь важливості особисто для вас національно-культурного відродження». Набір варіантів відповідей аналогічний до запитання щодо важливості державної незалежності.

Рисунок 6.2.12

Рівень особистої важливості національно-культурного відродження для представників різних конфесій та нерелігійних осіб (2016–2020 рр.), %

респондентам пропонувалося визначити свою базову ідентичність⁶, коли вони мали обрати одну відповідь з переліку, який, крім загальнонаціональної ідентичності (громадянин України), містив ідентичності локальну (мешканець села, району, міста), регіональну (мешканець регіону – області чи кількох областей), етнічну (представник свого етносу, нації), а також варіанти «громадянин колишнього Радянського Союзу», «громадянин Європи», «громадянин світу».

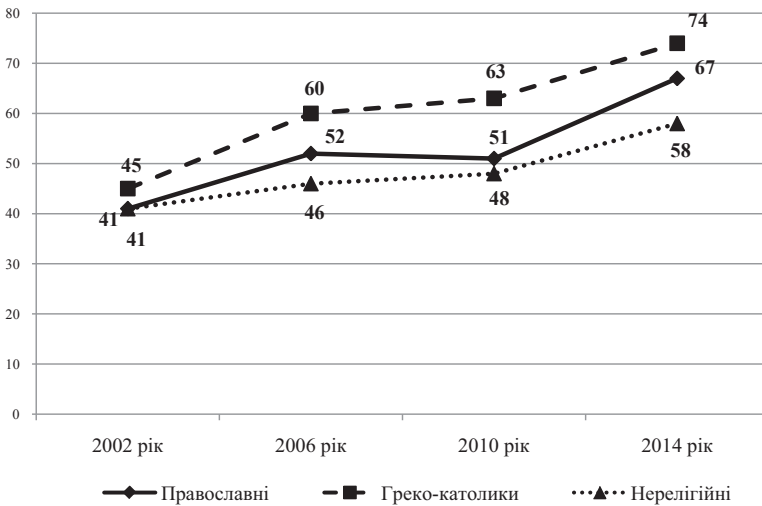
Порівняння показників вибору загальнонаціональної ідентичності в різних конфесійних групах у 2002–2014 рр. свідчить, що рівень такої ідентичності синхронно зростав і у православних, і в греко-католиків, і в нерелігійних осіб (рисунок 6.2.13). Тобто знову немає підстав вважати, що в цьому питанні якась з основних українських Церков якось впливала на зміну позицій своїх вірян.

Більш помітною є участь релігійних організацій у формуванні та діяльності громадянського суспільства, про що згадують чимало дослідників. Так, Ю. Чорноморець вважає, що церкви в Україні намагаються впливати на громадянське суспільство за допомогою «м'якої

⁶ Запитання формулювалося у вигляді: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?»

Рисунок 6.2.13

Динаміка показника загальнонаціональної ідентичності у представників різних конфесій та нерелігійних осіб (2002–2014 рр.), %

сили», пропонуючи ідеї та принципи для дискусії й можливого прийняття (Chornomorets, 2015, р. 60). В. Титаренко відзначає, що церква завдяки своєму суспільному авторитету може стати дієвим елементом громадянського суспільства, впливати на процеси самоорганізації громадян через харитативні організації, які діють і при церквах та релігійних організаціях різних конфесій (Титаренко, 2014). Одним із найяскравіших прикладів громадянської активності Церков стала їх участь у «Революції Гідності» 2013–2014 років, коли монастирі і храми Києва надали притулок, захист і допомогу учасникам протестів, а священнослужителі живим щитом стояли між сторонами конфлікту, закликаючи насамперед службовців силових структур не виконувати злочинні накази та не застосовувати зброю проти цивільних (Мельник, 2016, с. 126). Докладний аналіз цих подій зроблено також у книзі «Майдан і Церква» (Филипович і Горкуша, 2014). Утім тут варто зважати, що вплив Церков на функціонування громадянського суспільства відбувається, так би мовити, «по факту», тобто внаслідок того, що релігійні організації самі є частиною цієї інституції. Релігійні суб'єкти мають свої інтереси, які вони намагаються відстоювати в конкуренції із державою, іншими громадськими організаціями та іншими релігійними суб'єктами. Мабуть, велике значення має існування сильного конкурентного середовища в

релігійному та політичному полях, що змушує Церкви виступати самостійним гравцем, а не покладатися на союз із державою (до чого традиційно є схильними православні Церкви). Подібна активність релігійних організацій є корисною тому, що вона стимулює активність інших організацій і груп (іноді це відбувається через об'єднання релігійних та світських організацій задля досягнення якихось важливих цілей, іноді, навпаки, через те, що якісь вимоги Церков викликають спротив інших гравців громадянського суспільства), а це, зрештою, сприяє розвитку демократичної та громадянської свідомості й активності.

Певне, єдиними змінами, в яких релігійні організації посідали центральне місце, є процеси десекуляризації. У радянські часи Україна була жорстко секулярною країною, як з погляду системи державно-релігійних відносин, так і з погляду особистої релігійності. Після отримання незалежності та максимальної лібералізації державної релігійної політики відбулося однозначне релігійне відродження. Поступово зростала частка населення, яке ідентифікувало себе як віруючих (скажімо якщо протягом 1990-х років ця частка становила близько 50%, то нині вона складає близько 70–90%), відбулося зростання церковної мережі, постійно будувалися нові та відновлювалися старі храми. І зрозуміло, що основним рушієм та бенефіціаром таких змін були саме релігійні організації. Інші агенти (насамперед політичні) також брали в цьому участь, але переважно через сприяння та створення відповідних умов, не докладаючи суттєвих зусиль для стимуляції цього процесу. Можна згадати лише активну участь політичних еліт у створенні нової Православної Церкви України (що було легітимацією давно існуючої національної незалежної православної Церкви), проте такі дії здійснювалися з цілковито політичних міркувань і до того ж мали місце в часи, коли власне релігійна структурованість суспільства вже стабілізувалася. Натомість безпосередньо зацікавленими в десекуляризації є саме релігійні організації і саме вони докладали зусилля до її початку та розвитку, і докладають зусилля тепер до її поглиблення. Однак варто зазначити, що успішність таких дій частково визначалася й сприятливими соціально-психологічними моментами. Початковий пострадянський період був часом масштабної економічної та ідейно-духовної кризи, яка, ймовірно, стимулювала у широких мас пошук нових ідейних основ, якою й стала релігійна віра. Відповідно успішність десекуляризаційної активності релігійних організацій багато в чому визначалася саме існуванням масового суспільного запиту. Але вже досить тривалий час цей запит у цілому задоволений, що визначило практичну зупинку (можливо, тимча-

сову) десекуляризації (Парашевін, 2017). Релігійні організації прагнуть подальшої десекуляризації, зокрема добиваючись створення дорадчих рад при міністерствах і відомствах (через які вони могли б просувати свої інтереси) та просуваючи якісь форми релігійних курсів у школах. Нині, в умовах вичерпаності суспільного запиту, подальше просування релігійних смислів і важелів стає малоефективним.

Для оцінювання впливу релігійних організацій на соціальні зміни можемо використати і результати масових репрезентативних опитувань населення, зокрема моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України. В опитуванні 2019 року респондентам пропонувалося визначити, які суб'єкти здійснюють позитивний, а які – негативний вплив на зміни, що відбуваються в нашій країні⁷, причому серед різних можливих суб'єктів зазначалися релігійні діячі. Якщо зважати на загальну кількість згадувань (враховуючи і позитивні, і негативні оцінки), то серед усіх опитаних близько третини (майже 32%) відзначили цих діячів серед найбільш значущих агентів змін⁸. Релігійні діячі тут поступалися більшості інших можливих агентів; із 14-ти запропонованих в анкеті потенційних агентів релігійні діячі за частотою згадувань посіли 10-те місце, помітно відстаючи від різного роду політиків, волонтерів, представників великого бізнесу та керівників місцевої влади (таблиця 6.2.2).

Причому на уявлення про роль релігійних діячів у соціальних змінах мало впливала конфесійна належність. В аналізованому опитуванні ми можемо порівняти позиції вірян трьох найбільших українських Церков – Православної Церкви України (ПЦУ), Української Православної Церкви (УПЦ) та Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)⁹. Як контрольну групу можна взяти нерелігійних респондентів. Хоча про роль релігійних організацій у змінах частіше говорили греко-католики й віряни УПЦ (близько 37% в обох групах), проте їх відрив від вірян ПЦУ (31,9%) і навіть від нерелігійних осіб (30,9%) є достатньо малим.

Подібний стан дає можливість зробити два припущення. По-перше, є підстави вважати, що зафіксований показник зв'язку між діями релі-

⁷ Запитання формулювалися у вигляді: «На Вашу думку, хто з названих нижче найбільш позитивно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?» та «А хто з названих нижче найбільш негативно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?».

⁸ Пропонувалося обрати кілька (не більше п'яти) з 14-ти можливих варіантів відповідей.

⁹ Лише віряни цих трьох Церков представлені в масиві даних достатньою кількістю респондентів. Але ці Церкви якраз охоплюють переважну більшість вірян нашої країни, тому дані за ними є доволі репрезентативними щодо поточної релігійної карти.

Таблиця 6.2.2

Розподіл думок щодо суб'єктів, які впливають на зміни в Україні (2019 р.), %

<i>Суб'єкти впливу</i>	<i>%</i>
Досвідчені політики, які вже давно при владі	72,0
Молоді політики, які прийшли в уряд та парламент останнім часом	60,3
Волонтери, які працюють у різних сферах нашого життя	48,8
Представники великого бізнесу	48,8
Керівники місцевої влади різних рівнів	45,4
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	38,0
Керівництво міжнародних фінансових організацій (МВФ, Всесвітній банк та інших)	36,7
Неурядові громадські організації, громадські активісти	32,9
Представники середнього й малого бізнесу	32,4
Релігійні діячі	31,9
Іноземні радники та дипломати	31,7
Учасники АТО (ООС)	31,5
Учасники протестних акцій	27,7
Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та інші)	24,6
Ніхто з перелічених не впливає	2,3
Важко сказати	5,8

Примітка. Об'єднано частки згадувань суб'єктів, які позитивно та негативно впливають на зміни; варіанти ранжовані відповідно до частоти згадування.

гійних суб'єктів і соціальними змінами доволі об'єктивний. Адже можна очікувати, що прихильники тієї чи тієї конфесії будуть схильні завищувати соціальну значущість останніх. Проте ми бачимо, що оцінки релігійних та нерелігійних осіб відрізняються досить мало (а десь взагалі не відрізняються). По-друге, брак суттєвих відмінностей в оцінках представників різних Церков дає можливість припускати, що сила й масштаби впливу останніх на соціальні зміни схожі. За багатьма показниками, пов'язаними з власне релігійністю, а також за оцінками діяльності церковного керівництва, віряни УГКЦ помітно відрізняються від вірян православних Церков. Проте в даному разі подібного не спостерігається.

Зазначені вище показники стосуються загальних уявлень про вплив релігійних діячів на соціальні зміни, незалежно від того, сприятливим чи не сприятливим для останніх є даний зв'язок. Якщо ж ми зважатимемо на модальність оцінок, то виявиться, що переважало уявлення саме

про негативний вплив. З усіх опитаних позитивний зв'язок між суспільними змінами й релігійними діячами (тобто сприяння змінам з боку останніх) відзначили близько 14%, натомість негативним такий зв'язок (тобто заваду змінам) вважали близько 18%.

У цьому випадку вже є помітні відмінності між різними групами респондентів. Однозначна перевага думок про позитивний вплив релігійних діячів є в групі вірян УГКЦ; тут серед агентів, які сприяють змінам, цих діячів вказали 29%, натомість до переліку тих, хто негативно впливає на зміни, їх включили 8% з даної групи. Серед нерелігійних осіб, навпаки, однозначну перевагу мали думки про негативний вплив на зміни з боку релігійних суб'єктів (25% проти 7%). А ось серед вірян ПЦУ й УПЦ про позитивний та негативний вплив говорили приблизно однакові частки опитаних (таблиця 6.2.3).

Таблиця 6.2.3

Оцінювання характеру впливу релігійних діячів на зміни в країні представниками різних конфесій та нерелігійними особами (2019 р.), %

Групи респондентів	Характер оцінок	
	<i>Відзначили позитивний вплив на зміни</i>	<i>Відзначили негативний вплив на зміни</i>
Віряни УГКЦ	29	8
Віряни УПЦ	17	21
Віряни ПЦУ	15	17
Нерелігійні особи	7	25

Тож бачимо, що навіть серед вірян основних Церков частка переконаних у тому, що їхні або інші Церкви сприяють змінам, невелика. Найбільшою ця частка є серед вірян УГКЦ, але навіть тут подібну оцінку дає очевидна меншість.

Схожі думки щодо модальності впливу релігійних діячів фіксувалися в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2020 року (Парашевін, 2020). У цьому опитуванні респондентам також пропонувалося оцінити вплив релігійних діячів на зміни, які відбуваються в Україні, але вже не серед інших потенційних агентів, а самі по собі¹⁰. Вплив пропонувалося оцінити за допомогою 5-бальної порядкової шкали, в якій «1» означало наявність дуже негативного впливу, а «5» –

¹⁰ Запитання формулювалося як: «На Вашу думку, як релігійні діячі впливають на зміни, що відбуваються у житті країни?».

існування дуже позитивного впливу. Відповідно, аналізуючи розподіли за цією шкалою, можна використовувати показник середнього балу, який може варіювати в межах від 1 до 5. Якщо середній бал менше трьох, це вказує на переважання негативних оцінок, а якщо він більше – переважають позитивні оцінки. У результаті найбільший середній бал (3,19) був у групі вірян УГКЦ, дещо менший (3,05) – серед вірян УПЦ, ще менший (2,85) – серед вірян ПЦУ, а найменший (2,41) – у групі нерелігійних респондентів.

Тобто в групах вірян УГКЦ та УПЦ хоч і невелику, але перевагу має уявлення про позитивний вплив релігійних діячів на зміни, натомість у групах вірян ПЦУ та нерелігійних осіб переважає думка про те, що цей вплив – негативний.

Отже, є підстави вважати, що більшість населення нашої країни не бачить зв'язку між суспільними змінами та діяльністю релігійних організацій. І особливо варто відзначити, що віряни ПЦУ в цьому питанні «відстають» від решти основних релігійних організацій України. Натомість вище ми відзначали, що основним аргументом на користь державної та громадської підтримки функціонування й розбудови ПЦУ є участь останньої в національному відродженні та розбудові національної держави. Проте поки що суттєвого внеску в ці процеси навіть прихильники цієї Церкви не бачать. Можна було б припустити, що подібне відставання ПЦУ обумовлюється її досить невеликою історією (як відомо, вона сформувалася лише в січні 2019 року). Проте ця Церква є наступницею, «реінкарнацією» старої УПЦ КП, яка завжди позиціонувала себе національною Церквою, що сприяє розбудові української держави та протистоїть російським зазіханням. Тому в питанні церковно-державних взаємодій ПЦУ має ту ж історію, що й УПЦ КП.

Зрозуміло, що наведені вище думки наших співгромадян не можуть самі по собі бути підставою для твердження про слабкість чи силу впливу релігійних організацій на зміни. Адже подібні оцінки можуть бути некоректними внаслідок недостатнього знайомства пересічних громадян із відповідною проблематикою, формуватися на підставі не власного досвіду, а інформації зі ЗМІ та чуток, які можуть викривляти реальність. Водночас навряд чи можлива ситуація, коли певний агент, який явно присутній в публічному полі, здійснює суттєвий внесок у зміни, а маси людей цього не помічають. Тому наведені дані цілком можуть бути однією зі складових, які дають змогу оцінювати релігійний вплив у відповідному напрямі.

Можливо, відносно невисокі оцінки впливу релігійних організацій на соціальні зміни в Україні пов'язані з тим, що подібний вплив переважно не вважається українцями необхідним елементом діяльності Церков. У 2021 році Центр Разумкова провів загальнонаціональне опитування населення України, присвячене питанням місця релігії в житті нашої країни (Центр Разумкова, 2021). В одному із запитань цього опитування респондентам пропонувалося висловити свою думку щодо того, які головні цілі повинні ставити перед собою церкви й релігійні об'єднання в Україні. Більшість відповідей стосувалося подій релігійного та повсякденного життя. Зокрема близько 48% опитаних обрали варіант, пов'язаний із власне релігійною діяльністю (вшанування Бога, спільні молитви), 47% вказали на духовну підтримку людей у стані духовної кризи, близько 31% зазначали допомогу соціально незахищеним шарам населення. Натомість варіанти, які тією чи іншою мірою можна пов'язати із соціальними змінами, отримали відносно невелику підтримку. Так, близько 25% опитаних вважали завданням Церкви моральне оздоровлення суспільства, близько 15% – пропагування миру й толерантності, 9% – поширення свого впливу в суспільстві, 2% – формування державної політики (Центр Разумкова, 2021, с. 83).

Причому великої різниці між представниками різних конфесій у цьому питанні немає. Про необхідність церковних дій у напрямі морального оздоровлення суспільства говорили близько 30% вірян ПЦУ, близько 26% вірян УПЦ та близько 27% вірян УПЦ. Пропаганду миру й толерантності серед цілей діяльності релігійних об'єднань згадували близько 18% вірян ПЦУ, близько 12% вірян УПЦ та близько 10% вірян УГКЦ. Про необхідність поширення впливу релігійних організацій у суспільстві говорили близько 8% вірян ПЦУ, близько 7% вірян УПЦ та близько 5% вірян УГКЦ (Центр Разумкова, 2021, с. 85). Тож можна зробити висновок, що і в суспільстві загалом, і серед вірян основних Церков, запит на участь останніх у змінах у суспільстві доволі обмежений.

6.3. Від теперішнього до майбутнього: перспективи розвитку агентності релігійних організацій

Загалом можна сказати, що, як і в багатьох інших країнах, в Україні релігійні організації є агентами соціальних змін. Однак, по-перше, сфера подібного впливу є доволі обмеженою, охоплюючи здебільшого зміни в самому релігійному полі та принципах суспільно-релігійних відносин, сферу громадянського суспільства, а також сферу розбудови національної держави. По-друге, діяльність релігійних організацій не є однозначною. Якщо говорити про процеси державо- та націєтворення, то одні з релігійних організацій сприяють їм, а інші – гальмують. Так само з погляду ціннісної суспільної динаміки релігійні організації можуть підтримувати одні цінності, а поширенню інших протистояти. Ці організації частково готові до змін, але зберігають схильність до консерватизму і протистоять радикалізму. По-третє, необхідно зважати на те, що там, де вплив релігійних організацій на зміни має місце, він має невелику силу. Ми бачили, що думки вірян різних Церков щодо базових соціально-економічних та соціально-політичних змін еволюціонують дуже схоже, і не рідко мало відрізняються від еволюції поглядів нерелігійних осіб. Тобто основні процеси в соціально-економічній, соціально-політичній та соціокультурній сферах ґрунтуються переважно на секулярних підставах, на світських модерністських ідеях. Релігійні ж суб'єкти здатні лише сприяти соціальним змінам (тоді, коли останні ініціюються світськими суб'єктами), а не ініціювати власні проєкти. І так само їхня участь у змінах здійснюється не через активне просування нових, а через закріплення у свідомості вірян вже існуючих, сформованих орієнтацій і поглядів. Причому здатність бути агентами вони отримують лише як елемент «коаліцій акторів» і далеко не найбільш значущий елемент. Вони змушені приєднуватися до риторики, пов'язаної із захистом демократії, прав людини, свободи індивіда, протистояння свавілля держави, оскільки ці ідеї є панівними в масовій свідомості. Утім внаслідок такого стану можна припустити, що сприяння з боку релігійних організацій процесам демократизації є дещо ситуативним, а не глибинним. Тобто подібна активність визначається існуючими соціальними умовами, а релігійні суб'єкти до такої активності, певне, примушуються обставинами. Відповідно в разі зміни цих умов, підтримка релігійними суб'єктами демократії може зменшуватися. Яскравим прикладом цього є сучасна Росія. Там у період, коли функціонував

відносно демократичний режим, домінантна РПЦ переважно прямувала в демократичному річищі. Натомість мірою трансформації політичного режиму в авторитарному напрямі РПЦ відповідно змінювала свою політику і тепер намагається стати одним зі стовпів цього неоімперського режиму. Так само й підтримка демократичної системи з боку Церков може зменшуватися в разі зміни настроїв еліт і широких мас населення та зміни загальних умов.

Відсутність помітного впливу основних Церков на зміни орієнтацій та уявлень вірян ймовірно визначається кількома причинами. По-перше, для самих цих організацій підтримка змін є далеко не основним напрямом діяльності. Домінантні Церкви більше зосереджені на питаннях власного функціонування й задоволення релігійних потреб вірян. По-друге, Церкви постійно стикаються з внутрішньою проблемою пошуку балансу між притаманним їм консерватизмом та особливостями нинішнього часу, пов'язаного з надшвидкими соціальними змінами. Це призводить до того, що, навіть підтримуючи зміни, Церкви намагаються їх обмежити, протистоять радикалізму. У результаті внаслідок того, що частина актуальних змін (скажімо, розширення прав нетрадиційних меншин) суперечить змісту релігійної догматики, релігійні організації, навпаки, намагаються їм заважати. По-третє, суспільство загалом та еліти зокрема не мають запиту на подібну активність релігійних акторів. Широкі маси сприймають Церкви як технічних спеціалістів з надання обрядів та як авторитетів у царині моралі. Політичні ж еліти прагнуть використовувати Церкви або для легітимації свого положення, або для боротьби з політичними конкурентами.

Утім це не означає, що суспільству в питанні просування необхідних змін не варто зважати на релігійні організації. Сприяння останніх змінам є скоріше додатковим, побічним, але навіть така активність може бути корисною. Політичним акторам варто вступати в кооперацію з релігійними акторами, оскільки це сприятиме швидшим бажаним змінам соціальної системи. Релігійні спільноти мають значний потенціал для функціонування як елемент громадянського суспільства, сприяючи тим самим вдосконаленню демократичної системи. Крім цього якісь суспільні зміни у віддаленій перспективі відбуватимуться завдяки тому, що протестантські Церкви привнеситимуть для якоїсь частини населення нові форми свідомості, нові системи цінностей та правила поведінки, які сприятимуть вестернізації ціннісної системи українців. Так, просування цінностей особистої відповідальності та підприємницької активності сприятимуть економічному розвитку та політичній активності.

Також певні соціальні зміни, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, стали можливими внаслідок відкритої широкомасштабної війни, розв'язаної Росією проти України в лютому 2022 року. Передусім ідеться про зміни в самому релігійному полі.

Адже війна визначально вплинула на положення УПЦ. Хоча російська агресія та фактична війна розпочалися ще в 2014 році, досі і РПЦ, і підлегла їй УПЦ уникали як засудження цієї агресії, так і відкритої та явної її підтримки. Це давало змогу УПЦ доволі переконливо для багатьох наших співгромадян відповідати на закиди щодо участі в агресії. Українська православна церква транслювала переважно російські наративи щодо війни на Донбасі (і тим самим долучалася до протидії одностайної національної позиції в українському суспільстві). Проте ці наративи були поширені й без церковної підтримки (просувалися різними проросійськими політичними силами й фігурами), і УПЦ завжди могло висувати переконливі заперечення проти критики з боку УПЦ КП/ПЦУ, УГКЦ та патріотичних політичних сил. Внаслідок цього УПЦ переважно зберегла свої позиції, й очікуваних масових переходів релігійних громад до національної Церкви не відбулося. Після 24 лютого 2022 року ситуація докорінно змінилася. Російська православна церква відкрито виступила на боці агресора, благословляючи вбивства мирних жителів і терор російських вояків. УПЦ, перебуваючи в українському середовищі, не могла залишитися осторонь такої позиції. Вона не наважилася засудити РПЦ, але висловила незгоду з нею, та оголосила про вихід з підпорядкування російської Церкви.

Поки неможливо сказати, наскільки подібні дії є серйозними (чи не є це спробою перечекати проблемну ситуацію, позірно захистившись від звинувачень у роботі на агресора). Здебільшого це залежить від результатів російсько-української війни. Якщо переможе Росія, швидше за все всі ці дії УПЦ будуть дезавуйовані, і вона знову міцно увійде в орбіту РПЦ. У разі ж переконливої перемоги України курс на дистанціювання від РПЦ збережеться, що призведе до низки наслідків.

По-перше, УПЦ втратить частину своїх громад (наприклад, у Криму, на Донбасі, інших східних територіях), які відмовляться відходити від РПЦ і перейдуть у пряме підпорядкування останній. По-друге, УПЦ потрапить у сумнівний легітимний (канонічний) статус. По-третє, триватимуть переходи громад до ПЦУ, і представленість УПЦ в релігійному полі буде скорочуватися. Це відбуватиметься незалежно від того, переконливий чи ні вигляд матиме дистанціювання останньої від РПЦ. Якщо дистанціювання матиме непереконливий вигляд, переходи обумовлюва-

тимуться розчаруванням якоїсь частини вірян і бажанням належати саме до національної Церкви (в цьому випадку переходів буде більше). У разі справжнього розриву з РПЦ переходи мотивуватимуться проблематичністю канонічного статусу УПЦ (і тоді переходів буде менше). Однак у будь-якому разі матимемо помітне переформатування православного релігійного поля, коли зростатиме ПЦУ і скорочуватиметься УПЦ. Причому можливе навіть повне переформатування, якщо УПЦ піде на злиття з ПЦУ, і православний розкол, який існує в Україні вже 30 років, буде ліквідований.

Якщо УПЦ піде на розрив з РПЦ, вона вірогідніше збережеться як потужна Церква з великою кількістю послідовників. Православні України у своїх конфесійних вподобаннях є скоріше традиціоналістами та консерваторами. Чинником відходу від УПЦ головним чином стає її зв'язок з РПЦ, яка віднині сприйматиметься лише як ворог. Якщо такого зв'язку не буде, то давно існуюче переконання в канонічності УПЦ (та не канонічності ПЦУ) стане чинником збереження більшістю вірян належності до цієї Церкви.

Новий статус УПЦ найімовірніше призведе щонайменше до пом'якшення відносин з ПЦУ. Досі УПЦ категорично не сприймало можливість діалогу з ПЦУ як окремою структурою (допускався лише діалог щодо умов покаяння священнослужителів ПЦУ та повернення їх у лоно УПЦ). Проте в умовах суттєвого послаблення першої (послаблення і матеріального, і канонічних позицій) та посилення другої, УПЦ вже не зможе займати настільки жорсткі позиції.

Внаслідок змін у статусі УПЦ можна очікувати збільшення церковної підтримки державної незалежності та національного розвитку нашої країни. Дотепер активно це підтримували УГКЦ та ПЦУ, натомість УПЦ займала нейтральну або й ворожу позицію. Тепер УПЦ також змушена буде робити наголос на розвитку національної держави (в умовах, коли патріотичні настрої суттєво зросли, сама УПЦ змушена відхрещуватися від свого проросійського минулого та конкурувати на патріотичному полі з ПЦУ). Відповідно підтримка незалежності України буде ціліснішою й системнішою, що може сприяти патріотичному вихованню та трансформації свідомості тих громадян, які були прихильниками зв'язків з Росією.

Також нові умови в релігійній сфері можуть привести до активізації спроб Церков просувати зменшення секулярних суспільних обмежень та клерикалізацію суспільства. Зокрема це стосується намагань долучитися до системи середньої освіти (включати пов'язані з релігією уроки в середніх школах), заборони таких практик, як аборти, протидії зрівняння в правах сексуальних меншин.

РОЗДІЛ 7. АГЕНТИ ДИДЖИТАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

7.1. Зміна ролі агентів на різних етапах диджиталізації суспільства

Сфера диджиталізації – відносно нове поле реалізації соціальної активності та взаємодії різних соціальних суб'єктів. Проте це зовсім не означає, що це поле створює та продукує абсолютно нових агентів, агентів диджиталізації.

Насправді в полі диджиталізації діють ті самі агенти, які реалізують свою активність і в інших соціальних полях – владні структури (держава), міжнародні організації та структури, громадські активісти, зокрема й активісти ІТ-сектору. Проте це досить традиційне коло агентів демонструє доволі унікальні важелі своєї впливовості й активності в нових умовах, умовах глобальної диджиталізації сучасного суспільства. В умовах нестійкої інституційності провідна агентність визначається насамперед вмотивованістю та дієвою активністю певних суб'єктів соціальних дій. Саме розгляд специфіки дії й дієвості різних соціальних агентів у сучасному диджиталізаційному полі і стане предметом нашого наступного аналізу.

Сьогодні країна активно рухається в напрямі всебічної диджиталізації суспільства. Відбувається впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у різні сфери суспільного буття. Українська держава активно запроваджує інструменти електронного урядування й розбудовує систему електронної взаємодії влади із суспільством, впроваджуючи елементи електронного уряду та електронної демократії в суспільний перебіг.

Сучасний курс української держави на активний розвиток інтернет-технологій як одного з важливих засобів поглиблення соціальних трансформацій суспільства, пов'язаний із розвитком електронних ресурсів (*e-ресурсів*) соціально-громадянської активності та взаємодії. Означений курс держави сьогодні реалізується в цілому ряді законодавчих актів і постанов, урядових програм тощо. Наразі в Україні активно впроваджуються елементи *e-уряду*, *e-демократії* – електронні програми «Держава в смартфоні», «Держава і я» («Дія»), «Відкриті дані», «Трембіта», електронні системи ProZorro й DoZorro, «електронні петиції»,

«електронні запити», «електронні консультації», «місцеві громадські е-бюджети» тощо.

Диджиталізаційна трансформація із залученням інтернет-можливостей, безумовно, передбачає *електронну демократизацію* суспільства, яка являє складну соціально-технічну трансформацію, що перебуває в процесі інституціоналізації. Це потребує впровадження підготовчих політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних змін; відтворення сталих соціально-громадянських е-практик; інтеріоризацію демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної е-активності та е-взаємодії, які легітимізують е-демократизаційні трансформації суспільства. Процес електронної демократизації суспільства обумовлений дієвістю його компонентів (способи реалізації, агенти, ресурси), які детермінують ефективність диджиталізаційної трансформації суспільства (Бойко, 2020). Аналіз перебігу диджиталізації суспільних відносин у нашій країні дає можливість визначити його основних агентів і виокремити ключові етапи цього процесу.

Наразі основні агенти цього процесу в українському суспільстві: знизу – активна е-громадськість, ІТ-спільнота; згори – владні структури; ззовні – міжнародні організації. Причому провідна агентність варіює на різних етапах диджиталізаційної трансформації в Україні. Ми визначаємо три основні етапи, а саме: *самоорганізаційний* етап, на якому головну роль відіграють ІТ-активісти, громадянські активісти; *міжнародний* етап, на якому зусилля е-активістів починають підтримувати ззовні міжнародні організації; *інституційний* етап (етап впровадження), на якому провідна агентність належить владним структурам та установам.

Проблемність агентності у сфері диджиталізації суспільних відносин, безумовно, пов'язана зі специфікою диджитального простору, який є водночас і соціальним, і технічним. В Україні активно розгортаються процеси цифрового наповнення суспільства в усіх суспільних сферах. Це стосується і сфери взаємовідносин у суспільстві держави та громадян. Розгортаються такі програми, як електронне урядування – електронний уряд, електронна демократія, які, зрештою, активно еволюціонують на даному етапі вже в електронну державу, державу в смартфоні. Сьогодні ці процеси здійснюються за активної участі держави, яка взяла курс на широку диджиталізацію взаємодії владних агентів з іншими соціальними агентами. Відсторонення чиновника (як надавача державних послуг) від безпосередньої взаємодії із громадянином (як отримувачем державних послуг) завдяки онлайн-формату покликано демократизувати суспільні відносини, спростити взаємодію громадян із державними

структурами. Це поширює можливості контролю громади за діяльністю владних установ і чиновників, сприяє протидії корупції.

Загалом, переведення взаємовідносин держави та громадян в онлайн-формат – загальносвітова тенденція сучасної демократизації. Проте розвиток цих процесів у різних країнах відбувається вкрай нерівномірно, маючи свої особливості. Певні особливості української диджиталізації можна визначити, порівнюючи український досвід з естонським. Естонія сьогодні є одним з лідерів диджиталізаційних процесів суспільної взаємодії не тільки в Європі, а й, напевно, і в загальносвітовому масштабі. В Естонії успішно реалізується програма електронної Естонії, а не електронної держави (як в Україні). Така програма є ширшою, аніж програма е-держави. Вона пропонує в онлайн-форматі не тільки програми, що передбачають взаємодію таких соціальних агентів, як держава і громадянин, а й реалізацію в онлайн-форматі діяльності та взаємодії інших соціальних агентів. І реалізується така програма на державному рівні, що певним чином надає гарантії її дієспроможності. Особливістю диджиталізаційних процесів в Естонії, на відміну від України, є те, що основним замовником і виконавцем від початку була держава. Тобто диджиталізаційні процеси від початку були ініційовані згори. І це суттєво відрізняє Естонію від нашої країни, в якій держава від початку не була ініціатором, активним агентом і замовником суспільних трансформацій в онлайн-форматі. В Україні така ініціатива від початку йшла знизу та ззовні.

Нині активними й дієвими агентами диджиталізаційних процесів у країні можна означити і IT-спеціалістів (IT-активістів), і міжнародні структури та фонди, і недержавні громадські організації, і пересічних, активних та небайдужих громадян. Зазначимо, що в процесі розвитку й відтворення суспільної діяльності та взаємодії в онлайн-форматі ця агентність була дуже рухливою. У певні моменти превалювали ті або інші агенти, які реалізовували певні суспільні ініціативи в онлайн-форматі.

На перших етапах головними агентами диджиталізаційних зрушень у країні виступали небайдужі та свідомі IT-спеціалісти, які й відтворювали всю ту атмосферу і розвиток, що панували в цій сфері. Вони запровадили певну етику онлайн-взаємодії і чітко відстежували її. Диджиталізаційні зміни відбувались за ініціатив IT-бізнесу, приватних структур та організацій. Згодом ефективність соціальних онлайн-дій та взаємодій була неодноразово підтверджена в громадській активності. Це була спонтанна активність, активність громадян, які використовували простір заради якихось громадських акцій, громадських ініціатив, допомоги в громадському просторі. Це була самоорганізаційна актив-

ність, яка мала вагомі суспільні наслідки. Як приклад можна навести події березня 2013 року, коли наприкінці березня раптово випав сніг у місті Києві і стався суспільний колапс, до якого влада не була готова. Тож мешканці столиці залишились один на один із наслідками березневої хуртовини. І тоді саме онлайн-активісти вирішили цю проблему. Держава в особі влади була дуже здивована тим, наскільки це було ефективно. Онлайн-активістів запрошували на всі державні заходи, їм потискав руку Президент. На цій хвилі були спроби поєднання зусиль онлайн-активістів і державних установ, проте вони не були плідними.

Цей етап можна умовно позначити як етап *пересічної онлайн-активності*, на якому основним агентом були пересічні громадські онлайн-активісти. Зауважимо, що переважання ролі певного агента не передбачає того, що інші агенти зникають зовсім. Однак саме превалювання активності того чи того агента детермінує певний етап.

Новий етап пов'язаний із виходом на сцену нових агентів. Диджиталізаційні процеси в Україні стали предметом великої уваги міжнародної спільноти, розпочався етап, який можна позначити як *міжнародний*. Активно розвивались міжнародні ініціативи, Україна як держава ратифікувала відповідні міжнародні закони та міжнародні хартії. Це була данина міжнародній спільноті, засіб долучення до міжнародних ініціатив. На цьому етапі провідною була активність міжнародних організацій, які підтримували українських активістів у реалізації міжнародних запитів та ініціатив здебільшого на місцевому рівні. Активісти допомагали певним державним структурам на місцях збудувати щось в онлайн-форматі – налагодити якусь взаємодію з громадянами, наприклад через впровадження електронних петицій на рівні певного міста або містечка чи навіть цілого району. Це були одиничні ініціативи, реалізовані за міжнародної підтримки.

На цьому етапі взаємодіяли три основні агенти. Це міжнародні організації, громадянські активісти та держава. Проте держава як агент диджиталізаційних змін ще не здобула визначальної ролі. На цей час реалізувалась вже у формалізованій формі державна установа – Державне агентство з питань електронного урядування України, яке проводило й забезпечувало диджиталізаційні трансформації в країні на державному рівні. Саме діяльність Державного агентства з питань електронного урядування можна вважати початком залучення держави до диджиталізаційних процесів у країні як одного з дієвих агентів таких перетворень та початку інституційних змін у цій сфері. При цьому Агентство активно співпрацювало з іншими агентами, зокрема долучалось до процесів

взаємодії з громадськістю, реагуючи на громадські запити, запитувало в громадян, які їм передусім потрібні послуги, консультувалось щодо відкриття баз даних. Зі свого боку потужні міжнародні організації, які спонсорують процеси диджиталізації у світі й у тому числі в Україні, також сприяли тому, що активісти, які входять у ці програми, активно підштовхували державу до того, щоб вона відкривала певні дані, впроваджувала нові послуги. Згодом, а вірніше сказати зараз, цей етап добігає свого кінця.

Наразі розпочався новий етап, на якому держава позиціонує себе як активного агента, який бере на себе повну відповідальність за реалізацію диджиталізаційних трансформацій у країні. *Інституційний етап* упровадження диджиталізаційних трансформацій українського суспільства пов'язаний з активною розбудовою й ефективним функціонуванням державних органів, покликаних відповідати за диджиталізацію країни. Задля проведення системної політики у сферах інформатизації суспільства, розроблення системи е-урядування (елементів е-демократії та е-уряду), формування державних е-інформаційних ресурсів, диджиталізації органів та структур державної влади тощо у жовтні 2014 року було сформовано Державне агентство з питань електронного урядування України, яке акумулювало дії держави в цьому процесі. З вересня 2019 року статус державної установи, що детермінує дії держави щодо розвитку диджиталізаційних процесів у країні, було підвищено та сформовано нове міністерство – Міністерство цифрової трансформації України. Також на початку 2020 року був створений новий комітет Верховної Ради – Комітет цифрової трансформації.

Серед основних цільових напрямів діяльності владних структур – упровадження електронних державних послуг; робота з відкриття наборів баз даних в електронному форматі (відкриті дані); організація системи публічних закупівель і забезпечення контролю громадськості у сфері державних закупівель; забезпечення доступу до публічної інформації, функціонування системи електронних звернень громадян, електронних петицій тощо. Такі кроки держави демонструють відкритість і прозорість діяльності органів влади та сприяють поліпшенню умов ведення бізнесу, громадської діяльності, активізують діалог влади із суспільством, підвищують мобільність, а отже, і ефективність діяльності різних соціальних суб'єктів.

Зважаючи на відносну молодість означених державних установ, зарано оцінювати глобальні наслідки діяльності законодавчих і виконавчих структур. Проте можна констатувати, що сьогодні Міністерство є актив-

ним агентом *e*-демократизаційного процесу. Серед вагомих останніх дій установи – призначення заступників із цифрової трансформації при всіх державних виконавчих органах (міністерствах); нарощування *e*-інструментарію соціально-громадянської активності та взаємодії суспільства з державою; акумуляція державних *e*-ресурсів соціально-громадянської взаємодії на єдиному державному *e*-порталі «Дія»; державна програма диджиталізації країни, схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації.

Така ситуація, безперечно, сприяє успішній реалізації диджиталізаційних трансформацій у країні. Держава має всі важелі для забезпечення та контролю реалізації цих процесів на загальнодержавному рівні. Централізація цих процесів забезпечує даному етапу переваги порівняно з попередніми етапами, для яких була характерна точкова активність диджиталізаційних ініціатив, їх розрізненість та децентралізованість, відірваність від реальних дієвих практик онлайн-активності. Проте централізація несе й ризик відчуження держави від активної громадськості, інших агентів процесу диджиталізації. Якщо раніше вся ініціатива йшла знизу, то тепер, на даному етапі, вона спускається згори як догма, як наказ, як завдання. Держава намагається повністю взяти ситуацію у свої руки й розв'язувати всі питання диджиталізації країни як головний (а можливо наразі і єдиний) агент цих змін. Держава визначає рішення, які мають реалізовуватись на рівні обласних, місцевих, районних закладів та установ. Однак диджиталізація суспільства – це дуже складний, багатовимірний та багатоступеневий процес, який неможливо здійснити без наявності певної матеріально-технічної бази, професійних і технічних навичок та вмінь суб'єктів онлайн-взаємодії, активного й свідомого бажання здійснювати ці зміни тощо. Тож успішність диджиталізаційних перетворень у сучасній українській державі залежить від готовності суспільства до таких перетворень та продуктивної взаємодії усіх агентів диджиталізаційних трансформацій, їх плідної співпраці задля досягнення головної мети – створення продуктивного та комфортного формату суспільної діяльності, співпраці та взаємодії в онлайн-форматі.

Аналіз розвитку диджиталізаційних трансформацій засвідчує, що для України як країни, яка перебуває в стані нестійкої інституційності, актуальнішим є позитивний вплив Інтернету на суспільні процеси завдяки розширенню обсягу та діапазону інформації, доступної громадянам; поліпшенню можливостей громадянської взаємодії; підвищенню можливостей міжнародної солідаризації; оптимізації діяльності урядових структур і установ; розширенню можливості взаємодії владних

структур із різними соціальними суб'єктами. Використання можливостей Інтернету стимулює участь населення в громадській сфері; розширює можливості громадського контролю; підвищує громадянську культуру; підсилює здатність громадськості впливати на прийняття суспільно важливих рішень; робить діяльність влади більш прозорою; збільшує можливості протидіяти корупції та зловживанням влади тощо. Сьогодні для України Інтернет, це насамперед ресурс, який може підвищити рівень демократичності країни. Проте, звичайно, Інтернет продукує й великі ризики, пов'язані, скажімо, з розширенням можливостей кібернагляду та контролю за суспільством; цілеспрямованим маніпулюванням свідомістю, що може сприяти поглибленню політико-громадянської поляризації суспільства, стимулювати дезінтеграційні процеси в суспільстві тощо. Серед механізмів зменшення таких загроз можна означити як просвітницькі заходи, зокрема формування достатніх цифрових компетенцій користувача, підвищення його медійно-інформаційної грамотності, так і формування відповідної законодавчої бази, здатної захистити громадянина від втручання в приватне життя та від обмеження можливостей висловлювання своїх поглядів і переконань. Важливою ознакою сьогодення також стає діяльність кіберполіції, яка має сприяти зменшенню та протидії сучасним кіберзагрозам, які продукує Інтернет.

Можна констатувати, що наступним завданням, яке має бути розв'язане на етапі інституціоналізації процесів диджиталізації, має стати подальша законодавча еволюція – від продукування глобальних загальних концепцій до законодавчого забезпечення чітких механізмів реалізації всього процесу запровадження *e*-інструментарію задля підвищення його ефективності. Також мають бути встановлені специфічні сполучники у вигляді взаємодії різних агентів диджиталізаційного процесу щодо забезпечення сукупної дії *e*-ресурсів різного роду. Конкретне наповнення такої взаємодії буде різним на різних етапах упровадження *e*-демократизації, проте сам принцип має бути концептуально закріпленим у формі необхідного супроводу агентами ресурсного забезпечення процесу. Тож на даному етапі конкретними кроками у процесі супроводу агентами диджиталізаційних трансформацій потрібні такі зміни: налагодження більш чітких та ефективних інституційних механізмів ведення онлайн-діалогу «держава (влада) – громадянин»; забезпечення прозорості таких процедур та підзвітності владних структур щодо реалізації *e*-запитів і *e*-пропозицій громадян у процесі розв'язання важливих для суспільства питань; просвітницька й мотивуюча активність щодо заохочення громадськості використовувати нові *e*-можливості та взаємодії із владою.

7.2. Соціально-громадянська активність в Інтернеті

Розглядаючи детальніше ситуацію в країні сьогодні можна констатувати, що переважна більшість дорослого населення користується інформаційно-комунікаційними технологіями. За результатами опитування Інституту соціології НАН України 2021 року близько 80% громадян України активно використовують Інтернет задля реалізації своїх соціальних потреб. За двадцять років кількість інтернет-користувачів збільшилася майже у 20 разів: від 4,3% у 2002 році до 79,9% у 2021 році. Більшість українців є постійними користувачами мережі. Понад 65,1% дорослого населення країни користуються Інтернетом «кожного або майже кожного дня», 8,5% долучаються до інтернет-мережі «два-три рази на тиждень». Інтернет сьогодні став потужним інструментом соціально-громадянської активності сучасного українця, близько 67% українських користувачів так чи інакше виявляють її в онлайн-форматі (Бойко, 2021).

Українці використовують мережу задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації з різних інформаційних джерел: знайомляться з інформацією на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстежують новини суспільно-політичного життя; читають блоги, сторінки політиків, громадських діячів. У мережі обговорюють питання суспільно-політичного спрямування, використовують її задля вираження своїх думок і пропозицій з різних питань соціальної проблематики; контактують із владними, міжнародними, громадськими структурами онлайн; використовують мережі задля ініціювання та підтримки різних соціально-громадянських заходів. Користувачі також реалізують онлайн-активність, пов'язану з *формалізацією відносин* «держава–громадянин» в онлайн-форматі. Ідеться про використання онлайн-можливостей залучення інструментів *e-урядування* (електронний уряд, електронна демократія): електронні петиції, електронні звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо; електронні консультації; бюджети участі (громадські бюджети); електронні державні послуги (*e-реєстрація, e-довідка, e-черга* тощо); електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень тощо.

За результатами всеукраїнського моніторингового соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України, яке відстежує особливості залучення пересічних громадян України до використання можливостей *e-урядування* починаючи з 2017 року, опитування 2019 року

демонструє позитивну динаміку впровадження елементів е-уряду та е-демократії в обіг суспільної взаємодії в онлайн-форматі порівняно з 2017 роком. Показники по окремих позиціях збільшились майже вдвічі протягом останніх двох років. У масштабах країни фіксують наступні відсотки щодо певних показників такої активності, які були отримані під час відповіді респондентів на запитання «Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?» (таблиця 7.2.1).

Таблиця 7.2.1

Соціально-громадянська активність у рамках використання можливостей е-урядування серед користувачів Інтернету в Україні, %

<i>Варіанти відповіді</i>	2017 <i>N</i> = 1245	2019 <i>N</i> = 1416
Отримую електронні державні послуги (е-реєстрація, е-довідка, е-черга тощо)	4,9	8,6*
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (е-петиції, е-звернення, е-скарги тощо)	5,6	9,2*
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (е-запити)	1,9	4,0*
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їхньої діяльності на посаді (е-декларації, е-звіти)	4,0	4,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (е-бюджет, е-тендери, е-закупівлі система ProZorro)	2,3	5,5*
Беру участь в е-тендерах, підтримую або ініціюю проєкти бюджету участі онлайн тощо	—	2,0

Примітка. Різниця статистично значуща на рівні 1% (позначка * розміщена поруч із більшим значенням).

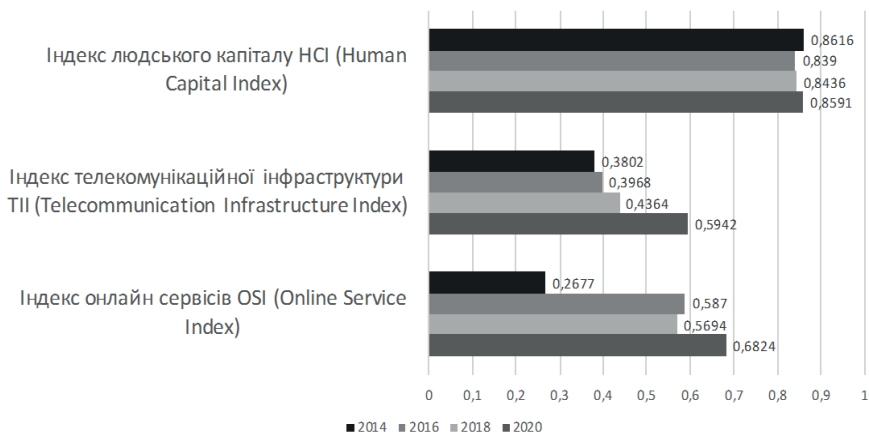
За результатами дослідження серед змін, що відбулись у країні за останні п'ять років, українці виділяють «створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг онлайн» як одну з тих змін, що найпозитивніше вплинула на життя в країні.

За міжнародною оцінкою ООН сьогодні Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI. У 2020 році країна посіла 69-те місце серед 193 країн світу. Такий показник засвідчує суттєве підвищення рейтингу України в сегменті розвитку електронного урядування порівняно з попереднім роком дослідження. У 2018 році Україна займала 82-е місце в загальному рейтингу країн за індексом EGDI. У 2020 році відбулось помітне зростання показників Індексу онлайн-сервісів OSI (0,68 проти 0,57 у 2018 році), а також Індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (0,59 проти 0,44 у 2018 році). Такий результат демонструє збільшення кількості доступних онлайн-сервісів та розширення інтернет-доступу в країні (рисунок 7.2.1).

За результатами дослідження 2020 року Україна суттєво підвищила потенціал упровадження елементів е-демократії й увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за Індексом електронної участі ЕРІ (E-Participation Index), посівши 46-те місце серед 193 країн світу (у 2018 році країна посідала 75-те місце за цим показником). Індекс електронної участі включає показники трьох рівнів участі: е-інформація (e-information) – забезпечення участі через надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; е-консультація (e-consultation) – залу-

Рисунок 7.2.1

Динаміка субіндексів EGDI в Україні (2014–2020 роки)

Примітка. Адаптовано з Department of Economic and Social Affairs of the United Nations (2020). E-Government surveys 2020: Digital government in the decade of action for sustainable development. United Nations.

чення громадян до внесення та обговорення питань державної політики й послуг; *e*-прийняття рішень (*e*-decision-making) – розширення прав і можливостей громадян через спільне розроблення варіантів політики та спільне виробництво компонентів послуг і надання послуг. Результати міжнародного дослідження ООН демонструють наближення України за індексним виміром можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу й нарощування соціо-технічної бази реалізації електронної взаємодії влади з громадськістю (Department..., 2020).

Можна констатувати досить динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію *e*-урядування, елементів *e*-уряду та *e*-демократії в Україні. Активна робота в рамках інституційного процесу проводиться за різними спрямуваннями. Це переведення державних адміністративних послуг в електронний формат, яке дає можливість отримати будь-яку послугу протягом 24/7 з будь-якого місця, де є підключення до Інтернету. Станом на середину 2020 року в режимі онлайн доступно близько 120 електронних послуг. Упроваджується система відкритих даних (Open Data). Сьогодні Україна є одним зі світових лідерів з відкритості даних. На початок 2020 року Єдиний державний веб-портал відкритих даних містив уже понад 30 тисяч таких наборів. Запроваджуються й елементи електронної демократії, які мають сприяти розширенню можливостей участі громадян у процесі прийняття рішень на різних рівнях, оптимізувати діалог «влада–громадянин» у демократичних традиціях. Це електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі (громадські бюджети), які впроваджуються сьогодні в Україні і на загальнодержавному, і на місцевому рівні.

Особливістю більшості програм, що реалізуються в країні в рамках упровадження елементів *e*-демократії, *e*-уряду, є концентрація переважно (або і виключно) на статистичних, кількісних ознаках і показниках цих процесів (скільки даних відкрито, скільки послуг упроваджено тощо). Така ситуація, відтворена й у «Концепції розвитку електронної демократії в Україні» від 2017 року, де ключовим індикатором успішності реалізації Концепції на перших етапах визначається динаміка показника електронної участі згідно з міжнародними оцінками.

Данні державної служби статистики України дають можливість продемонструвати особливості реалізації інструментів електронної демократії в реаліях сьогодення (Державна служба..., 2020). Фіксується досить активна динаміка нарощування взаємодії влади з громадянами в електронному форматі, зокрема щодо реакції владних структур на електронні звернення громадян. Водночас порівняння статистичних

даних 2019–2020 років демонструє певну специфіку динаміки за показниками дієвості елементів *e*-демократії.

Аналіз динаміки онлайн-взаємодії держави й громадян з використанням такого інструменту як *e*-звернення (запит громадянина, адресований певним органам влади) засвідчив вагому позитивну динаміку показників і кількості зареєстрованих, і кількості розглянутих *e*-звернень громадян до органів державної влади, органів судової системи, органів місцевого самоврядування, державних організацій (установ, закладів). Загалом за даними Держстату у 2020 році було зареєстровано 1 316 433 од. *e*-звернень громадян, розглянуто 1 314 106 од., у 2019 році – 873 685 од. та 858 682 од. відповідно. Тобто кількість *e*-звернень громадян впродовж року зросла більш ніж на чверть. Найчастіше у 2020 році, як і в попередні роки, українці звертались до органів місцевого самоврядування (534 314 од.) та органів державної влади (429 910 од.). Зауважимо, що саме цей *e*-інструмент взаємодії з органами влади демонструє позитивну динаміку як за кількістю надісланих звернень, так і за кількістю розглянутих органами влади (понад 99%).

Аналіз динаміки таких інструментів електронної демократії як *e*-петиція, *e*-консультація, бюджет участі (громадський бюджет) свідчить про певну суперечливість їх використання. Скажімо, такий інструмент електронної взаємодії влади з громадськістю, як *e*-консультація використовувався у 2020 році значно активніше, ніж у 2019 році. Оприлюднення *e*-консультацій на місцевому рівні збільшилось майже втричі (з 5736 од. до 14 093 од.), а на державному рівні – більш ніж у сім разів (з 5639 од. до 35 473 од.). Однак реалізація подальшої співпраці владних органів з громадськістю за результатами проведених *e*-консультацій засвідчує певні суперечливі тенденції. Якщо кількість оприлюднених звітів органами державної влади номінально зросла (з 4735 од. до 5168 од.), то кількість оприлюднених звітів органами місцевого самоврядування зменшилась майже вдвічі (з 1844 од. до 937 од.). Загалом порівняння співвідношення кількості оприлюднених *e*-консультацій та кількості оприлюднених звітів за результатами *e*-консультацій демонструє негативну динаміку. У 2019 році органи державної влади звітували про результати по 84% звернень, а органи місцевого самоврядування – по 32%, а у 2020 році ці показники зменшилися відповідно до 14,6% та 6,6%, демонструючи значне падіння активності владних структур.

Негативну динаміку у 2020 році зафіксовано й щодо використання такого демократичного інструменту долучення громадськості до розподілу, зокрема місцевих бюджетів, як *бюджет участі* (громадський бю-

джет). Аналогічна ситуація і з використанням такого важливого демократичного інструменту взаємодії влади з громадськістю, як *e*-петиції. Кількість оприлюднених *e*-петицій у 2020 році зменшилась порівняно з 2019 роком більш ніж на чверть, кількість підтриманих *e*-петицій (які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку) – майже вдвічі, як і кількість *e*-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким адресовані петиції. Зменшилось і співвідношення кількості *e*-петицій, які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку, та кількості *e*-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким адресовані петиції (із 60,2% у 2019 році до 52% у 2020 році).

Отриманні результати демонструють досить формальне ставлення владних структур до реалізації можливостей демократизації відносин влади з громадськістю за допомогою використання інформаційно-комунікаційних технологій. Як наслідок виникає ризик втрати інтересу громадськості до реалізації демократичного діалогу з владою в онлайн-форматі. Політика, зорієнтована на стрімке кількісне збільшення *e*-інструментарію без ретельного опрацювання якісних складових цього процесу та забезпечення надійних механізмів його реалізації – законодавчих, управлінських, технічних, фінансових, кадрових, соціальних, культурних тощо, може спричинити знецінення можливостей *e*-урядування та *e*-демократії та втрату довіри суспільства до їх дієвості й результативності, а в кінцевому підсумку, з огляду на інтерес *e*-громадськості до електронних інструментів взаємодії з владою, – до зниження довіри до владних структур у цілому як ненадійного партнера діалогу «держава (влада) – громадянин».

Проте варто наголосити, що поки що пересічний користувач мережі демонструє готовність до реалізації взаємодії «держава–громадянин» в онлайн-форматі. Тож важливо не втратити довіру суспільства до реалізації такого онлайн-діалогу та виправдати сподівання громадян на розширення демократичних механізмів взаємодії з владою в сучасному українському суспільстві із використанням широких можливостей інформаційно-комунікаційних технологій, що дає можливість залучати велику кількість громадян країни незалежно від статусних, освітніх, поселенських, матеріальних тощо характеристик учасників діалогу.

2022 рік приніс нові соціальні виклики, підтвердив важливість онлайн-активності та взаємодії різних агентів диджиталізації в умовах війни. Онлайн-формат взаємодії став вкрай важливим, а інколи взагалі єдиною можливим механізмом розв'язання нагальних проблем і запитів суспільства в цих складних для країни умовах.

І одним з позитивних аспектів цієї ситуації виявилось те, що сьогодні саме держава в онлайн-полі є дієвим і вкрай продуктивним агентом забезпечення можливостей для суспільної активності та взаємодії. Вимушена активізація онлайн-формату у сфері роботи, навчання, взаємодії з державними органами та структурами тощо, яка, до речі, розпочалася ще під час ковід-пандемії, для великої кількості громадян стала позитивним кроком, поштовхом для освоєння диджиталізаційних пристроїв та підвищення залученості українців до використання можливостей Інтернету. Для державних органів і структур це стало поштовхом для розширення онлайн-сервісів, які дали б змогу забезпечувати повноцінний діалог влади з громадянами в умовах відсутності можливостей здійснювати такі взаємодії в офлайн-форматі. Така ситуація сприяла активній роботі владних структур, зокрема Міністерства цифрової трансформації України сумісно з іншими Міністерствами та відомствами, а також ІТ-волонтерів щодо створення, вдосконалення та розвитку єдиного онлайн-порталу отримання державних послуг «Дія» («Держава і я»)¹.

Портал «Дія» був запущений наприкінці 2019 року. Однією з перших послуг, доступних громадянам, стала можливість реєстрації транспортних засобів та отримання посвідчення водія в онлайн-форматі. Згодом кількість доступних онлайн-сервісів суттєво збільшилась, охопивши всі соціальні сфери – освіта, охорона здоров'я, сім'я, соціальний захист, безпека та правопорядок, підприємництво, нерухомість, будівництво тощо. Звичайно, портал від початку створення мав певні вади й недоліки (складний механізм ідентифікації та авторизації, складності долучення й використання тощо), що викликало недовіру громадян і вагання щодо користування цим сервісом. Проте постійне вдосконалення сервісу, а також ситуація в країні, яка актуалізувала потребу громадян в переході в онлайн-формат, зробили цей застосунок реальним дієвим інструментом взаємодії держави з громадянами.

В умовах війни, коли багато українців втратили свої домівки й вимушені були тікати на інші, безпечніші території, подекуди без жодних документів, застосунок «Дія» може стати єдиним джерелом отримання власних документів, ідентифікації своєї особи тощо.

Застосунок «Дія» в сучасній складній ситуації в країні є доволі гнучким інструментом, у якому постійно відбувається оновлення сервісів з огляду на актуальні проблеми громадян, що виникають в умовах війни.

¹ «Дія» – це мобільний застосунок, який містить цифровізовані документи. Це глобальний електронний державний сервіс публічних послуг, який можуть використовувати громадяни задля реалізації взаємодії з органами влади в онлайн-форматі.

Це і реєстрація пошкодженого майна, і отримання статусу безробітного, і отримання компенсації за втрату роботи, і реєстрація внутрішньо-переміщених осіб (ВПО), і автоматична реєстрація на отримання грошової допомоги ООН для внутрішньо переміщених осіб, і кредит на житло для внутрішньо переміщених осіб тощо.

У застосунку також створено сервіс «життєві події та ситуації», який дає можливість отримати інформацію щодо того, куди звертатися та як діяти в такому разі. Сформовано нові опції «Допомога армії», «Допомога ЗСУ», які допомагають громадянам активізувати свої дії щодо фінансової допомоги як для потреб армії, так і гуманітарної допомоги.

Держава також запровадила чат-бот «еВорог», який активізується через застосунок «Дія» та дає змогу збирати інформацію про місцезнаходження та пересування ворога. Завдяки потужній цифровізації країни створено інструменти фіксації ворожих злочинів, а новітні технології допомагають ідентифікувати їх виконавців.

В умовах війни активізувалась і підтримка міжнародних агентів диджиталізації. Потужна взаємодія держави з міжнародною, зокрема й у сфері ІТ, спільнотою дала можливість також розв'язати питання забезпечення надійного інтернет-зв'язку у воєнних умовах завдяки використанню технології супутникового Інтернету Starlink².

Зазначимо, що можливості взаємодії з державою реалізуються не тільки в застосунку «Дія». Вони зреалізовані й у соціальних мережах (Фейсбук, Інстаграм, Телеграм тощо), що значно активізує можливості діалогу влади з громадянами по всій території України та поза її межами.

У реаліях 2022 року диджиталізаційні можливості держави стали одним з основних каналів активізації суспільної комунікації та взаємодії. Причому ця активність відбувається в різних сферах, які актуалізувалися в умовах війни в країні та об'єднали всіх агентів диджиталізаційної активності (держава, бізнес, ІТ-спільнота, громадяни, міжнародні організації та громадськість). Завдяки їхнім спільним зусиллям було створено потужну «ІТ-армію», яка сьогодні воює на новому сучасному кіберфронті, протидіючи кібератакам на державні установи, відстежуючи дезінформаційну активність, розвінчуючи фейкову інформацію тощо.

Отже, можна констатувати, що сьогодні відбувається активізація всіх агентів диджиталізації: і держави, і ІТ-сектору, і міжнародних організацій та структур, і пересічних користувачів. Проте держава залишається

² Starlink – високопродуктивна супутникова платформа, що дає можливість у будь-якій точці світу надавати доступ до широкоплатформового якісного Інтернету.

основним агентом, який ініціює та інтенсифікує активність і взаємодію різних агентів диджиталізації задля поліпшення можливостей розв'язання нагальних проблем. Більше того, держава зменшує дистанцію такого діалогу, деформалізує його, активізуючи можливість реалізації зворотного зв'язку з усіма агентами диджиталізаційної активності та взаємодії. Зрештою впровадження нового онлайн-формату взаємодії «держава (влада) – громадянин» наразі є одним із найбільш успішних та дієвих соціальних зрушень, що детермінують прогресивні соціальні зміни в сучасному українському суспільстві.

РОЗДІЛ 8. АГЕНТНІСТЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В НОВИХ КОНТЕКСТАХ СУЧАСНОГО МЕДІАЛАНДШАФТУ

8.1. Медіаактори в нових умовах медіапростору

Диджиталізація змінює контекст агентності й у сфері ЗМІ. Цей аспект проблематизується як у медіатеорії, так і самими журналістами в своїй практиці, будучи невід'ємною складовою дискусії довкола осмислення суспільної ролі та внутрішньої природи ЗМІ. Сучасний етап цієї дискусії відбувається в контексті появи *нових медіа* з їх технологічними та культурними особливостями, що трансформують форму і зміст журналістської практики.

Демократизуючи можливості для медіавиробництва, нові медіа спричинили низку проблемних питань, такими є, зокрема, фрагментація та поляризація інформаційного поля, порушення журналістських стандартів та непрофесійність, поширення популізму, фейк-н'юз, відсутність відповідальності, вульгаризація та примітивізація ЗМІ тощо.

Актуальним є дослідити, як у контексті цих змін і дискусій відбуваються трансформації агентності української журналістики, як у процесі пошуку стратегій її акторів щодо мобілізації ресурсів та легітимізації своєї діяльності, уявлень про професію та її цінностей змінюється саме соціальне позиціонування та сприйняття професії.

Одним із хрестоматійних теоретико-методологічних підходів до аналізу журналістики є підхід П. Бурдьє (2002), який артикулював механізм суспільного впливу медіа через механізм формування громадської думки. Утім Бурдьє розглядав символічну владу медіа саме в ситуації її стійкої інституційності, де масштабні медіаактори, передусім телебачення, є такими собі монополістами на конструювання спільної для всіх загальної реальності.

Для дослідження сучасної ситуації динамічної, поліфонічної та горизонтально-мережевої медіареальності, позбавленої виразних ознак структурної стійкості й універсальності, доречно змінити теоретичну оптику на більш чутливу до різномасштабності медіаакторів та їх впливу в розумінні не лише реалізації своєї символічної влади, як у Бурдьє, а й загалом продукування колективних зв'язків і відносин.

Таким інструментарієм є акторно-мережева теорія Бруно Латура, яка пропонує недуалістичний релятивістський підхід до розуміння агентності (Латур, 2005/2014).

Медіаактор, зокрема журналіст, як і будь-який інший актор, є включеним у широке розмаїття практик та взаємозв'язків з іншими акторами, що здійснюють формоутворювальний на нього вплив. Так, відмовляючись від заданого наперед ідеального уявлення про агентність у медіасфері, ми маємо досліджувати, як ця агентність постає й реалізується в практиках та взаємозв'язках з іншими акторами, як вона взаємодіє з новими соціотехнологічними утвореннями цієї сфери.

Ми концептуалізуємо поняття медіаакторів як активних впливових учасників-посередників процесу композиціонування колективної реальності. Їхня організаційна та форматна різноманітність підштовхує до проблематизації їхнього виробничого процесу, дослідження того, як саме і які ресурси вони мобілізують для своєї діяльності та як цей процес окреслює якісні характеристики результату їхньої роботи – поширюваної інформації.

Для дослідження змін, що відбулись в полі журналістики під впливом появи нових медіа, ми дослідили процес виробництва різних форматів українських медіа; проаналізували жанрову та форматну генезу нових підходів медіадіяльності; порівняли особливості стратегій мобілізації ресурсів у роботі українських медіа; виявили зв'язки між виробничими особливостями, формою та змістом медіапродуктів.

Емпіричним підґрунтям для нашої роботи є етнографічне дослідження процесів виробництва у сфері журналістики (редакція видання «Тексти» та робота журналіста «Максим»), аналіз публічних висловлювань стосовно природи журналістської діяльності та п'ять глибинних інтерв'ю з представниками медіаспільноти (журналістами, редакторами, блогерами)¹.

Медіапростір аналогових і друкованих ЗМІ та цифровий простір сучасних медіа – це різні соціотехнологічні середовища, які визначають, що таке традиційні й нові журналістські медіа.

Традиційні періодичні ЗМІ функціонують у медіапросторі як в одному із реальних просторів, тоді як нові медіа є частиною віртуального середовища з власними внутрішніми часопросторовими особливостями.

У традиційних медіа існує періодична структура виробництва повідомлень та їх споживання аудиторією. Ця структура вбудована в часову

¹ На прохання респондентів ми анонімізували всі їхні імена.

структуру людського повсякдення. Читач має дочекатися виходу періодичного повідомлення чи програми (вечірня програма новин після робочого дня або вранішня газета), щоб ознайомитися з їхнім змістом. Це задає, в свою чергу, чіткі дедлайни для журналістів, визначає ритм їхньої роботи.

У нових медіа періодична структура гнучка, адже публікація на сайтах може не бути прикріпленою до певних періодичних рамок. У зв'язку з цим існує асинхронність у публікації матеріалу та його споживання. Читач має можливість використати доступ до цих медіа у зручний для нього час.

Так, досвід аудиторії традиційних медіа фундаментально відрізняється від аудиторії нових медіа. Ось як порівнює стару й нову ситуацію респондент Максим: «Раніше ти написав статтю, здав у друк і все, можна забути про неї. Ну, хіба щось важливе написав, що тобі потім політики чи колеги при зустрічі щось можуть про неї сказати... а тепер ти одразу дивишся, як вона розійдеться в мережі, скільки переглядів, як на неї відреагують читачі, як її прокоментують. Інколи може вилізти якась додаткова інформація і статтю потрібно відредагувати. І таке бувало».

Аудиторія стає помітною в цифровому середовищі, вона залишає свої сліди в мережі, оцінює матеріали, що заохочує журналістів враховувати її участь у комунікаційних процесах та виробництві матеріалів.

Аудиторія традиційних медіа сприймалась ними як пасивний реципієнт. Натомість аудиторія нових медіа споживає інформацію активно. Вона може миттєво перевірити інформацію в інших джерелах, у тому числі в соціальних мережах очевидців, інформантів чи експертів, дати відгук та обговорити її з іншими реципієнтами в коментарях.

Утім відповідно до рівня володіння технологічними навичками моніторингу, пошуку та перевірки інформації відбувається структурація аудиторії, що є однією з причин утворення так званих інформаційних бульбашок: рівень технологічної компетенції створює межі можливого для отримання інформації аудиторією.

Децентралізація та диференціація медіавиробництва торкнулася і його економічних моделей. Якщо в доцифрову епоху масмедіа потребували масштабної інфраструктури і, як наслідок, значних ресурсів, то сьогодні медіапродукт можна створити й поширити в домашніх умовах. Як наслідок, окрім рекламної моделі, олігархічної і грантової, з'явилися моделі безпосереднього прямого фінансування від громадян. Платформа Youtube дає змогу отримувати кошти за перегляди відео, що може бути достатнім ресурсом для медіаблогерів. Водночас використовують-

ся додаткові майданчики для отримання пожертв чи платної підписки з правом отримання унікального доступу до певного контенту. Така децентралізація, з одного боку, робить доступнішим процес виробництва, з іншого – створює велику конкуренцію на медіаринку, де за обмежені ресурси конкурує велика кількість медіаакторів.

Економічна структура медіавиробництва впливає як на правила функціонування поля журналістики, його диспозиції та кордони, так і на кінцевий продукт, який продукують ЗМІ.

Враховуючи економічні структури медіавиробництва, актори будують свої кар'єрні стратегії. Не всі з них передбачають роботу відповідно до професійних стандартів журналістики. Бути вільним від олігархічного впливу власника можна, працюючи в медіа, що отримує гранти, але, як зазначають журналісти, «на всіх грантів не вистачить». Тому кар'єрна історія українського журналіста – це «історія ситуативних союзів» (Казарін, 2021, с. 188).

Етичний аспект цих союзів є одним із головних маркерів для категоризації актора в професійному середовищі журналістів: «Я можу назвати журналістом людину, яка робить міжнародку, працюючи на каналі Ахметова, але якщо вона висвітлює внутрішню політику, – вибачте, але це не журналіст, це медіапіарник свого власника», – зазначає один із респондентів.

Для когось виходом із цієї ситуації є створення авторського медіа у форматі блогінгу. Проте економічна модель роботи в цьому форматі передбачає інтенсивну зацікавленість глядача, збільшення аудиторії та її співучасть у фінансовій підтримці блогера. Респондент «Антон» зазначає: «Щоб блогеру вижити, необхідно бути цікавим, “викликати емоції, прив’язаність”. Цього можна добитись, якщо людина “відчує, що ви з нею одна команда, по одну сторону барикад у боротьбі за краще життя в країні”». Такий формат роботи заохочує публічний прояв особистих оцінок, емоцій та вподобань.

Ще однією змінною, що вплинула на агентність журналістів, є нова сцена їхньої публічності. Якщо в епоху досоціальних мереж журналісти з’являлися на публіці в основному в процесі безпосереднього виконання роботи в полі чи в ролі експертів у публічних дискусіях на телебаченні, то соціальні мережі створюють ситуацію активної публічної комунікації.

Це можливість, яка водночас стала необхідністю для підтримання своєї конкурентоспроможності. Зокрема – це просування плодів своєї роботи та їх захист від критики. «Віталій» зазначає, що хоч він і не

любитель проявляти активність у соціальних мережах, але «без цього сьогодні не можна, бо про тебе просто забудуть. Забудуть твої колеги, потенційні роботодавці, читачі».

Більше активні журналісти використовують майданчик і для публічних дискусій щодо матеріалів, своїх і колег: «Ось сьогодні вийшов матеріал Сергацкової про Шеремету. Зараз весь цех буде обговорювати, чи її текст відповідає стандартам, чи обґрунтовані висновки, чи нормальні джерела», – розповідає «Максим».

Соціальні мережі роблять публічним відтворення медіаспільноти як «інтерпретативної спільноти», що не лише транслює наративи, а й обговорює, критикує та (де)легітимізує їх виробництво. Так, як зазначає Зелізер (Zelizer, 1993), журналісти ідентифікують себе та свої кордони як авторитетного ком'юніті.

Нова публічність цього процесу дає змогу долучатися до нього як свідків чи активних учасників, не лише членів спільноти, а й аудиторії, а також експертів із сусідніх сфер (політики, науки тощо). Отже, має місце колективна інтерпретація журналістської діяльності та конструювання відповідних дискурсивних кордонів професії.

Водночас цифрова публічність має і свої вади. Як зазначають респонденти, присутність колективних свідків і відсутність очної взаємодії призводить до непродуктивних дискусій: «Зараз, якщо комусь щось не подобається, він просто напише, що це лайно, ти дебіл і забанить тебе. Якщо ти сказав, що це лайно, то поясни, будь ласка, обґрунтуй. Але це нікому не треба, всі просто грають на публіку, а потім ховаються (“Віталій”»).

Інший аспект нової публічності – це проявлення в ній суб'єктивного, яке заведено приховувати відповідно до стандартів об'єктивності та нейтральності. Для журналістів, які працюють у редакціях відповідно до цих стандартів, соціальні мережі стають майданчиком для блогінгу. Деякі редакції обмежують ведення соціальних мереж своїми авторами, або ж самі автори відчувають себе стиснутими через належність до редакції: «Мені аж легше стало від того, що я можу тепер лайкнути пост Кличка, наприклад», – згадує «Максим» момент, коли він припинив працювати на Громадському та став вільним від певних обмежень професійної самоцензури щодо виявлення власних уподобань у публічному цифровому полі.

Утім простежується тенденція до паралельного розвитку власного авторського бренду як блогера з розвитком своєї професійної кар'єри. Саме цей авторський бренд і стає агентом впливу в суспільних процесах.

Змінюється і характер впливу медіа на суспільство. Концепція журналістики як четвертої гілки влади або наглядача за демократією (Deuze, 2005) є фундаментальним підґрунтям для легітимації її суспільної ролі та функції в сучасному суспільстві. Відповідно до неї журналіст є суб'єктом владних відносин, активним агентом, дії якого впливають на суспільні процеси.

Журналістська влада, за словами Карлсона, «це контингент відносин, у яких певні суб'єкти мають право створювати легітимний дискурс знання про події у світі для інших» (Carlson, 2017, р. 13). Легітимність цього дискурсу спирається на режим продукування істини, схожий за своєю природою на судовий (Latour, 2002/2010): журналісти мають бути відстороненими та об'єктивними в своїй роботі. Проте відсутність журналістської монополії в ситуації цифрового медіаландшафту, конкуренція з іншими медіагравцями, які використовують формати роботи, що не обмежують виробництво контенту відповідно до журналістських стандартів, призводить до зменшення ваги журналістської влади та авторитету.

Ось як описує цю ситуацію Павло Казарін: «Що має вплив на сьогодні? Це торгівля емоціями. Люди, які торгують не додатковими знаннями, а емоціями, мають найбільшу частку переглядів. Але чи добре це? “Джанк фуд” завжди приваблює більше, ніж здорове харчування» (Казарін і Кіпіані, 2020).

Журналісти будують різні стратегії своєї кар'єри відповідно до цієї ситуації. Одні приймають цей виклик і намагаються пристосуватись та змінити принципи своєї роботи, розширюючи поле діяльності й на сферу блогінгу. Сама сфера блогінгу стає суміжним полем, яке провокує на роботу: «Ти бачиш з одного боку Шарія, який живе в своїй якійсь дивній версії України і нещадно її критикує, а з іншого – Скрипіна, який впевнений, що тільки він знає, як любити Україну. І їх дивляться мільйони... От ти і думаєш, треба щось із цим робити (“Максим”»).

Це призводить до утворення «журналістики особових займенників», де «прізвища авторів важливіші за назви медіа. Дискусія у ЗМІ ведеться не лише на рівні майданчиків, а й на рівні битви публіцистів» (Казарін і Кіпіані, 2020). Поля журналістики й блогерства змішуються, в них постають нові стандарти оцінювання якості журналіста: «є блогери, які практично нічим не відрізняються від класичного журналіста. А є журналісти, які не мають права так себе називати». Тому, на думку Казаріна, не варто проводити між цими сферами жорстку лінію (Казарін і Кіпіані, 2020).

Інші відмовляються грати по нових правилах і переходять в інші неmediateйні сфери діяльності, як це зробила зірка газетної журналістики 1990-х та 2000-х Сергій Рахманін, що пішов у політику. Ось як він коментує свій вибір: «Журналістика сильно змінюється... Я в цій журналістиці важче знаходжу для себе місце. Я не знаю, якою буде журналістика за 5–10 років... Вона буде іншою, вона буде інакшою. Я вважаю, що вона поверне свій вплив... Але це вже відбудеться без мене. Я вже не буду з тими знаннями, з тим досвідом, який є корисним, але для журналістики іншої якості, іншого стибу» (Рахманін, 2019).

Третій шлях – це змішування політичного, журналістського і блогерського полів з акумуляцією соціального капіталу з кожного виду діяльності. Такий підхід, де ролі змішуються й перетинаються, один із його прихильників Сергій Лещенко називає «постмодерністським» і грає за журналістськими правилами на своїй телепрограмі на Каналі 24, за блогерськими – на своєму ютуб-каналі та за політичними правилами, – балотуючись у народні депутати.

Змінюються професійні стандарти та природа журналістського знання. На презентації свого фільму про вбивство Георгія Гонгадзе «Максим» окреслив свою місію в процесі розроблення фільму: «Ми тут виконуємо функцію міліції, яка так і не вказала на замовників і не покарала їх. Сама ж міліція в цьому випадку – це злочинці».

Ця теза є симптоматичною для розуміння природи журналістської практики. Журналісти працюють у режимі продукування знання про реальність, що загалом схожий із режимом і цілями, з якими працює поліція. Принаймні у сфері, пов'язаній із кримінальною сферою та правосуддям. І ті, й ті намагаються реконструювати реальну картину певних подій, спираючись на свідчення й доказову базу. Однак їх повноваження щодо отримання цих свідчень і доказів кардинально відрізняються.

Журналісти мають набагато обмеженіші інструменти отримання інформації: свідки можуть відмовитись ділитись інформацією з журналістами; надання неправдивих свідчень журналістам не караються законом. Водночас за браком доказів журналісти можуть використовувати спекулятивні риторичні інструменти для конструювання своїх версій подій. Один із них – це апеляція до відсутності інформації, як підґрунтя до підозри (Fedirko, 2021).

У традиційній журналістиці межами таких спекуляцій є дотримання стандартів журналістики – принципів об'єктивності та відстороненості. Ось як «Максим» окреслює уявлення про справжнього журналіста: «Що таке журналіст? Це інструменти – навички і стандарти. Стандарти

прийшли від ВВС і загалом із Заходу. І я вважаю журналістами тих, хто декларує і на практиці дотримується цих стандартів». Ще більш радикально висловлюється Вахтанг Кіпіані: «Там, де не буде стандартів, не буде професії. Раніше належність до професії визначали закінчений журфак і робота в редакції» (Казарін і Кіпіані, 2020).

Водночас розвиток блогерства призвів до засилля медіаконтенту, який розповідає новини не дотримуючись зазначених стандартів. При цьому кількість переглядів і суспільний вплив є тим соціальним капіталом, який такі медіа мобілізують для обґрунтування свого статусу. Ось як Дмитро Гордон іронічно обґрунтовує своє право називатись журналістом: «Ні, я не журналіст, хіба може називатись журналістом людина, яка провела більш ніж 800 інтерв'ю, і в якій десятки мільйонів переглядів?» (Гордон, 2019).

Змінилося й уявлення про ідеологічні контексти та громадянську позицію журналіста. Як зазначає дослідниця пострадянських медіа Наталія Рудакова, попри цензуру в пізньому СРСР журналісти все ж мали певний суспільний авторитет і виконували таку собі роль «публічних інтелектуалів» (Roudakova, 2017, р. 19), які за можливості репрезентували й захищали інтереси громадян. В Україні це підтверджується зв'язками цієї суспільної групи з дисидентами та – пізніше – участю в демократичних політичних рухах.

Водночас Рудакова зазначає, що контекст протистояння реакційних і продемократичних сил у пізньому СРСР сприяв тому, що із самого початку зародження незалежної журналістики та громадянського суспільства представникам цієї професії не лише дозволялось обирати певну політичну позицію (зокрема опозиційну до антидемократичних сил), а й заохочували робити це.

Тому, попри те що професійна ідеологія журналістики в її модерністській версії позиціонує журналіста як об'єктивного й відстороненого спостерігача, що збирає та поширює інформацію, на практиці ЗМІ були вплетені в певні ідеологічні та ціннісні контексти ще на початку незалежності України.

Утім сьогодні цей аспект є ще більш виражений і виявляється в ідеологічній складовій журналістики.

Ідеологічний контекст роботи українських медіа має два виміри. Один із них – це типова вісь політичних цінностей із полюсами «лібералізм vs консерватизм». Водночас ідеологічна позиція українського журналіста чи блогера має свій локальний контекст пов'язаний із зовнішньополітичним курсом країни, а саме – підхід до оцінювання

взаємовідносин України з Росією, що утворює ще одну ідеологічну вісь журналістської діяльності. Саме цей вимір був темою дискусій медіаспільноти та ідеологічного структурування українського медіаполя (до 24 лютого 2022 року).

На одному боці тут були прихильники декомунізації, обмежень щодо використання російської мови, закриття кордонів з РФ, ненадання голосу проросійським політикам, вступу в ЄС та приєднання до НАТО, тоді як на іншому – пропонувалося зовсім протилежне: спроба налагодити діалог та взаєморозуміння з Росією, військовий нейтралітет, офіційний статус російській мові тощо.

Диспозиції в цих ідеологічних координатах мобілізуються акторами для боротьби за ексклюзивне визнання своєї професійної юрисдикції.

Так, медіа, які не обмежують себе в наданні слова проросійським політикам, висвітленні негативних новин, пов'язаних із ЗСУ, критикують ідеологічні установки своїх колег з протилежного полюса як такі, що порушують стандарти професії, а значить «не є справжньою журналістикою» («Антон»).

Журналісти з іншого полюса натомість критикують своїх візаві за відсутність державницької позиції, корумпованість і проплачену роботу на ворога. Для них не керуватися антиросійськими установками дорівнює не бути на боці демократії. Російська державна політика несе загрозу як українській державі, так і цінностям свободи слова, які є основоположними для журналістики.

Зокрема «Максим» зазначає, що, попри важливість дотримання стандартів об'єктивності, для нього цей фактор не є універсальним і пріоритетнішим за фактор безпеки та державності. Однак така позиція є наслідком поступової трансформації: «Ще на Майдані я думав, що потрібно бути поза схваткою, давати слово обом сторонам. Але після весни 2014 я ніколи не дам слово Медведчуку, в нас війна, вибачте, це важливіше будь-яких стандартів».

Одним із ключових факторів, який визначає місце на ідеологічній вісі та траєкторію змін позицій на ній, до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну було оцінювання ймовірності цього вторгнення. Якщо для «Максима» така ймовірність була очевидною і він «був упевнений, що щось почнеться найближчими роками», то редактори «Текстів» навіть публічно оголосили свої електоральні симпатії, обґрунтовуючи вибір саме потенційною загрозою війни з Росією, як запорукою розбудови демократичної країни: «коли країна чинить організований спротив Росії, шанс на реформи і подолання корупції залишається».

В ГУЛАГу немає місця інноваціям та відкритості. Тож зараз на кону наша свобода і наші життя».

У свою чергу, «Антон» зізнається, що ніколи не працював би на «Клименко-times», якби знав, що Росія врешті таки нападе на Україну: «Я завжди був скептичний до цього залякування “Путін нападе”, хоча й усвідомлював участь Росії в бойових діях на Донбасі. Але не міг уявити, що може бути війна, цей дискурс мені вважався політичним інструментом як політиків, так і політизованих журналістів, які апелювали до нього, щоб захейтити своїх колег як агентів Кремля».

Соціотехнологічні зміни медіаландшафту сучасних ЗМІ спонукають до переосмислення ролі та природи журналістів як агентів суспільних відносин. Журналіст є водночас і громадянином, і експертом, і посередником. Зокрема змінюється сутність професіоналізму в журналістиці. Професійний кодекс стає більш розмитим та ширшим і не зводиться лише до дотримання стандартів об'єктивності: «Я довго думав над цим. Так, об'єктивність важлива, але вона не може бути самоціллю. Ти маєш мати якусь мету, коли робиш матеріал, послати якийсь меседж світу. Раніше я думав, що достатньо просто віддзеркалити інформацію, а люди, як зрозуміють для себе, так і зрозуміють. Це самообман» («Максим»).

Знайти баланс між об'єктивністю й відповідальністю, емпатійністю, справедливістю – ось професійний виклик і компетенція сучасного працівника ЗМІ. Так само професійна належність не сертифікується журналістським посвідченням. Журналістська практика вимагає щось на кшталт творення свого професійного статусу – авторитету, чеснот, відповідних риторичних навичок, визнання професійною спільнотою й аудиторією.

Крім цього, функціонально журналістам вже проблематично позиціонувати себе як нейтральних провідників-поширювачів інформації. Сьогодні ця роль – це скоріш активний посередник-учасник комунікації, що сутнісно впливає на сенси й наративи, які комунікує. Він є включеним учасником процесів, а не відстороненим спостерігачем. Вміння вести цей процес комунікації, компетенція відбору інформації й інформантів та її запакування в корисну для суспільного життя наративну форму є одними з головних аспектів професії.

Особливо складним завданням для нової професійної журналістики є посередництво між спільнотами, що перебувають в ідеологічних чи субкультурних «бульбашках». Це середовища, закриті для протилежних поглядів і такі, що уникають відкритих публічних дебатів, які призвели б до формування зв'язків і нових альтернативних міжособистісних

відносин. Однак відкриття цих різноманітних «бульбашок» має бути однією з головних цілей сучасної журналістики.

Ще одна роль, яку варто артикулювати в сучасних контекстах – це журналіст як експерт. Авторитетна й ієрархічна природа продукування експертних суджень зазнала деконструкції та критики в суспільних науках і політичних рухах останніх десятиліть. Хоча основний приціл критики був скерований передусім на наукове знання, підриву зазнала репутація всіх сфер експертизи, в тому числі журналістика. Нові альтернативні медіа також сприяли підриву авторитету традиційної журналістики. З одного боку, розмиваються самі кордони між справжніми експертами й аматорами, з іншого – сама природа експертного знання постає соціально сконструйованою, залежною від різноманітних факторів виробництва.

Як зазначають дослідники, спочатку ця критика мала продуктивний характер як засіб боротьби з монополією та структурними обмеженнями експертного знання. Однак це, зрештою, призвело до інфляції експертизи та поширення популізму (Макінтайр, 2019/2021), що відобразилось на потенції агентності журналістів. Сьогодні експертиза потребує переосмислення та публічного виправдання її легітимності. Журналістська практика як найбільш публічне поле експертного знання може стати сферою реабілітації експертизи, що буде спиратись на обґрунтування своєї валідності та компетенції й мати етичний вимір – журналіст мусить знати, що таке суспільне благо, бути експертом у сфері знання, яким має бути суспільство.

8.2. Взаємодія медіаакторів в умовах війни

Війна з Росією загострила дискусію також про громадянський аспект журналістики, який стає помітним через прозорість суб'єктивних характеристик у соціальних мережах або публічності процесу виробництва чи обговорень. Журналіст не лише експерт, який знає, що є благом для суспільних процесів, він також і громадянин, який бере на себе відповідальність імплементувати це знання як член цього суспільства.

Також війна актуалізувала проблему взаємодії міжнародних ЗМІ та локальних акторів у висвітленні війни в Україні. Під час своєї пресконференції в київському метро 24 квітня 2022 року Володимир Зеленський назвав три головні складові, які привели до успіхів у війні з РФ. Окрім внутрішнього об'єднання суспільства та зовнішньополітичного об'єднання антиросійської коаліції, Президент відзначив також об'єднання інформаційного простору, включно з міжнародними ЗМІ: «...західні репортери – я хочу їм подякувати, бо в нас своя армія, але це те саме, що й Збройні Сили... І ми показали, що це є неймовірним, об'єднавшись з вами, шановні журналісти з інших держав. І саме ви привезли і везете цю правду. Ви апостоли цієї правди. Ви все відчуваєте» (Калітвенцева, 2022).

Загалом міжнародні ЗМІ і справді більшою мірою зайняли проукраїнську позицію, адже, як зазначають фахівці, «чи не вперше за багато років у Європі та Північній Америці сформувався суспільний консенсус щодо інтерпретації війни Росії з Україною: Україна – хороша, Росія – погана» (Ключковська, 2022).

Водночас актуальним є критичне осмислення цього явища й дослідження особливостей журналістської практики міжнародних ЗМІ, що сприяли об'єднанню інформаційного простору на міжнародному рівні. Такі знахідки можуть посприяти подальшому розвитку державної інформаційної політики та оборони й інституціалізації її певних аспектів.

За абстрактними виразами «висвітлювати події» чи «поширювати інформацію» криється широкий спектр журналістських практик зі збору, відбору, форматування та поширення інформації. Варто окреслити точки дотику цих практик до локальних акторів і контекстів виробництва й дослідити, як саме відбуваються їх взаємодії та як ці взаємодії позначаються на кінцевому продукті.

Серед таких локальних акторів насамперед треба виділити Україну як державу, що через представників влади втілює стратегії контролю медіадіяльності міжнародних ЗМІ; локальних перекладачів-фіксерів,

що виконують роль провідників, які допомагають увійти в місцевий контекст; а також інформантів, які є джерелами інформації.

Емпірична база нашої роботи – це матеріал, зібраний під час етнографічного дослідження роботи знімальних груп CCTV English (Китай) і DW (Німеччина); глибинні інтерв'ю з фіксерами Сергієм, Антоном і Станіславом та моніторинг логістичних Фейсбук-груп міжнародних журналістів, які працюють в Україні.

Етнографічний матеріал зібрано та проаналізовано відповідно до концептів і принципів теоретико-методологічного інструментарію акторно-мережевої теорії (Латур, 2005/2014). Загальним інструментом нашого дослідження є концепт актор-мережа, за допомогою якого ми аналізуємо процес виробництва теленовин як медіамережу, сукупність задіяних у ньому дій акторів/актантів – людей, технологій та умов виробництва.

Аспекти взаємодії журналістів під час їхньої роботи з інформаторами на місці подій ми аналізуватимемо з погляду концепту укладання союзу між акторами, застосованого через онтологічний принцип ірредукціонізму (Латур, 2005/2014). Це дасть можливість осмислити функціонування порядків цих взаємодій як таких, де реальне – інформати з їхніми інтересами – здатне чинити достатній опір спробам модифікації.

Взаємодію журналістів із владними структурами проаналізуємо, застосовуючи інструментарій Мішеля де Серто, який розмежовував владні стратегії контролю та протилежні тактики опору цим стратегіям (Certeau, 1980/1984).

Свобода слова як один з основних принципів роботи журналістів на війні стикається зі стратегіями влади її обмежити та контролювати відповідно до власних політичних і військових інтересів (Tumber & Webster, 2006). Засоби масової інформації, у свою чергу, розробляють тактики взаємодії з владою, які даватимуть змогу максимально вигідно для своєї роботи обійти ці обмеження, при цьому зберігаючи легальний статус своєї діяльності.

Принципи свободи слова передбачають свободу доступу до подій та її учасників. І один із базових владних інструментів контролю цього доступу є військова акредитація журналістів, яка дає підстави працювати в зоні бойових дій.

Із початком війни в 2014 році система акредитації журналістів в Україні кілька разів змінювалась, що, зокрема, позначалось і на тому, які умови роботи були для іноземних журналістів та як вони висвітлювали події.

На непідконтрольних територіях наявність зброї в бойовиків і можливості фізичного примусу давала змогу впроваджувати свої власні владні повноваження, що поширювались і на акредитацію роботи ЗМІ.

Так, частина Донбасу перебувала в іншому режимі роботи ЗМІ, ніж решта території України. Цей режим і правила змінювались по обидва боки фронту. За винятком кількох випадків, міжнародні ЗМІ були єдиними акторами, які могли працювати в обох режимах роботи, адже вони прямо не ідентифікувались жодною стороною конфлікту й дотримувалися передусім цінностей і цілей журналістики, а не громадянського обов'язку чи ідеологічних орієнтирів.

Так, в Україні утворилася ситуація конкуренції між двома сторонами конфлікту за мобілізацію міжнародних ЗМІ на свій бік. Саме прозора й ефективна система акредитацій була однією з головних складових цієї конкуренції, адже вона давала змогу доступу до місця подій.

Зазначимо, що на початку конфлікту в 2014 році робота західних ЗМІ була продуктивнішою саме по сепаратистський бік фронту. Пресцентри бойовиків майже з самого початку конфлікту запровадили чітку систему акредитації журналістів з відповідними посвідченнями з фотокарткою. Ця система забезпечувала безпроблемний перетин блокпостів сепаратистів і була важливим аргументом в отриманні дозволу на роботу на місці подій. Водночас бюрократична система ЗСУ та СБУ в перші пів року війни так і не розробила систему видачі матеріального підтвердження про акредитацію, що створювало проблеми не лише в разі спроби отримати доступ на зйомку, а й просто під час перетину блокпостів (потрібно було дзвонити в пресцентр для підтвердження того, що журналісти акредитовані, але при цьому самі солдати не завжди погоджувались говорити по телефону з пресцентром).

За місяць перебування на Донбасі влітку 2014 року команді, роботу якої ми досліджували, вдалося відзняти лише один повноцінний епізод з українською воюючою стороною. Назустріч пішов добровольчий батальйон «Азов» у Маріуполі. Бійці «Азова» показали себе відкритими до співпраці й запросили приїжджати ще. Їхня залежність від офіційної бюрократичної системи ЗСУ була набагато менш відчутна.

Із часом з українського боку відбувався процес лібералізації відносин зі ЗМІ й армійська бюрократична машина поступово підлаштовувалась під потреби останніх – налагодилась чітка система акредитацій, яка діяла і по 2022 рік. Натомість пресцентр «ДНР» навпаки рухався від ситуації, коли акредитації видавались усім ЗМІ, до поступового закручування гайок – введення додатково до «цивільної» акредитації також

воєнної, отримання якої передбачало кількаденну перевірку заявника в місцевій службі безпеки та поступове створення чорного списку небажаних міжнародних ЗМІ, які висвітлюють події не так, як потрібно (Крутов, 2016).

Врешті-решт на лютий 2022 склалася ситуація, коли на українській стороні працювало кілька тисяч іноземних ЗМІ, а з боку Росії – одиниці.

Хоча теоретично працювати з боку РФ можна, але складність отримання акредитації дуже висока. Крім цього, на вибір сторони почали впливати нові ціннісні фактори: професійний і політичний. Ці фактори не були такими впливовими в період гібридного конфлікту, коли він не загрожував усій Україні, і мали місце доволі різні підходи до його інтерпретації та можливості розв'язання.

Отже, як ми бачимо, система акредитації є одним із інструментів як зацікавлення та мобілізації міжнародних ЗМІ, так і контролю їх роботи.

Іншим важливим інструментом контролю роботи журналістів на передовій є пресофіцери військових підрозділів, які супроводжують ЗМІ на передовій.

Пресофіцери керуються трьома головними принципами, які окреслюють можливості роботи журналістів. Перший – це безпека журналістів. Представників ЗМІ не будуть везти в місця, де за інформацією розвідки можуть бути потенційні обстріли. Другий принцип полягає в тому, щоб зйомки не призвели до створення небезпеки для самих українських військових. Насамперед це стосується заборони зйомок різних інформаційних документів, планів, а також об'єктів ландшафту, які можуть допомогти ворогу з'ясувати локацію. Третім принципом є контроль самого образу, в якому постане українська армія в публікаціях іноземних журналістів. Тут ідеться як про зовнішній вигляд – пресофіцер обов'язково попросить солдатів, які будуть у кадрі, одягнути бронезилет і каску, – так і про інформацію, яку дасть солдат. Зазвичай офіцер знає, хто із солдатів вміє виразно і красиво говорити, або ще краще – знає іноземну мову, і приводить журналістів саме до конкретних солдатів. Цей момент є показовим у контексті розуміння особливостей роботи іноземних ЗМІ, адже принципи об'єктивності, якими вони керуються, не передбачають такої фільтрації інформаторів задля їх позитивного образу. Тому цей процес контролює пресофіцер, тоді як українські ЗМІ керуються не лише професійними цінностями, а й громадянськими, і тому будуть самі стежити за тим, щоб їхня армія мала привабливий вигляд.

На практиці пресофіцери можуть бути гнучкими щодо вищенаведених правил і принципів роботи. Тому міжнародні ЗМІ намагаються

встановити лояльні стосунки з ними, щоб мати певні переваги під час роботи (можливість потрапити на передову, навіть коли небезпечно; залишитись на ніч тощо). Тактиками для налагодження зв'язків можуть бути подаровані солдатам сигарети, зроблені красиві фотографії та дозвіл на їх безкоштовне використання пресофіцерами в соціальних мережах відповідних бригад тощо.

Ще однією стратегією контролю інформації є інструменти обмеження щодо публікацій фото і відеоматеріалів. Вони мають різні форми. Одне з них – це часові обмеження, прописане в інструкції Генерального штабу України від 3 березня 2022 року, в якому дозволяється «оприлюднення зроблених фото та відео представниками ЗМІ та журналістами щодо подій на місці ведення бойових дій по завершенню 12 годин для військових об'єктів, через 3 години – для цивільних об'єктів». В історії висвітлення війни з Росією були випадки жорстоких санкцій за порушення цієї умови. Нідерландського журналіста не лише позбавили акредитації за публікації відео після обстрілу Одеси, а й заборонили в'їзд в Україну на 10 років (Зубар, 2022).

Однак, за словами репортерів ССТV, подібні ризики порушення правил гри й домовленостей із владою є виправданими, якщо лише «це може змінити хід війни». Цей коментар стосувався випадку, який трапився з французьким фотографом-фрилансером. Він зробив фоторепортаж із похоронів сепаратистів у 2014 році і, попри їхнє прохання все ж його не публікувати і стерти запис фотографій з картки, реанімував його після виїзду з території «ДНР» та опублікував на одному з французьких новинних сайтів. Матеріал фотографа не змінив історії війни, втім і його ризики та втрати його медіамережі не були настільки високі. Водночас в історії висвітлення війни на Донбасі були випадки, коли, не зважаючи на розуміння масштабних наслідків для глобальної медіакампанії, все ж зібраний таємно матеріал виходив в ефір. Такою є історія з розвінчуванням новини російських ЗМІ та прес-центру «ДНР» про буцімто вбивство від українського снаряда маленької дівчинки в Донецьку вже під час перемир'я в 2015 році. Основний аргумент у цьому репортажі – це таємно записаний діалог журналістки ВВС з російським журналістом LifeNews, який на питання, де саме сталася зазначена подія і де можна знайти тіло дівчинки, відповідає, що «ніякої дівчинки не було. Просто так сказали сказати» (ВВС, 2015). Такий репортаж став переконливим підтвердженням тез про брехливість російських ЗМІ та про випадки безпідставних звинувачень української армії в обстрілах цивільного населення міст Донбасу. Як повідомила сама репортерка

Наталія Антелаву в інтерв'ю для нашого дослідження, для власної безпеки цей репортаж було опубліковано вже після того, як вона покинула Донецьку область. Але з часом вона знову подала заявку на акредитацію в пресцентр «ДНР», у якій їй, звісно, відмовили. Цей сюжет мав справді великий розголос серед ЗМІ і суттєво вплинув не лише на сприйняття війни, а й на авторитет та повагу в медіасередовищі як знімальної групи, так і каналу BBC загалом.

Влада також намагається впливати на словник, який використовують журналісти. Питання доречної термінології для висвітлення війни в Україні було напрочуд актуальною темою для обговорення в середовищі іноземних медіа та влади в Україні у 2014 році. Тоді як українська влада використовувала для опису озброєного ворога термін «терористи» та «проросійські сепаратисти», іноземні ЗМІ уникали слова «терористи». «Для журналістів слово “терорист” – проблематичне. Уникання цього терміна – це намагання західних медіа тримати дистанцію та максимальний нейтралітет у інформаційній війні, – пояснює Едвард Лоуренс, журналіст BBC News. – Надто багато груп з різними ідеологіями, релігійними віруваннями та політичними цілями беруть участь у цьому конфлікті. Мені здається, термін “терористи” надто широкий та загальний, він спрощує конфлікт» (Кузнецова, 2015).

Утім існувала й прагматична проблема, яка вплинула на вибір словника журналістами. Через неї вони певний час не використовували термін «сепаратист», за який у Слов'янську на початку конфлікту в 2014 році можна було «потрапити на підвал».

Важливою частиною продукування контенту є взаємодія міжнародних журналістів з перекладачами-посередниками та інформантами. Посередників-перекладачів, які допомагають розібратись із ситуацією на місці подій, знайти цікаві й актуальні історії, домовитися з інформантами про інтерв'ю та їх перекласти, називають фіксерами.

Фіксер – це ситуативна професія, яка є актуальною лише в час підвищеної медіазацікавленості міжнародної преси до ситуації в країні. Як стати фіксером не навчають в університеті, його вклад у виготовлений репортаж швидше за все не згадають серед авторів, а система військової акредитації в Україні ігнорує цю спеціальність, натомість видаючи посвідчення з позначкою «фриланс-журналіст».

Умовою входження в цю професію є знання англійської мови та, власне, контакт з клієнтом-журналістом. Потенційного фіксера зазвичай радить хтось, хто вже працює в цій сфері. Далі можна потрапити в закриті фейсбук-групи, де інколи з'являються оголошення про пошук фіксера.

З початку 2022 року всі подібні групи були забиті постами про пошук фіксерів. Через величезний попит та малу пропозицію вимоги до потенційних кандидатів були мінімальні: «Звичайно, ми шукаємо когось із досвідом, але розуміємо ситуацію, шалений попит і зараз вже не час перебирати, тому підійде будь-хто зі знанням англійської», – згадує Антон один із запитів, який йому надійшов від британського телеканалу.

Ефективність роботи фіксера справді залежить від його характеристик.

Один із головних капіталів фіксера – це мережа контактів із джерелами інформації. Ця мережа залежить як від досвіду в професії, так і від соціального положення в соціумі. Соціальні зв'язки фіксера, який вчився в «Києво-Могилянській академії» й працює в науковому інституті відрізнятимуться від зв'язків вчительки англійської мови, що вчилася у Вінницькому педагогічному університеті. Відповідно відрізнятимуться й історії, які фіксер може запропонувати своєму клієнтові.

Для журналістів цінним є як спектр потенційних контактів, так і їх ієрархія: ціннішими в час війни будуть зв'язки з воєнними та владою. Саме про них зазвичай запитують, коли шукають фіксерів у відповідних спільнотах.

Цінність таких інформаторів під час висвітлення бойових дій не так у тому, що вони можуть повідомити певну ексклюзивну інформацію (навіть чи хтось буде виказувати військові таємниці), як у можливості через них отримати доступ до відеозйомки певних локацій та об'єктів чи отримати коментар від них як безпосередніх учасників подій щодо загальних новин, що стосуються перебігу конфлікту. Мобілізація такого матеріалу є вкрай важливим і важко доступним атрибутом виробництва репортажів про військовий конфлікт.

На прикладі виробництва сюжету каналом DW розглянемо особливості взаємодії роботи міжнародних медіа та їх фіксера в умовах висвітлення війни в Україні.

Зазвичай ідея щодо теми сюжету надходить від репортера. Для цього він спілкується з фіксером, моніторить місцеву англомовну пресу та твіттер або читає статті в міжнародних ЗМІ. 21 лютого репортерка DW натрапила на пост у твіттері щодо опитування КМІС, у якому йшлося про те, що велика кількість українців готові чинити збройний опір в разі війни з РФ. Фіксер Сергій, соціолог за освітою, погодився, що тема цікава, до того ж попереднє грудневе опитування мало дещо гірші показники, тому в сюжеті можна показати, що загалом тенденція змінюється, і з загостренням ситуації дедалі більше людей готові дати опір загарбникам.

Освіта та професійна діяльність фіксерів в цьому випадку безпосередньо впливає на затвердження теми на етапі її попереднього обговорення. Проте це стосувалося і подальшого процесу пошуку матеріалу та історій.

Щоб розробити цю тему, було прийнято рішення відзняти два епізоди. Один із них – у стрілецькому тирі, де можна було б показати, що українці почали більше вчитися стріляти. Інший епізод – із колишніми військовими, які могли б розказати, чи готові вони знову взяти в руки зброю.

У Сергія не було знайомих власників тирів, але пошук у Google допоміг знайти необхідні контакти. Перший тир відмовився, мотивуючи це тим, що вони дуже зайняті. Перед тим, як дзвонити на другий номер, репортерка порадила Сергієві, як залучити їх до співпраці: «Продай йому це як можливість себе прорекламувати, ми вишлемо їм ролик. До того ж росіяни знатимуть, що українці вчать стріляти і їм тут буде непросто, якщо надумують вторгнутися в Україну». Такі тактики зацікавлення інформанта є важливими інструментами ЗМІ, адже вони не можуть матеріально компенсувати витрачений на них час.

Власник тирів погодився на зйомку. У тирі команда відзняла інтерв'ю з клієнтом, який прийшов постріляти, якраз для того, щоб підготуватись до потенційної війни. Також записали інтерв'ю з власником. Серед інших запитань, репортерка попрохала запитати, чи не вважає власник тирів, що уряд має забезпечити оборону населення, а не самі люди вчитись стріляти й купувати собі зброю. Запитання було критичним до української держави і ставило під сумнів її інституції та боєспроможність. Утім цілком логічно, що іноземна журналістка захотіла його поставити: в її системі координат журналістської об'єктивності необхідним є критичний аналіз досліджуваної теми, що передбачає як позитивні, так і негативні аспекти певних явищ (Shudson, 2001).

Проте, коли фіксер переказав ці запитання, інформант відреагував на нього негативно: «Провокаційне запитання. А цей канал взагалі нормальний? Не ватний?» Інформант звернувся до фіксерів як до «свого», як до громадянина, який у цій ситуації з ним заодно – не зашкодити державі. Водночас роботодавець-репортер також розраховує на фіксерів як на свого, на професіонала, що дотримується норм журналістики.

Фіксер перебуває між двома системами ціннісних координат – громадянською та професійною (Agjomand, 2022). Його стратегія маневрування між цими світами залежить як від власних цінностей та установок, так і від особливостей конкретної роботи, насамперед від природи

стосунків із роботодавцем та інформантом і відповідних ризиків, які можуть поставити під сумнів ці стосунки.

У нашому випадку стосунки із замовником були близькі та перспективні. Хоча це була перша робота з цією командою, вона планувалась на відносно тривалий період (2 тижні), і, крім цього, репортерка пообіцяла, що співпраця триватиме й далі, оскільки вона планує приїжджати в Київ доволі часто. Відпрацювати професійно і максимально ефективно в такій ситуації для фіксеря вигідно. До того ж репортерка налагодила хороший робочий клімат і вже в ході перших днів співпраці у членів команди сформувались близькі емоційні взаємозв'язки та своєрідний колективний командний дух, який, зокрема, проявлявся у відчутті колективного успіху й перемоги від хорошого результату роботи.

Зауважимо також, що в такій ситуації сам журналіст зацікавлений у збереженні співпраці на майбутнє та в тому, щоб його фіксер був задоволений. Тому Сергій міг прямо йому сказати, що інформатора насторожує це запитання і краще, щоб відповідь на нього не ввійшла в сюжет (тим більше, ми пообіцяли надіслати йому посилання на ролик). Репортерка погодилась на це, бо цінність цієї інформації не була настільки важливою, щоб шкодити хорошим стосункам із цінним фіксером та його інформантом.

Фіксери також можуть наперед передбачити конфлікти й непорозуміння, які можуть бути між журналістами та інформантами, і, щоб уникнути цього, їх не зводити. Так, Антон пригадує, як, розробляючи історію для темпераментного американського журналіста, відомого своїми ліберальними поглядами, він спеціально не звів його зі своїми знайомими солдатами з «Національного корпусу», які підходили для запити на історію про футбольних хуліганів на війні.

В інших випадках співпраця може бути короткочасною та неперспективною, що означатиме невелику цінність такої співпраці для фіксеря. Відповідно він буде менш зацікавлений у тому, щоб у спірних ситуаціях зайняти сторону клієнта й роль професіонала, а не земляка-громадянина. Журналіст, у свою чергу, може менше зважати на те, щоб інформація не зашкодила зв'язкам фіксеря з його інформантом.

Зі Станіславом трапився подібний випадок, коли він мав кількадечне замовлення від французького журналіста, в ході якого той зробив запит на інтерв'ю із проросійським активістом у Києві. Станіслав знайшов людину, яка в ході інтерв'ю була досить обережною і не виказала якихось компроментувальних політичних тез, а виступала виключно щодо теми культури й захисту російської мови. Однак за тиждень цей ексклю-

живий та цінний інформант зателефонував Станіславу й повідомив, що він натрапив на статтю француза. Той викривив його слова і зобразив справжнім колаборантом, ледь не агентом ФСБ. Станіслав не лише втратив довіру цінного інформанта, а й поставив його безпеку під загрозу.

Зйомка в тирі відбулась без подібних проблем і команда DW поїхала на зйомки наступного епізоду додому до солдата резерву Антона. Щоб знайти його, Сергію довелося підключити свої могилянські зв'язки: його однокурсник працював у Veteran Hub і порадив йому зв'язатися з Антоном.

Після запису інтерв'ю репортерка надіслала орієнтовний сценарій сюжету в редакцію, звідки отримала зауваження: сюжету бракує протилежних поглядів людини, яка не готується до збройного опору, а виступає за переговори й за мирне розв'язання конфлікту і співіснування з Росією. Редактор порадила знайти якийсь мітинг «російськомовних громадян» із подібними гаслами.

Міжнародні ЗМІ схильні до фреймування подій в Україні відповідно до певних узагальнених стереотипів, простіших для сприйняття культурно віддаленою аудиторією. Рівень цієї стереотипізації залежить як від обізнаності в матеріалі репортера, так і формату ЗМІ. Загальнонаціональні телеканали, що орієнтуються на абстрактну й пасивну аудиторію телеканалів, зазвичай не вдаються в деталі, тоді як інноваційні онлайн-медіа можуть бути більш чутливими до різних локальних контекстів, адже їх аудиторія більш активна та обізнана з матеріалом: вона сама шукає різні джерела інформації, порівнює їх і намагається розібратися в ситуації (Schudson, 1999).

Одна з найпопулярніших стереотипних категоризацій війни в Україні – це її розуміння як конфлікту російського й українського населення. Інколи вони можуть набирати радикальної форми, як-от запит від данських тележурналістів, про який згадує фіксер Антон: «Вони хотіли знайти людину з проросійськими поглядами й відзняти її в бані десь у селі під Києвом».

У випадку Сергія та DW на зауваження репортерки щодо відсутності альтернативної думки в сюжеті він пояснив, що в Києві наразі подібні мітинги уявити неможливо, як і загалом вкрай рідкими будуть такі «пацифістські» настрої, адже Україна не є агресором у цій війні й мова йде про самооборону. Сергій, з одного боку, був упевнений у своїй позиції, а з іншого – хотів вберегти сюжет від проросійської риторики, яка поставила б під сумнів однаковість антиросійської позиції громадян України.

Якщо фіксери стикаються зі стереотипізацією та спрощенням реальності міжнародними ЗМІ, то репортери так само підозрюють фіксерів в упередженості та зраді принципів об'єктивності. Так і цього разу репортерка поставила під сумнів думку Сергія й вирішила зробити вуличне опитування перехожих (*vox populi*), як вони ставляться до перспективи збройного опору РФ. Утім сім із семи перехожих поставились позитивно, п'ятеро ж навіть сказали, що самі візьмуть зброю.

Це був достатній аргумент, і компромісним рішенням було використати для сюжету репліку дружини Антона, в якій вона сказала, що не в захваті, що чоловік може піти на війну, але все ж поважає його вибір.

Після того, як сюжет вийшов в ефір і був викладений на сайті, репортерка розіслала його Антонові та власнику тиру, що закріпило зв'язок із ними і можливість подальшої співпраці.

Так, ми бачимо, як у ході виробництва сюжету взаємодія журналістів і редакції з фіксером та інформантами приводила до змін попередньо запланованого сценарію сюжету та конкретизувала його буквальне втілення.

Отже, ми бачимо, наскільки важливою складовою висвітлення міжнародними ЗМІ війни в Україні є взаємодія різних акторів. Передусім це стосується актора України як держави, що через представників влади втілює стратегії контролю медіадіяльності міжнародних ЗМІ: відфільтровує й каталогізує іноземних журналістів через систему акредитацій, окреслює їхню географічну мобільність через систему офіційного супроводу та престурів і часову мобільність через законодавче регулювання можливого часу публікації деяких матеріалів тощо. У ході війни стратегії української влади змінювались: від непрозорих правил акредитації, що відштовхувало журналістів на її початку, до чіткої прописаної системи у 2022 році. Такі зміни заохотили до співпраці міжнародні ЗМІ, що стало однією з причин «інформаційного об'єднання» міжнародних журналістів на українському боці.

Водночас ми дослідили різноманітні тактики міжнародних ЗМІ підлаштовуватись чи оминати обмеження, встановлені владою відповідно до своїх власних прагматичних професійних цілей. Так, стратегії влади й тактики ЗМІ створюють потенційний простір взаємодії в процесі виробництва медіапродукції щодо висвітлення війни в Україні.

Інший актор, що бере участь у цьому процесі, – це локальні перекладачі-фіксери, які виконують роль провідників, що допомагають увійти в місцевий контекст, знайти потрібну історію, домовитись про інтерв'ю тощо. Роль фіксера – це посередництво між двома світами: світом про-

фесійної журналістики, що дотримується своїх стандартів і вимог щодо ефективної роботи, та світом українського соціокультурного й політичного контексту, частиною якого є як самі фіксери, так і інформанти. Баланс між цими світами, ієрархія цінностей, соціальний капітал та соціокультурна позиція фіксера є характеристиками, що будуть конкретизувати траєкторію роботи міжнародного журналіста, у тому числі пошук та взаємодію із джерелами інформації.

Загалом, розглядаючи агентність у медіапросторі, можна побачити, що трансформація ЗМІ з появою цифрового медіаландшафту суттєво змінює журналістську практику й саму роль цієї професії. Локальні українські соціокультурні та політичні контексти роблять ці зміни ще значнішими.

Так, нова технологічна інфраструктура виробництва й трансляції інформації створили новий часопросторовий контекст функціонування ЗМІ і відповідний новий досвід аудиторії. Чітка періодична структура виробництва аналогових і друкованих ЗМІ змінюється на гнучку структуру цифрового медіаландшафту. Отже, сучасна аудиторія стає більш активною та креативною у своїй практиці споживання інформації. До того ж у таких умовах аудиторія кластеризується відповідно до вмінь пошуку та перевірки інформації.

Ще одним наслідком технологічних змін є демократизація медіавиробництва, яке вже не потребує великих ресурсів для підтримання своєї інфраструктури. Стають можливими альтернативні системи фінансування ЗМІ та поширення авторського жанру – блогерства. Це, в свою чергу, впливає на дискусії щодо кордонів юрисдикції журналістської професії, яка загалом формувалась довкола цінностей об'єктивності й уникнення суб'єктивних і ціннісних складових.

Цю проблему підсилює новий простір для публічності представників ЗМІ – поява соціальних мереж. Цей цифровий вимір публічності допомагає й водночас певною мірою примушує до проявлення особистих оцінок і думок, а також ставить виробників медіаконтенту в одне горизонтальне положення зі споживачами та альтернативними медіа-проектами.

Розвиток альтернативних медіа зумовлює втрату журналістами монополії на продукування дискурсу про важливі суспільні події. Зменшення потенції впливати на події є однією з основних проблем журналістики. Свідченням цього є або вихід із професії низки провідних українських журналістів, або розширення жанру та формату роботи, перехід у блогерство.

Нові медіаактори мають вагомий соціальний вплив і починають диктувати свої правила журналістської практики й розуміння стандартів та принципів професії. Прозорими також стають ідеологічні установки медіаакторів, зокрема в контексті відносин з РФ. Вагомим фактором до 24 лютого 2022 року тут було оцінювання гіпотетичного вторгнення в Україну. Ця позиція мобілізувалась для боротьби за професійну юрисдикцію.

Змінюються ролі журналістської професії. Журналіст сьогодні постає як член суспільства з особливими навичками й місією, який несе відповідальність не лише за дотримання певних професійних стандартів, а й загальносуспільних цінностей. Водночас як експерт журналіст має розуміти систему ціннісних координат і того, чим є суспільне благо. Третій аспект суспільної ролі журналістики – це її функція як активного посередника, участь якого в суспільному діалозі задає його тональність, що дає журналістові змогу бути своєрідним дипломатом між різними суспільними групами.

Окремим пластом діяльності медіа в Україні є висвітлення міжнародними ЗМІ війни з РФ. Для розуміння цієї сфери важливим є дослідження особливостей взаємодії медіа з іншими акторами, які впливають на виробничий процес та кінцевий продукт ЗМІ.

РОЗДІЛ 9. КОЛЕКТИВНА ТА ПЕРСОНАЛЬНА АГЕНТНІСТЬ

9.1. Суб'єкти громадянських практик як агенти соціальних змін

Однією з ключових рис європейської цивілізації є феномен громадянського суспільства, який поєднував модерну історичну концепцію і проєкт модернізації суспільного життя, коли основний акцент ставився на принципі відокремленості суспільної життєдіяльності від державної влади. Це і вирізняє європейську цивілізацію з-поміж інших, коли автономні від держави суб'єкти відігравали вирішальну роль у модернізації суспільства, його демократизації та формуванні національної ідентичності. Починаючи з часів пізнього феодалізму на території Європи відбувалися суспільні трансформації, пов'язані з розпадом традиційних, феодально-станових структур і становленням буржуазних суспільних відносин. Проявом цих трансформацій стала поява автономних від волі монархів та аристократії протогромадянських осередків – різного роду торгових, ремісничих, цехових спілок, самоуправління міст, вільних університетів. Саме поширеність цих складових на теренах різних державних утворень у подальшому визначило межі європейської цивілізації.

Успішність соціальних змін у сучасній Україні великою мірою залежить від того, наскільки агенти змін сповідують демократичні цінності, підтримують ринковий принцип регуляції економіки та прагнуть жити в тій інституційній системі, яка ґрунтується на європейських цінностях – індивідуальній відповідальності, толерантності, відкритості до змін, рівності перед законом. Оскільки у посткомуністичних суспільствах Центральної Європи й Балтійських країн не було геополітичних дилем та ідентифікаційних розколів завдяки етнокультурній гомогенності, поєднання проєвропейських прагнень з модернізаційним ціннісним наповненням громадянських рухів зумовило в цілому успішний транзит цих країн, який завершився на початку 2000-х років. Їхній транзит відображався в масовій свідомості як повернення до звичного, усталеного соціального порядку.

Натомість Україна після здобуття незалежності не мала чіткої соціальної основи для подальшої модернізації та демократизації. Відсутність еволюційного сталого розвитку, світові війни, Голодомор, репресії у ХХ столітті стали не єдиними причинами слабкого розвитку громадянського суспільства в Україні. Психологія виживання й відповідні соціальні практики наклали свій відбиток на характер взаємодії між державою і суспільством. Утворилося певне замкнене коло, коли періоди тотальної недовіри до владних інститутів змінювалися тимчасовими запамороченнями, спричиненими черговим «месією». Намагання розірвати його з боку пасіонарних активістів зі шляхетними намірами були не надто успішними. Ситуація ускладнювалась також існуванням проблеми визначення зовнішньополітичного вектора розвитку України.

Однак за умов слабкості державних інститутів активна меншість усе ж таки виявилася спроможною впливати на спрямованість суспільного розвитку, перехопюючи та дублюючи функції держави в багатьох сферах, зокрема у підтримці оборони та безпеки країни. Особливо важливою була ця участь у розробленні й упровадженні реформ, коли активні фахові спільноти брали під контроль ті сфери, які не змінювалися через безвідповідальність чи неефективність бюрократії.

Водночас будь-яка активність може бути конструктивною чи деструктивною і, коли соціологи фіксують поведінку громадсько-політичного характеру, мимоволі до проявів громадянського суспільства можна помилково приписати акції, зумовлені фінансовим заохоченням з боку політичних сил або ж адміністративним тиском влади. І лише демократичні, проринкові та проєвропейські орієнтації громадянських активістів можуть сприяти модернізації України.

Щоб з'ясувати, які ж економічні, політичні та геополітичні орієнтації притаманні суб'єктам громадянських практик в Україні, було використано результати моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України за 2020 рік¹. Як незалежну змінну було обрано показник участі в громадсько-політичних заходах впродовж останніх 12 місяців. Як залежні змінні використано низку показників. Зокрема для визначення економічних орієнтацій застосовано показник ставлення респондентів щодо міри участі держави в регуляції економіки, оскільки проведення економічних реформ залежить від суспільної під-

¹ Загальнонаціональне дослідження, проведене у вересні–жовтні 2020 року; опитано 1800 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка репрезентативна за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та область проживання.

тримки ринкового, планового чи змішаного варіантів функціонування. Наявність демократичних орієнтацій фіксувалась показником, який представляє настанови щодо потреби у багатопартійній системі в Україні. І, нарешті, геополітичні орієнтації визначалися за показниками ставлення до військового співробітництва України з НАТО та Російською Федерацією, оскільки ці питання на момент дослідження неоднозначно сприймалися в суспільстві.

Сутність аналізу полягала у припущенні, що участь у громадсько-політичних заходах передбачає більшу концентрацію модернізаційних орієнтацій. Адже громадянська активність сприяє посиленню почуття політичної ефективності та власної суб'єктності. Відчуття причетності особистості до здійснення внеску в громадську справу формують почуття «Ми», що, безперечно, сприяє колективним формам суб'єктності. Колективна співпраця збільшує соціальний капітал активістів, надаючи доступ до політично значущих ресурсів та інформації. Це уможливлює посилення їхньої спроможності впливати на політичне життя в країні.

У перехідних суспільствах участю в громадських організаціях охоплена невелика частка населення, натомість доволі поширеною є громадсько-політична активність різного змісту та тривалості. Це пов'язано з тим, що інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на передній план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та часу. У період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важливими регуляторами політичного життя.

Для виявлення типів громадянських практик респондентам було поставлене запитання: *«У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?»* Респондентам пропонувалася низка громадсько-політичних заходів, які є актуальними на теперішній час. Послідовність варіантів відповідей в анкеті була представлена для респондента за ступенем складності реалізації кожної дії (таблиця 9.1.1).

Якщо брати загалом участь у громадсько-політичних заходах, то кількість залучених хоча б до одного типу громадянських практик сягає близько 35%. Це начебто доволі велика кількість. Однак здебільшого населення здійснює дискусійні практики, участь у яких не вима-

Таблиця 9.1.1

Розподіл відповідей на запитання «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», 2020 р.

<i>Громадсько-політичні заходи</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	320	17,8
Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах	161	8,9
Носив символіку політичного характеру	32	1,8
Не купував певні товари з політичних міркувань	144	8,0
Переказував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	150	8,3
Забезпечував необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків та хворих на коронавірус COVID-19	25	1,4
Брав участь у добродійних акціях	104	5,8
Збирав підписи під колективними зверненнями, у тому числі в Інтернеті	56	3,1
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	39	2,2
Вступав у контакт із громадськими активістами, представниками політичних сил	47	2,6
Брав участь у протестних акціях	32	1,8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	34	1,9
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів ООС (АТО), допомагав медикам і хворим під час пандемії	22	1,2
Інше	38	2,1
У жодному із таких заходів участі не брав	1174	65,2

Примітка. Сума відсотків перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

гає особливих організаційних чи психологічних зусиль, а застосування Інтернет-технологій здешевлюють витрати й зменшують перешкоди для менш заможних та активних громадян. Дещо меншої поширеності набули громадянські практики, пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань

передбачає певні ціннісні й етичні передумови, оскільки ті, хто його дотримується, здійснюють так зване етичне споживання навіть всупереч раціональній вигоді щодо придбання дешевшого, але «неприйнят-ного» з політичної точки зору товару. Переказ грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям, забезпечення необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків та хворих на коронавірус COVID-19, участь у добродійних акціях знову ж таки потребують як фінансової спроможності, так і відповідних етичних переконань делегувати свою волю фахівцям. І, нарешті, значно менше українських громадян залучені в заходи, які потребують організаційних або колективних зусиль².

Якщо взяти показник ставлення до повноважень держави в управлінні економікою, то, як і населення загалом, громадянські активісти здебільшого підтримують змішаний варіант регуляції економіки (таблиця 9.1.2).

Водночас існують відмінності часток розподілів відповідей між різними суб'єктами громадянських практик. Зокрема, дещо більша частка прихильників ліберальної економіки простежується серед респондентів, які практикували обговорення громадсько-політичних проблем у соціальних мережах, бойкотували товари з політичних міркувань та брали участь у добродійних акціях. Натомість серед людей, які здійснювали дискусійні практики, простежується вагома частка (32,2%) підтримки планової економіки. Розподіл відповідей тих, хто переказував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям, не відрізняється від розподілу відповідей усього населення.

Двовимірний аналіз відповідей щодо доцільності існування багатопартійної системи в Україні показав, що суб'єкти громадянських практик відрізняються від тих, хто в жодному громадсько-політичному заході участі не брав (таблиця 9.1.3). Серед громадських активістів частка підтримки багатопартійності переважає частку негативного ставлення, натомість серед пасивного населення негативне ставлення переважає позитивне. Найбільші частки підтримки інституту багатопартійності спостерігаються серед суб'єктів громадянських практик, пов'язаних з економічними способами просування своєї позиції, зокрема серед тих, хто бойкотував товари з політичних міркувань та брав участь у добродійних акціях.

² На жаль, лише участь у кількох громадсько-політичних заходах можна було коректно проаналізувати завдяки двовимірному аналізу, оскільки такий аналіз можливий за умови, якщо аналізована група нараховує не менше 100 респондентів.

Таблиця 9.1.2

Розподіл ставлення суб'єктів громадянських практик до повноважень держави в управлінні економікою, 2020 р., %

<i>Громадсько-політичні заходи</i>	<i>Як саме, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?</i>				
	<i>Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок</i>	<i>Треба поєднати державне управління і ринкові методи</i>	<i>Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>ЗАГАЛЛОМ</i>
<i>Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів</i>	11,1	45,9	32,2	10,7	100,0
<i>Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах</i>	15,8	45,6	25,3	13,3	100,0
<i>Не купував певні товари з політичних міркувань</i>	14,4	51,1	23,0	11,5	100,0
<i>Переказував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям</i>	8,4	41,8	25,9	23,9	100,0
<i>Брав участь у добродійних акціях</i>	15,0	57,0	18,0	10,0	100,0
<i>У жодному із таких заходів участі не брав</i>	7,1	38,7	25,0	29,2	100,0

Примітка. Двовимірний аналіз застосовувався щодо тих варіантів відповідей, кожен з яких обрало не менше 100 респондентів.

Порівняно із загальнонаціональними розподілами ставлень щодо військового співробітництва України з НАТО суб'єкти всіх аналізованих громадсько-політичних заходів значно більше схильні підтримувати таке співробітництво (таблиця 9.1.4). Найбільшими частками підтримки співробітництва з НАТО вирізняються суб'єкти економіч-

Таблиця 9.1.3

Розподіл відповідей суб'єктів громадянських практик щодо доцільності існування багатопартійної системи в Україні, 2020 р., %

Громадсько-політичні заходи	Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?			
	Ні	Важко сказати	Так	ЗАГАЛОМ
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	32.7	29.9	37.4	100,0
Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах	29.5	34.0	36.5	100,0
Не купував певні товари з політичних міркувань	29.9	25.7	44.4	100,0
Переказував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	30.6	32.7	36.7	100,0
Брав участь у добродійних акціях	19.2	32.7	48.1	100,0
У жодному із таких заходів участі не брав	35.9	41.4	22.7	100,0

Примітка. Двовимірний аналіз застосовувався щодо тих варіантів відповідей, кожен з яких обрало не менше 100 респондентів.

них практик – бойкоту товарів з політичних міркувань і фінансування волонтерів, армії та благодійних організацій.

Виявлено, що суб'єкти всіх аналізованих громадсько-політичних заходів значно негативніше, ніж ті, хто в жодному з таких заходів участі не брав, і населення в цілому, ставляться до ідеї військового співробітництва України з Російською Федерацією (таблиця 9.1.5). Знову ж таки найбільші частки негативного ставлення до військового співробітництва з Російською Федерацією серед тих, хто використовує економічні практики – бойкот товарів з політичних міркувань і фінансування волонтерів, армії та благодійних організацій.

Отже, можна констатувати, що представники громадянського суспільства є джерелом формування соціальної основи модернізації країни. Адже ні еволюційний шлях формування ціннісних передумов країн Заходу, ні авторитарні рецепти «азійських тигрів» не забезпечать

Таблиця 9.1.4

Розподіл ставлення суб'єктів громадянських практик до ідеї військового співробітництва України з НАТО, 2020 р., %

<i>Громадсько-політичні заходи</i>	<i>Як Ви ставитеся до ідеї військового співробітництва з НАТО?</i>			
	<i>Таке співробітництво не можна допускати</i>	<i>Таке співробітництво є необхідним</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>ЗАГАЛОМ</i>
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	17,2	64,4	18,4	100,0
Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах	19,3	65,2	15,5	100,0
Не купував певні товари з політичних міркувань	10,4	72,9	16,7	100,0
Переказував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	15,4	69,8	14,8	100,0
Брав участь у добродійних акціях	21,2	60,5	18,3	100,0
У жодному із таких заходів участі не брав	26,0	43,1	30,9	100,0

Примітка. Двовимірний аналіз застосовувався щодо тих варіантів відповідей, кожен з яких обрало не менше 100 респондентів.

швидкого успіху. А от нові цінності та практики громадянських активістів можуть стати основою дієздатних соціальних інститутів та формування відповідального політичного класу. Зрештою, трансформаційні механізми спрацьовують тоді, коли індивідуальні дії осіб поєднуються агрегацією чи стратегічною взаємодією й сукупно спричинюють макро-соціальні наслідки.

І справді, у критичні моменти пострадянського періоду українці продемонстрували несприйняття авторитарного правління. Обидва Майдани показали ефективність короткострокових об'єднань громадян у боротьбі проти авторитаризму й зовнішнього ворога. Однак прояви відчайдушної та неймовірної співпраці простежуються лише за умов

Таблиця 9.1.5

Розподіл ставлення суб'єктів громадянських практик до ідеї військового співробітництва України з Російською Федерацією, 2020 р., %

<i>Громадсько-політичні заходи</i>	<i>Як Ви ставитеся до ідеї військового співробітництва з Російською Федерацією?</i>			
	<i>Таке співробітництво не можна допускати</i>	<i>Таке співробітництво є необхідним</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>ЗАГАЛОМ</i>
<i>Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів</i>	61,1	15,7	23,2	100,0
<i>Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах</i>	64,2	16,4	19,5	100,0
<i>Не купував певні товари з політичних міркувань</i>	81,9	9,0	9,0	100,0
<i>Переказував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям</i>	73,6	10,8	15,5	100,0
<i>Брав участь у добродійних акціях</i>	63,5	14,4	22,1	100,0
<i>У жодному із таких заходів участі не брав</i>	55,7	17,5	26,8	100,0

Примітка. Двовимірний аналіз застосовувався щодо тих варіантів відповідей, кожен з яких обрало не менше 100 респондентів.

екзистенційної загрози. Натомість тривалі практики співпраці для розв'язання буденних проблем, колективні практики, на яких будуються громадські організації, лише набувають поширення. Мізерна кількість залучених у громадянські практики такого гатунку показує тенденцію, що чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менш вони поширені в українському суспільстві.

Аналіз економічних, політичних і геополітичних орієнтацій громадських активістів показав, що залучені в різного роду громадсько-політичні заходи демонструють як подібність, так і відмінність своїх поглядів від поглядів пасивного населення. Подібними до населення загалом є

економічні орієнтації громадських активістів. Зокрема, як і населення, громадянські активісти здебільшого налаштовані на поєднання ринкових та адміністративних методів регулювання економіки. Характерною особливістю орієнтацій громадських активістів є дещо більша частка підтримки ліберальної економіки.

Так само, на відміну від пасивного населення, серед суб'єктів громадянських практик частка підтримки багатопартійної системи переважає частку невідтримки. Відмінності між населенням та громадянськими активістами спостерігаються в тому, що суб'єкти громадянських практик більшою мірою, ніж населення, орієнтуються на військове співробітництво України з НАТО й засуджують ідею військового співробітництва з Російською Федерацією. Особливо відчутно підтримка багатопартійної системи та співпраці з НАТО і водночас категоричне заперечення військової співпраці з РФ простежується серед людей, які здійснюють економічні практики просування своєї громадянської позиції (бойкот певних товарів, добродійність, благодійність, фінансування армії та волонтерів). Подібні результати були отримані за даними загальнонаціонального, репрезентативного дослідження, яке було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 11 грудня 2019 року. Так, переконання про демократію як найбажаніший устрій для України, сповідування ліберальної ідеології щодо ролі держави, вибір особистої відповідальності, а не патерналістських очікувань та пріоритет свободи, а не добробуту простежувалися насамперед серед суб'єктів етичного споживання, добродійності й фінансової підтримки волонтерів, армії та благодійних організацій (Резнік, 2020).

Отже, однозначно можна констатувати, що цілковиту спроможність стати суб'єктом у відстоюванні демократизації та євроатлантичної політики України демонструють люди, готові до фінансових витрат чи вибіркового споживання. Натомість щодо проведення ліберальних реформ можна розраховувати лише на незначну частину громадянських активістів, серед яких домінують орієнтації на змішану економіку.

9.2. Волонтерство в умовах інституційних і структурних змін: генеза та агентні впливи

Українське волонтерство в тому вигляді, який воно набуло з моменту революції Гідності й початку військових подій на Сході країни та окупації Криму, стає предметом дедалі більшої уваги дослідників з різних дисциплінарних полів. Не зважаючи на кількарічний термін його існування, увага до нього лише зростає, що не видається випадковим. Особливість цього явища на тлі того, що в світі зазвичай заведено називати волонтерством, заслуговує на глибоку й усебічну наукову рефлексію насамперед через те, що його генеза та соціальна роль мають в українському суспільстві особливу специфіку. Несхожість ця лежить передусім у площині відмінності звичного волонтерства як індивідуальної практики від того колективного Руху, наявності чисельних потужних волонтерських спільнот, що спостерігалися в нас. І, можливо, саме з тієї причини, що це явище також позначалося в суспільному дискурсі як волонтерство, його особливість не одразу побачили навіть суспільствознавці. Можна було чути зауваження, що для складних часів волонтерська допомога країні є звичною. Насправді ж волонтерський рух, що виник і поширився у той час у нас, суттєво відрізняється від традиційного волонтерства, оскільки його учасники не просто надавали допомогу регулярним соціальним інститутам, які мали б брати на себе тягар додання складної суспільної ситуації. У багатьох інституційних полях цих регулярних інститутів після революції Гідності й зміни влади просто не було. Волонтери замінювали собою на якийсь час ці непрацюючі інститути в таких критичних інституційних секторах, як армія, військове забезпечення, військова медицина, госпітальні практики, соціальне забезпечення внутрішніх переселенців, а від початку пандемії COVID-19 до цього перебігу додалася й система охорони здоров'я.

Як наочний приклад такої активності розглянемо невелике повідомлення волонтерки, лідера напряму волонтерської діяльності, пов'язаного з початковим соціальним забезпеченням тих, хто тікав від війни на Сході і кому на підконтрольних територіях держава не готова була надати допомогу вчасно. Формальний інститут соціальної допомоги не мав відповідних дієвих механізмів, корупція з'їдала ті ресурси, що через офіційні канали давали західні гуманітарні організації. Бюрократія робила отримання допомоги суцільним ланцюгом страждань для вимушених переселенців, які часто приїздили в тому, в чому їх заскочила вій-

на, тримаючи за руки маленьких дітей або маючи у візках стареньких батьків. Тут волонтери виявили надзвичайну гнучкість, організаційну спроможність, оперативність, вміння залучити до свого руху всіх небайдужих, їхні кошти, речі, руки, фахову допомогу (медицина, психологічна і юридична допомога тощо). Невелика група волонтерів (ядро волонтерського руху), яких точно можна назвати агентами змін, змогла взяти на себе турботу про весь цей потік людей зі Сходу, що тікали від війни. Їх треба було розмістити, нагодувати, дати одяг та необхідні речі, надати первинну медичну допомогу. І не впродовж місяця-двох, а в перший же день їхньої появи в Києві (йдеться про волонтерів, які працювали у столиці). Звичайно, на допомогу цій волонтерській групі прийшло багато небайдужих киян, але це вимагало координації та організації, що волонтери й робили – оперативно та успішно.

Наведене нижче ФБ-повідомлення, написане у серпні 2018 року, коли більшість із тих гострих проблем уже було розв'язано. Проте волонтери не припиняли своєї роботи, продовжували допомагати вимушеним переселенцям, які шукали ресурси для виживання в нових умовах.

Ось цей діалог громадянина (Г) і волонтерки (В). У ньому – вся суть агентності в ситуації інституційної нестабільності³:

– **Г**: Пусть уже нашу страну оставят в покое.

– **В**: Кто?

– **Г**: Да все. Хочу обнести железным забором по периметру. И просто жить.

– **В**: А жить как?

– **Г**: Просто жить. И не цепляй меня. С вашей образовательной реформой, с медицинской. Я злой. Вон за Майдан кого-то посадили? Пусть они сначала посадят. Пусть они хоть что-то сделают.

– **В**: Слушай, возьми и что-то сделай. Работы же вокруг – непочатый край.

– **Г**: Э, нет. У меня куча проектов. Я свою работу хорошо делаю. А они пусть страну меняют.

– **В**: ... У меня нет сил объяснять, что нет никаких абстрактных «их». И что удобнее всего говорить про «все вокруг козлы». Что те, кто пытаются что-то поменять, давно забыли, что такое «у меня своя работа, а страну пусть меняют другие». Мне вообще иногда кажется, что я живу в какой-то альтернативной реальности. И, знаете, мне она нравится. В моей реальности люди за двое суток собирают почти 90 000 гри-

³ Наведено мовою оригіналу.

вен, щоб допомогти почати лікуватися людині, якої в очі не бачили. В моїй реальності на День Незалежності народ збирається не на шашлики, а на увлекательний квест «перевези велику сім'ю з місця на місце за світлою дню». В моїй реальності лікар пише з відпочинку, що виснажений працею. І неможливо другу тиждень бити б'яки на морі, коли там у нас дурдом. В моїй реальності за добу можна вирішити майже будь-яку задачу. Достатньо поставити мету. В моїй реальності люди, ніколи раніше цього не вміли, розуміють по необхідності в тонкостях законодавства, в поставках ліків і нормах рубки лісів. В моїй реальності немає абстрактних «они». Є конкретні «ми». І якщо щось не зроблено, не продумано, не зроблено – це наша вина. Тому що кожен людина може впливати на відбуваються. Кожен. Без винятку. Якщо хоче, звичайно» (Литвінова, 2018).

У цьому діалозі – квінтесенція того, що відбувається саме на рівні взаємодій окремих людей та їхнього бачення ситуації. «Г» є хорошим громадянином, але він мислить ситуацію в термінах стабільних інститутів – насамперед державних, формальних, дієздатних. «Нехай вони» – йдеться про суди, правоохоронні органи. Волонтерка добре розуміє, що на ці інститути поклатися не варто, і не буде як жити, якщо не взяти цю роботу на себе. Ті приклади, що вона наводить зі своєї реальності, справді вражають. Йдеться про жінку – переселенку із сімома дітьми і хворою матір'ю. Її виселяють з будинку в селі, який їм дали люди для тимчасового проживання в 2014 році. До волонтерів вона звернулася по допомогу з будівельними матеріалами, щоб якось відремонтувати інший будинок у цьому ж селі, який їй пропонували купити за 50 тис. грн, але в дуже поганому стані. Волонтери знайшли їм за два дні набагато кращий будинок в іншому селі, в хорошому стані, з меблями та опаленням. За ті самі гроші. Гроші за два дні на заклик волонтерів через мережу ФБ зібрали люди. Квест «Перевезти сім'ю на День незалежності» – це про цей випадок. І люди зібралися, зі своїми машинами, за один день їх перевезли. Уявити таку допомогу від держави просто неможливо. Це справді зовсім інша реальність. У ній інші правила гри, інші стосунки між людьми.

І в цьому повідомленні добре передано суть тієї іншої реальності, яка властива рухові (наразі Волонтерському) і лідерам як агентам змін. Це мотивація самим процесом і взяття на себе відповідальності за все. Немає очікування допомоги від формальних інститутів. Натомість – створення правил гри у неформальному полі, за якими цей інститут чи якась його частина починають успішно функціонувати.

Зважаючи на постійні численні виклики, що постають перед українським суспільством у процесі трансформацій, дослідження українського волонтерства як специфічного агента змін потребує не лише опису його конкретних практик, а й теоретичного осмислення особливостей його виникнення та функціонування.

Волонтерський рух в Україні був інституціоналізований на законодавчому рівні ще в 2011 році (Закон України «Про волонтерську діяльність», 2022). Не обійшли його увагою й науковці. У різних ракурсах тему представлено в дисертаціях, підготовлених у педагогічних (Бондаренко, 2008; Лях, 2009; Червоненко, 2019; Говоруха, 2021), юридичних (Сірко, 2016; Вашкович, 2018), управлінських (Голуб, 2016; Мазій, 2019) та інших (Петренко, 2018; Бойко, 2018) науках. Серед цього розмаїття дисертацій є й соціологічні (Юрченко, 2009; Стрельнікова, 2012; Проценко, 2021). Дослідження волонтерства в соціологічному контексті в Україні зосереджені навколо проблематики інституціоналізації руху (Вайнола та ін., 1999; Чухрай, 2013; Білич, 2013; Яновська, 2017), його зв'язку з розвитком громадянського суспільства (Резнік, 2009; Горелов і Корнієвський, 2015; Панькова та ін., 2016), окреслення соціального портрету учасників волонтерської діяльності (Авуєва, 2003; Хижняк, 2009; Вайнілович, 2010; Проценко, 2017) та ставлення до волонтерства в масовій свідомості й оцінювання волонтерського руху населенням (Погрібна, 2013; Кокорський і Кокорська, 2018). Водночас попри багато описових праць у соціологічному дискурсі бракує визначення методологічного підґрунтя для пояснення нової конфігурації волонтерського руху, яка постала на тлі радикальних трансформацій українського суспільства, запущених під час Євромайдану, й застосування запропонованих концептів для розуміння тенденцій його подальших трансформацій. Відповідно нижче ми спробуємо окреслити генезу й характер агентних впливів волонтерства на соціальні зміни в умовах інституційної нестійкості та соціоструктурних перетворень.

Уже стало звичним для різних дискурсивних практик позначати стан сучасного світу як нестабільний, складний, невизначений та мінливий. Про це говорять у різних інтонаціях філософи й журналісти, психологи і соціологи. З'явилася навіть відповідна аббревіатура VUKA-світ, що складається з перших літер англійських слів «нестабільність», «невизначеність», «складність», «неоднозначність». Проте не так часто трапляються наукові концептуалізації, які конструктивно, а не лише констатуючи, працювали б із цим явищем. Актуальним тут є питання: як відбуваються соціальні зміни за умов такої нестабільності й рухливості?

Де точки росту цих змін, у який бік вони йдуть і кого можна вважати їхніми агентами? І, зрештою, якою є анатомія й соціальна технологія цієї агентності?

Особливими рисами українського волонтерства, що активно зросло під час Майдану й розгортання збройного протистояння на Сході країни, були яскраво виражена колективність та спільнотність і та унікальна суспільна роль, яку воно відіграло з моменту спонтанної появи у 2014 році, перебравши на себе функційні навантаження критично важливих інституційних секторів. Відповідно перед дослідником постають запитання: що собою являють ці спільноти в різних, важливих для соціологічного розгляду ракурсах, а саме:

1. Який вигляд мають ці спільноти на тлі загальної суспільної мапи, яка природа їх появи і які соціальні функції вони виконують?

2. Що забезпечує їхню внутрішню єдність і якими є механізми їх відтворення та підтримки існування протягом доволі тривалого часу?

3. Що на індивідуальному рівні є тією спонукую, що робить людину членом таких спільнот і завдяки чому це членство може тривати й триває досить довго?

4. Як впливають ці спільноти на перебіг процесів соціальних змін, чи можемо ми вважати їх агентами таких змін?

Методологічне підґрунтя для пошуку відповідей на ці запитання, на нашу думку, містить парадигма складності (Cleveland, 1994). Особливість цього парадигмального підходу – погляд на суспільні процеси через призму нелінійної системної динаміки. Основа концептуальної рамки – виокремлення двох механізмів соціальних змін – організаційного та самоорганізаційного (Бевзенко, 2002). Ці два механізми завжди діють одночасно, і саме домінування одного чи іншого робить суспільні впорядкованості такими різними. Лише баланс і узгодженість між ними дає суспільству змогу рухатися по шляху сталого розвитку, не потрапляючи в кризи анархії чи архаїки (лише самоорганізація) та бюрократії й авторитаризму (лише організація).

Що ж відбулося в нашій країні у 2014 році і яким видається співвідношення цих механізмів на той момент? Формальні соціальні інститути, їх досить неповороткий, але чітко регламентований механізм – це організаційний бік суспільного існування й поступу. Ті ж реальні практики в площині суспільних взаємодій, що виникають у різних інституційних полях – це прояв самоорганізації. Ці практики спонтанні, ніде не прописані і формально не узгоджені. Утім закривають собою всі лакуни, що залишаються після організаційних обмежень. І тим самим зшива-

ють соціальну тканину. Криза інститутів на формальному рівні – шлях до активізації соціальної самоорганізації. І далеко не завжди це буває в позитивному напрямі. Корупція, її широка поширеність – одне з проявів негативних суспільних практик, що виникають завдяки механізмам самоорганізації. Волонтерство і волонтерські спільноти – приклад якісно інший. Це результат закономірної дії потужних самоорганізаційних механізмів у момент високої соціальної напруженості й інституційної кризи (Бевзенко, 2018). Однак треба підкреслити – закономірність цього була лише в межах варіативності. Нелінійні моделі говорять нам про те, що в точках суспільної кризи (біфуркації) можливі різні варіанти розвитку подій. І той, хто розраховував на розпад країни у 2014 році, робив це небезпідставно. Рятівною тут виявляється невелика випадковість, яка повертає події на той чи інший шлях із можливих варіантів. Де була ця доленосна подія – сказати важко, хто першим виголосив волонтерське гасло – теж невідомо. Проте процеси самоорганізації пішли в цей бік, мобілізували країну на такий супротив кризи й руйнації. Напевне, витючки цього треба шукати ще в нетрах Майдану і тих спільнот, що виникали там і потім переросли в великі волонтерські соціальні утворення.

Загальне визначення тогочасної ситуації в країні як нестабільної і кризової потребує уточнення. На наш погляд, міру нестабільності можна визначити через міру соціальної напруженості, для якої об'ємним і добре працюючим виявляється поняття *соціальної тканини* (Бевзенко, 2018). Від простої метафори до поняття ми тут можемо перейти через визначення соціальної тканини як міри щільності соціальних мереж (наявних соціальних спільнот), стійкості мережевих взаємодій і наявності можливості для членів суспільства завдяки цим взаємодіям задовольняти свої потреби. Перебуваючи в таких мережевих спільнотах (реальних чи уявних), людина відчуває солідарну підтримку цих спільнот, наявність того, що можна позначити як її «соціальне тіло». Міра щільності цих спільнот і надійності «соціального тіла» і є мірою щільності соціальної тканини, що, своєю чергою, визначає міру соціальної напруженості.

Ситуація в країні після 2014 року характеризувалася суттєвою руйнацією картини цих мережевих взаємодій і появою розривів у соціальній тканині. Крім інституційної неспроможності, важливим моментом суспільної нестабільності була руйнація звичного соціального порядку, спричинена не лише протистояннями з політичних та ідеологічних мотивів. Звичний порядок життя був найбільш радикально порушений насамперед для учасників військових дій і для мирного населення, яке

було вимушене покинути місця постійного проживання. Відповідно діяльність волонтерів була спрямована на відновлення щільності соціальної тканини для представників низки спільнот. Низка адресатів волонтерської допомоги у 2014–2015 рр. була значною, від матеріального забезпечення української армії в цілому до організації відпочинку дітей, які були евакуйовані із зони ведення бойових дій. Відтоді акценти волонтерської уваги дещо змістилися, і на 2021 рік основними адресатами волонтерської діяльності залишалися *вимушені переселенці та учасники/ ветерани АТО (ОСС)*. Повномасштабна війна, яка почалася 24 лютого 2022 року, радикально змінила ситуацію, однак нижче для опису дій зазначених спільнот ми розглянемо ситуацію, яка їй передувала. Це створює підґрунтя для порівняння з подальшими дослідженнями змін у спільнотах і характеру їхніх взаємодій у нових умовах.

Варто зазначити, що це доволі специфічні спільноти. Якщо традиційно соціальні групи виокремлюються на основі наявності спільної діяльності (наприклад, професійні), спільних групових установок та орієнтацій, спільного простору існування тощо, то внаслідок військових дій у країні з'явилися групи, об'єднані втратами – переселенці втратили спільний простір життя, ветерани – відчуття нормальності життя як такого. Мірою стабілізації ситуації в країні виникли величезні нові утворення розпорошених територіально, але об'єднаних ментально і статусно людей. Сьогодні спільнота внутрішньо переміщених осіб налічує майже півтора мільйона, а спільнота учасників бойових дій і ветеранів АТО/ОСС – більше 400 тис. осіб⁴. Ці групи від початку потребували суттєвої соціальної підтримки з боку держави, для якої кількість реципієнтів збільшилася внаслідок конфлікту майже на 2 млн осіб, що для країни, в якій на 25 млн працездатного населення (віком від 15 до 64 років) припадає 11,1 млн пенсіонерів, це відчутне навантаження (Українформ, 2021).

І тут варто перейти до теми генези спільнот і подивитися, які зміни після 2014 року відбувалися у спільноті волонтерів і як змінилися спільноти їхніх головних реципієнтів – ВПО та ветерани АТО/ОСС.

⁴ Станом на 26 квітня 2021 року, за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 465 654 особи (Міністерство соціальної політики України, 2021), а за даними Міністерства у справах ветеранів України на 01.02.2021 р. до Реєстру учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях внесена інформація про 405 711 учасників бойових дій (Радіо Свобода, 2021).

Спираючись на методологічні можливості парадигми складності, волонтерські спільноти можна віднести до *атракативних соціальних структур*. Уже ця назва містить їхню основну характеристику – вони мають силу тяжіння, працюють як певний соціальний *магніт для своїх членів*. У самому слові «тяжіння» є вказівка на те, що такі структури тримаються не лише на раціональному виборі, а й значною мірою на відповідних емоціях, які і спрямовують це тяжіння.

Хоча волонтерські спільноти можна позначити як соціальні мережі, про них не скажеш, що вони винятково горизонтальні. Ні, там існує певна *ієрархія – не владна, а лідерська*. Це приблизно така ієрархія, що є в ігровій команді: загальна справа, але є лідер, навколо якого всі добровільно єднаються. Лідер або кілька лідерів складають ядро спільноти, решта належать до периферії – більш щільної чи більш розрідженої залежно від *відстані від ядра*.

Ще одна суттєва характеристика цих спільнот – їхня *процесуальність*. Про них не можна говорити, як про щось статичне. Це те, що існує лише як процес. І тут знову порівняння з ігровим процесом може бути доречним – як і будь-яка гра, спільнота існує завдяки процесу неперервних взаємодій і комунікацій між її членами. Згадана вище відстань від ядра вимірюється саме щільністю цих взаємодій і комунікацій.

Особливістю всіх сучасних волонтерських спільнот є те, що взаємодія і *комунікація* більшою мірою відбувається *через онлайн-мережі*. Це якоюсь мірою нівелює географічні обмеження на участь у спільнотах. Географія виявляється суттєвим фактором, коли взаємодія ґрунтується на технічній або фізичній допомозі загальній справі. Коли ж ідеться про матеріальну допомогу, залучення нових членів, пошук ідей та консультацій – цей фактор стає неважливим і не впливає на ефективність результату. До волонтерських спільнот різного напрямку належить багато українців, які живуть за межами країни, але активно долучаються до процесів, що тут відбуваються. І волонтерські спільноти для них стають вікном у таку можливість.

Як будь-який процес, волонтерські атракативні структури потребують постійного притоку енергії, що його живить і тримає. Вище ми сказали, що ці спільноти тримаються на енергії емоційного тяжіння для їхніх членів. І тут наявність постійної комунікації через електронні мережі важко переоцінити. Лідер та ті, хто входять до ядра спільноти, постійно продукують відповідний наратив, який підживлює рівень емоційної єдності. У різних інституційних полях він різний. Загальна канва одна – є виклик, і лише ми можемо на нього відповісти. Разом – ми зможемо.

Наявність регулярних повідомлень про успіхи тримає цей наратив на рівні високої довіри. Наявність же можливості зворотного зв'язку через коментарі робить тканину наративу багатовимірною.

Однак енергетична насиченість волонтерського руху, спрямованого на відновлення щільності соціальної тканини, поступово згасатиме в міру того, як відновлюватиметься ця тканина для тих спільнот, які були головними об'єктами їхньої уваги. Тому варто подивитися на те, які зміни відбулися в спільнотах вимушено переселених осіб і ветеранів.

Становище переселенців відстежувалося в Україні завдяки національній системі моніторингу, що був розпочатий з 2016 року Міжнародною організацією з міграції. За даними останньої хвили моніторингу, проведеного у 2020 році, можна було констатувати, що статус значної частини переселенців, який був набутий унаслідок вимушеного переміщення, поступово рутинізувався і перетворювався на статус постійних мешканців тих населених пунктів, у яких вони проживали. На момент опитування частка ВПО, які перебували в нинішньому місці проживання більше ніж три роки, становила 82%. Причому для більшості питання повернення після завершення конфлікту до місця свого проживання втрачало актуальність, 39% ВПО не планували повертатися назад навіть після завершення конфлікту, тоді як повернутися хотіли б 19%, а 25% на той момент ще не вирішили (Міжнародна організація з міграції, 2020).

Це не означало, що ВПО як група перестала бути реципієнтною, однак державну допомогу називали джерелом доходів лише половина опитаних 51%. До того ж більшість (65%) серед тих, хто з часом повернувся на тимчасово неконтрольовані території, становили особи віком понад 60 років, що дещо зменшило потреби групи переміщених осіб у соціальній допомозі. Частка економічно активного населення серед ВПО за даними моніторингу становила 54% і охоплювала тих, хто або мав роботу (46%), або активно шукав її та був готовий вийти на роботу протягом двох тижнів (8%). Економічно неактивне населення складалося із пенсіонерів (24%) та осіб, зайнятих роботою по дому, доглядом за дітьми тощо (14%). Водночас рівень зайнятості ВПО віком від 20 до 64 років був значно нижчим за рівень зайнятості цієї ж вікової групи серед загального населення України (54% проти 67%) (Міжнародна організація з міграції, 2020).

Дані моніторингу підтверджували, що процеси всередині спільноти ВПО загалом вкладалися в теоретичний каркас U-подібної кривої, що була запропонована для опису динаміки емоційних та психологічних станів на різних етапах міграційного циклу (Gullahorn J.R. &

Gullahorn, J.E., 1963). Згідно з цією моделлю мігранти від першопочаткового стану оптимістичних надій переходять через поступове розчарування у стан максимальної безпорадності, однак поступово, в ході інтеграції у нове середовище, позитивне світосприйняття відновлюється й завершується повноцінною адаптацією та поверненням оптимістичних надій і сподівань. Переживання вимушених переселенців, мають скоріше вид J-подібної кривої, оскільки починаються фактично з третього етапу, для якого характерний максимальний психологічно негативний стан. Проте з часом спостерігається зростання позитивного світосприйняття і поступова інтегрованість до нових умов. За даними моніторингу половина ВПО вважали себе повністю інтегрованими в місцеву громаду, ще 39% опитаних заявили, що інтегровані частково. Натомість не інтегрувалося лише 7%. Крім того, був зафіксований високий рівень відчуття довіри між ВПО та приймаючою громадою, 76% повідомили, що «цілком можуть довіряти» або «можуть довіряти значною мірою» місцевим жителям у їхньому нинішньому місці проживання, що значно перевищувало дані попереднього раунду моніторингу, коли таку позицію підтримувало 69% опитаних (Міжнародна організація з міграції, 2020).

Ці дані добре показують, що ті форми, в яких від початку здійснювалася волонтерська допомога ВПО, втратили нагальність. Це не означає, що представники цієї групи не потребували допомоги. Так, основною проблемою для ВПО залишалася відсутність власного житла, яке мали на момент опитування лише 11% опитаних, однак більшість (60%) були спроможні орендувати житло, і лише 5% продовжували проживати в гуртожитках, а 2% – у центрах колективного проживання ВПО (Міжнародна організація з міграції, 2020).

Отже, група ВПО потребувала насамперед інституційної підтримки, зокрема активізації програм пільгового будівництва житла. І хоча в суспільному дискурсі вимушено переміщені особи розглядалися переважно як реципієнти, а медіа подавали цю групу як таку, що потребує соціальних витрат, або відносили її до соціально вразливих категорій населення, які не можуть самостійно захистити свої інтереси (Проценко, 2018), насправді ВПО фактично вийшли з фокуса уваги волонтерської спільноти, а в перспективі більшість із них мала інтегруватися в приймаючу громаду з поступовою втратою актуальності статусу переміщених осіб. Безумовно, частково задіяність волонтерів у цій сфері зберігалася, але вона вже не відігравала ролі потужного енергетичного живлення активності.

Спільнота ветеранів натомість продовжувала бути реальним полігоном для докладання зусиль волонтерів. Гібридна війна тривала, армія потребувала допомоги, хоча й не в таких масштабах, як раніше, а самі учасники АТО/ОСС відчували суттєві проблеми у відновленні щільності соціальної тканини.

Насамперед зазначимо, що попри те, що ветеранів налічувалося лише близько 400 тис., вони були інтегровані в життя майже половини населення країни. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи»⁵, за рік до початку війни, у лютому 2021 року 45,8% опитаних мали серед своїх знайомих, друзів учасників бойових дій на Донбасі. Причому більшість опитаних (62,5%) погоджувалися з тим, що учасники бойових дій на Донбасі – патріоти, які заслуговують на повагу та підтримку з боку держави. Характерно, що навіть у формулюванні питання автори дослідження використали водночас і поняття поваги, і поняття підтримки. Тобто реципієнтність групи розглядалася як її атрибутивна характеристика. Однак героїзація і стигматизація ветеранів відбувалися фактично паралельно. Образ патріота співіснував з образом жертви і навіть з образом авантюриста: 41% респондентів у тому ж опитуванні погоджувались із думкою, що більшість учасників бойових дій на Донбасі – жертви обставин, які потрапили на війну не з власної волі, а 35,8% вважали, що серед учасників бойових дій на Донбасі багато шукачів пригод і наживи (Злобіна і Бурковський, 2021).

Певною мірою маємо парадоксальну ситуацію: учасники АТО від початку в більшості були якраз активними провідниками соціальних змін. Відповідно можна було очікувати, що їхня активність мала б продовжуватися після повернення до мирного життя. Насправді ж і самі ветерани, і загал не були налаштовані на такий сценарій. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ 2020 року, 34% опитаних вважали, що ця соціальна група на зміни, які відбуваються в житті країни, впливає позитивно, 37,5% оцінювали цей вплив нейтрально і 28,4% вважали, що учасники АТО (ОСС) впливали на зміни негативно (Парашевін, 2020, с. 539).

Формуванню негативного образу учасників АТО активно сприяють медіа. Це підтверджує, наприклад, здійснений нами аналіз публікацій про ветеранів на ресурсі «Цензор net», який великою мірою спеціалізу-

⁵ Польовий етап тривав з 16 по 27 лютого 2021 р. Загалом було опитано 2003 респонденти за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка репрезентативна за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та область проживання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

ється саме на висвітленні проблем ветеранів. Виявилося, що з 335 матеріалів, які були відібрані за тегом «ветеран» у назві за період з 2019 по 2020 рік, лише 17 не мали негативного наповнення. Решта ж матеріалів висвітлювала ситуації, в яких ветерани показані або як постраждалі, або як учасники зіткнень. Так, ресурс фактично репрезентував групу ветеранів як соціально дезінтегровану.

Зазначимо, що реальна соціальна активність ветеранів у всіх сферах життя була на початку 20-х років незначною, хоча в країні налічувалося 1200 ветеранських організацій (Марценюк і Квіт, 2019). Навіть сама ідея активізації участі ветеранів у суспільному житті також пов'язувалася скоріше із задоволеннями потреб цієї групи саме як реципієнтів. У соціологічному дослідженні, присвяченому проблемі залучення ветеранів до громадського і політичного життя, ставилося питання: «Як, на Вашу думку, вплине залучення ветеранів АТО/ООС до суспільно-політичного життя?»⁶ Виявилося, що найчастіше респонденти обирали варіанти, пов'язані із задоволенням потреб ветеранів (24%) або потреб усіх груп населення, включно з ветеранами (17,7%). Натомість 20% вважали, що залучення ветеранів до суспільно-політичного життя нічого не змінить. Більше того, 30% респондентів взагалі висловилися проти участі ветеранів у політиці (Марценюк і Квіт, 2019).

Отже, можна констатувати, що учасники спільноти ветеранів мали проблеми із соціальною інтеграцією як внаслідок власних психологічних проблем, так і через неготовність загалу визнати за ними самостійну активну роль у суспільному житті. При цьому самоідентифікація ветеранів із власною спільнотою дуже сильна і ґрунтується вона саме на основі спільного пережитого досвіду участі в бойових діях. Відповідно вони були не надто налаштовані приймати допомогу від тих, хто такого досвіду не має. Хоча волонтери продовжували вкладати значні зусилля в допомогу ветеранам, однак результати їх не задовольняли. Вони скаржилися на пасивність самих ветеранів, на їх небажання повертатися до нормального соціального життя. От як описує цю ситуацію одна з організаторок Фестивалю вакансій для ветеранів АТО: «Ми продовжуємо свою роботу. Не питайте нас – як вам це вдалося, і навіщо ви все це робите. Ми робимо це тому, що хтось має це робити. Але сил і бажання

⁶ Опитування здійснювалося Київським міжнародним інститутом соціології у період із 24 травня до 7 червня 2019 року. Загалом було проведено 2021 інтерв'ю з респондентами за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій) за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та область проживання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

у всіх – небагато» (Гаврилюк, 2018, абзац 4). Знову, як і у випадку зі спільнотою ВПО, бачимо, що енергетика активності волонтерів у допомозі ветеранам не дає поштовху активізації руху.

Як бачимо, розвиток волонтерської активності прямо пов'язаний із трансформаціями всередині груп реципієнтів і особливо зі змінами їх соціального статусу. Якщо група вимушених переселенців від початку мала швидше маргінальний статус, маркувалася як спільнота знедолених і покинутих державою безпорадних людей, то військові, захисники натомість мали високий соціальний статус, суспільство ставилося до них із повагою. Поступово ці групи змінювали статус, ВПО позбувалися безпорадності й уже не розглядалися як ключові реципієнти, а ветерани АТО/ОСС, навпаки, втрачали ореол слави й пошани і, якщо не маргіналізувалися, принаймні «закривалися». Усі ці перетворення сприяли згортанню масових колективних дій волонтерської спільноти.

В умовах послаблення зовнішніх запитів джерелом підтримки існування й активності волонтерської спільноти залишаються два головні ресурси. По-перше, її підтримують процеси, які відбуваються на мікрорівні, в площині індивідуального життя і спонукають конкретну людину долучатися до волонтерських спільнот. Тут варто знову повернутися до парадигмальної основи. Самоорганізацію в соціальному середовищі не можна зрозуміти і описати в тому разі, коли ми залишаємося лише на рівні людини соціальної. Лише єдність соціоантропологічних характеристик суспільного середовища дає можливість зрозуміти, як у ньому працюють спонтанні механізми самоорганізації. Поняттям, яке тут стає в пригоді й добре працює, є поняття *габітусу*, яке для нас обґрунтував П. Бурдьє (1990/1998). Габітус – це певне психосоматичне утворення, яке зумовлює більшість людських повсякденних практик, і в якому закодована як соціальна, культурна, так і антропологічна історія людини. Соціальна криза, розриви соціальної тканини відбиваються і на габітуальній кризі. Тому можемо припустити, що залучення до волонтерських спільнот на мікрорівні проявляється як спосіб людей розв'язати свою персональну габітуальну кризу, спосіб вийти на нову габітуальну рівновагу. У нашому разі йдеться про ті кризи, які для багатьох зумовили участь у революції Гідності і які не закрилися після її закінчення з огляду на нові виклики, пов'язані з початком війни. Саме завдяки цьому волонтери продовжують робити те, що «хтось має зробити». Водночас волонтерство як самоорганізаційний процес швидко активізується на тлі нових викликів, до яких не готові організаційні структури. Саме тому так швидко постала волонтерська спільнота в країні на

тлі пандемії COVID-19, допомагаючи медикам і населенню отримати необхідні засоби захисту й допомоги хворим. І фактично нове відродження спільноти відбулося з переходом гібридної війни в гарячу фазу після вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року.

Підсумовуючи проведений аналіз варто зупинитися на кількох ключових моментах. На початку дослідження ми констатували: попри те, що українське волонтерство існувало й розвивалося в країні від часів набуття незалежності, в момент загострення суспільної кризи під час Революції Гідності та ескалації конфлікту на Сході, відбувся радикальний підйом волонтерського руху. Перед дослідниками постало завдання осмислити перетворення, що відбувалися в цій формі громадянської активності. Як наслідок швидко зростала і кількість публікацій, присвячених розгляду різних сторін волонтерства. Якщо до 2014 року було захищено чотири дисертації з цієї проблеми, то від 2015 до 2021 року дослідники захистили вже дев'ять дисертаційних робіт. Проте в соціологічних дослідженнях зберігається тенденція описовості, методологічний каркас не визначається, що не дає можливості наблизитися до розуміння генези волонтерського руху й визначити специфіку його агентної ролі в суспільних перетвореннях.

Запропонований нами підхід, ґрунтований на парадигмі складності, дає можливість пояснити, як на тлі інституційної нестійкості постає самоорганізаційна генеза колективної активності, яка каналізується у волонтерський рух, спрямований на відновлення соціальної тканини. Для початкового етапу характерна масова спільна допомога, причому мобілізація має чітко визначені напрями дій, є ті, хто потребує допомоги, і ті, хто готовий її надавати. У цей момент агентність волонтерства надзвичайно велика, оскільки відбувається заміщення непрацюючих на повну силу організаційних структур. Однак мірою посилення інституційної складової, держава прагне повернути собі важелі керування соціальною ситуацією, а отже втрачається той ґрунт, на якому постала практика колективного волонтерства. Лакун, які треба закривати, залишається небагато, волонтерам не заважають брати ініціативу, але їхні зусилля з відновлення щільності соціальної тканини стають все менш помітними. Агентність у напрямі змін у бік стабілізації ситуації переходить до інституційних утворень, агентна ініціатива починає реалізуватися за рахунок дієвості організаційних механізмів соціальних змін. Однак, зважаючи на постійне продукування дедалі нових викликів, агентність волонтерської спільноти можна вважати суттєвим важелем регуляції суспільних процесів.

9.3. Активісти vs інститути: соціальний активізм як джерело реалізації персональної агентності

Оскільки соціальні зміни потребують об'єднаних зусиль і отримують, як правило, або масову підтримку, або наражаються на масовий спротив, у соціологічному дискурсі відбувається поступове розширення теоретичної бази для аналізу агентної активності. Навколо добре відомих і достатньо розроблених концептів колективної поведінки й соціальної дії формуються нові спроби теоретичного осмислення соціальних рухів, які спочатку фактично ототожнюються з протестними діями. Теорія нових соціальних рухів і теорія мобілізації ресурсів стали відповідною точкою переосмислення ролі соціального активізму, який почали розглядати не стільки як протест, скільки як форму вияву суспільної стурбованості тими чи іншими сторонами життя. За допомогою соціального активізму громадськість намагається просувати бажані чи блокувати небажані дії й рішення з метою реалізації соціальних змін, спрямованих на поліпшення стану справ у суспільстві.

У соціологічному дискурсі соціальний активізм частіше ототожнюється із соціальними рухами й досліджується з погляду різних теоретичних перспектив. Функціоналісти зосереджують увагу на розгляді соціальних рухів як реакції на дисфункції у взаєминах між різними елементами соціальної системи, їх цікавить, чому соціальні рухи виникають, чому вони продовжують існувати, яких цілей намагаються досягти. З позицій критичного підходу соціальні рухи постійно відтворюються через існування нерівності, а конфлікт фактично лежить в основі соціальних змін. Інтеракціоністська перспектива більше уваги приділяє повсякденному перебігу соціальних рухів, тому, чому люди стають їхніми учасниками, яке значення надають своїм діям, тобто дивиться на соціальний активізм з позицій конкретного актора.

Зауважимо, що значення ролі індивідів у соціальних рухах оцінюється в різних теоретичних підходах по-різному. Теорія нових соціальних рухів робить наголос на тому, що участь у них стає для людей інструментом боротьби за вивільнення від соціального контролю та маніпулювання тих сфер життя, що належать до приватного (тіло чи сексуальність), суб'єктивного (бажання чи мотиви), суспільного (природа чи міський простір) (Melucci, 1994). Натомість у теорії мобілізації роль індивіда вважається другорядною, а Ч. Тіллі навіть критикує тео-

рію нових соціальних рухів за надмірну увагу до свідомості й мотивації окремих акторів (Mische & Tilly, 2003).

Проте увага до акторів зростає в нових підходах. Зокрема продуктивним є підхід «багатоінституціональної політики», що розглядає суспільство як сукупність різних, часто суперечливих інститутів. За таких умов, вважають автори підходу, практично кожен потенційно є учасником громадського руху, оскільки більшість людей може створити правдоподібні підстави для того, щоб протистояти інститутам. Ця теоретична перспектива звертає увагу на необхідність не лише пояснити, як діючі суб'єкти переходять від атитюдів до дії, але й дослідити процес створення суб'єктів активізму та формування колективної ідентичності (Armstrong & Bernstein, 2008).

Люди доєднуються до соціальних рухів з різних причин, однак як головні найчастіше виділяють три ключові мотиви – 1) інструментальність, коли участь у русі є спробою вплинути на соціальне й політичне середовище, 2) ідентичність, коли в основі участі – прагнення ототожнення з групою, та 3) ідеологія, коли участь у русі пов'язана з пошуком сенсу та вираженням власних поглядів (Klandermans, 2004).

В умовах соціальної нестійкості в суспільстві сформований запит на персональну агентність, яка є важливим чинником ініціації й упровадження змін. Процеси суспільних перетворень, що відбуваються в країні після 2014 року, супроводжуються створенням нових можливостей для прояву індивідуальної активності, спрямованої на зміни в різних сферах життя (економіка, політика, екологія, соціальна робота тощо). Неформальну участь у змінах беруть люди з різних соціальних прошарків, з різними соціально-демографічними характеристиками. Однак дотепер соціальний активізм досліджувався в українській соціології переважно в «зовнішніх» координатах, як чинник розбудови громадянського суспільства (Резнік, 2019; Тіт, 2019). В емпіричних дослідженнях соціологи фіксували ставлення населення до волонтерів, аналізували участь у конкретних формах соціальної активності, фіксували специфіку нових форм солідаризації в мережевих спільнотах і т.ін. При цьому навіть у дослідженні ідентифікаційного простору активізму йшлося насамперед про вимірювання налаштованості громадян на проактивну громадянську позицію через фіксацію артикульованих у кількісному дослідженні намірів та співвіднесенні цих даних з реальною участю громадян у тих чи інших формах соціальної активності. Такий підхід дає надто узагальнену картину, оскільки соціально-демографічний портрет активістів видається сталим у всіх регіонах України (Середа, 2015). Утім якісні дослідження

фіксують більш тонкі соціокультурні особливості, зокрема щодо специфіки агентів громадської участі в різних регіонах (Дейнеко, 2021а).

Метою нашого дослідження було зафіксувати уявлення про активізм безпосередніх учасників активістської діяльності, з'ясувати особливості їхньої самоідентифікації, визначити розуміння ними цілей соціального активізму, окреслити чинники, які сприяли входженню в активізм, визначити бар'єри, що перешкоджають залученню до активістської діяльності громадян. Як метод було обрано напівструктуроване інтерв'ю, сфокусоване на отриманні всебічної рефлексії інформанта щодо власної участі в соціальному активізмі. Підбір учасників дослідження здійснювався зважаючи на запропоновану модель соціальної згуртованості Дж. Чана, згідно з якою індикаторами диференціації активістів є інтенсивність участі та виконувани в соціальному активізмі ролі (лідера, організатора, члена команди тощо) (То & Chan, 2006). Ми також намагалися представити як соціальну, так і політичну участь, які в моделі Дж. Чана репрезентують горизонтальний і вертикальний виміри соціальної згуртованості. Хоча ця модель зазнала обґрунтованої критики (Дейнеко, 2021б), саме по собі пропонуване розрізнення видається нам слухним для масиви даних, які віддзеркалювали б різні види соціального активізму.

З огляду на наведені міркування до дослідження запрошувалися представники таких груп: волонтери, які періодично беруть участь у різних формах активності, активісти громадських організацій, які систематично залучені до їх діяльності на громадських засадах, співробітники громадських організацій, які професійно зайняті в соціальному активізмі та засновники чи співзасновники громадських організацій різного рівня (як локального, так і загальноукраїнського) і спрямованості (як політичної, так і соціальної). Усього в дослідженні взяли участь 73 активісти (50 жінок та 23 чоловіки). В опитуванні взяли участь представники всіх вікових категорій (вік коливався від 18 до 73 років), проте акцент було зроблено на молоді, 50 інформантів були у віці до 30 років.

Дослідження здійснювалось у два етапи. На першому, навесні 2020 року, було проведено 37 напівструктурованих інтерв'ю з фокусом на волонтерах і непрофесійних активістах, на другому, навесні 2021 року, було проведено 36 інтерв'ю з фокусом на професійних активістах та лідерах громадських організацій. Загальна кількість інтерв'ю по групах становила: волонтери – 19, непрофесійні активісти – 26, професійні активісти – 9, засновники/співзасновники ГО – 19. Були представлені ГО локального, регіонального та всеукраїнського рівня. Учасники дослідження представляли такі напрями активізму:

- правозахисний (захист прав окремих спільнот: жінок, дітей, інвалідів, нужденних, ЛГБТ, ВІЛ); захист трудових прав; захист прав жертв політичних переслідувань;
- політичний (боротьба з корупцією);
- соціальний (благочинність, допомога дітям, інвалідам іншим незахищеним спільнотам);
- екологічний (захист тварин, захист довкілля);
- урбаністичний (боротьба за безпеку міського середовища, боротьба з незаконними забудовами);
- культурний (захист культурної спадщини, культурні фестивалі тощо);
- просвітницький (громадянська просвіта);
- інші види допомоги в умовах, коли зусиль держави недостатньо (армія, пандемія).

Зрештою в сукупності учасники доволі повно репрезентували активістську спільноту України.

Оскільки предметом нашого дослідження є агентість у контексті соціальних змін, насамперед нас цікавило, наскільки учасники соціального активізму пов'язують свою діяльність саме зі змінами. Таке питання в гайді не ставилося прямо, але інформанти, розповідаючи про свою діяльність, переважно пов'язували суть соціального активізму саме зі змінами («активізм, так як я його бачу, то це діяльність, спрямована до досягнень змін у суспільстві» Ж., 21)⁷. Причому підкреслювалось саме активне начало, необхідність дій щодо досягнення результату («ти правозахисниця тільки тоді, коли ти реально добиваєшся якихось змін і ти їх добилась і вони в процесі» Ж., 24; «це люди, які не очікують, що щось впаде з неба. Вони зараз беруть, роблять, активними діями намагаються досягти тих чи інших змін» Ж., 21). Саме по лінії втручання або невтручання в ситуації, які не задовольняють людину, і відбувається розмежування між активістами і не активістами («якщо людина висловлює свою якусь громадянську позицію і робить щось, що може змінити реальність навколо неї – це вже активізм. Тобто в цьому є відмінність від того, що хтось не активісти. Вони просто живуть і не помічають або просто намагаються не помічати, тому що вони не знають, що з цим робити, якими механізмами можна змінити ситуацію яка їх не задовольняє. І тими, хто точно не пройде повз і зробить так, як вважає за потрібне» Ж., 36).

⁷ Тут і далі цитати з наративів подано мовою оригіналу.

У чому ж виявляється агентність соціального активізму, який вплив він справляє. Передусім активісти бачить власну роль як каталізатора змін (*«соціальні зміни, воно як би саме відбувається, але без цього вкладу активного впливу, вони або дуже повільно відбуватимуться, або взагалі в іншу сторону підуть»* Ж., 19). Причому ця агентність на різних рівнях, по різних напрямках є суттєвим елементом суспільних трансформацій саме в період, який ми досліджуємо. Як зазначила одна з інформанток: *«В нас не дуже демократична держава в порівнянні з деякими країнами Європейського союзу. Але наскільки у нас бурхливий активістський і громадський рух. Якби цього руху не було, ми б уже, скоріше за все, належали до складу Росії, я так думаю»* (Ж., 23).

Попри багатоманітність напрямів і рівнів впливу учасники соціального активізму сприймають цю діяльність цілісно, зважаючи на уявлення про те, що соціальні зміни є результатом кумулятивного ефекту дії зусиль усіх ланок: *«По суті, це соціальний активізм, коли городяни самі своїми силами щось роблять і домагаються результатів, і потім ці результати відбиваються на суспільному громадянському рівні, ці ідеї піднімаються вгору ... на рівень, де відбуваються законодавчі зміни якісь, нормативні, і таким чином можна змінювати світ довкола себе»* (Ж., 20).

При цьому локальний рівень не менш важливий, ніж регіональний чи національний, оскільки саме через нього відбувається поширення практик активізму й залучення до нього широкого кола людей. Як зауважила одна з респоненток: *«Все що ми робимо на локальному рівні воно може бути дійсно масштабним. Наприклад, перший фестиваль у селі, де взагалі до цього ніколи нічого не було і тут він відбувається»* (Ж., 34).

Аналіз наративів дав можливість виокремити ті функції, які фактично і визначають роль учасників соціального активізму як агентів змін.

Функція **викриття проблем** (*«любое решение, любой проблемы начинается с того, чтобы дать ей видимость. Чем больше видимость, тем быстрее наступит решение проблемы»* Ж., 25).

Механізм її реалізації передбачає привернення уваги до проблем усіма можливими способами – від інформування до акцій протесту (*«суспільний розголос – це єдина сила, яка може якось на це вплинути, тому що існує велика кількість проблем, але вирішуються тільки ті проблеми, про які говорять. Якщо збереться якомога більша кількість людей і почнуть про це говорити, активно говорити, збиратись на мітинги, підписувати петиції, є мільйон способів, як це можна зробити, як можна повпливати»* Ч., 23.)

Функція **представництва груп**, проблеми яких потребують розв'язання («я говорила і намагалася говорити не від свого імені, а від імені тих, хто туди не міг прийти. Для мене це такий дуже чіткий лейтмотив того, що я постійно маю говорити про тих і те, що не можуть сказати інші» Ж., 27). Механізмами тут є як боротьба за права цих груп, так і допомога всіма іншими засобами («наша спільна мета – ми допомагаєм людям. І неважливо, чи ти пишеш рекомендації для якогось закону, наприклад, чи ти виходиш на протест, ти все одно опосередковано чи прямо допомагаєш людям» Ч., 20).

Функція **розроблення способів розв'язання проблем** («активізм допомагає розкласти по полочках, розбиває на сектори різні проблеми і посеCTORно допомагає закумулювати туди ресурси для вирішення» Ж., 19). Механізмами тут є моніторинг проблемної ситуації, аналітична робота, розроблення пропозицій щодо змін, включно до роботи із законодавцем («Не знаю, чи можемо ми вважатись агентами змін, але ми намагаємось впливати на цих людей, які приймають рішення. Зрозуміло, що твоя сила визначається наявністю фінансового ресурсу і відповідно в цій площині ми змагатися не можемо, ми змагаємось тільки в інтелектуальній площині» Ж., 36).

Допоміжною є функція **залучення, розширення соціальної бази активізму** («важливо залучити якомога більше людей до цього. Показати своїм прикладом, когось надихнути і бачити ці результати» Ж., 19). Як механізми її реалізації активісти виокремлюють такі:

– активізація діяльності на локальному рівні, побудова локальних ком'юніті на перетині інтересів і цінностей («я думаю, можна робити цілеспрямовані політики для того, щоб формувати локальні бригади, робити якісь активності, щоб люди, котрі б хотіли це проявити, і могли б це проявити» Ж., 35);

– підвищення суспільної цінності активізму, привернення уваги до дій низових активістів («соціальний агент змін на місцях може впроваджувати якесь благо і ця робота має право правильно позиціонуватися, про неї треба розказувати і надавати їй цінність в ширшому суспільному колі» Ж., 22);

– робота з молоддю, залучення її до активістських акцій («коли ти ще молодий студент і бачиш, яким чином воно може все завертатися і може помінятися за допомогою акцій і за допомогою того, що люди не байдужі, і воно працює, ти в це починаєш вірити» Ж., 35);

– демонстрація на прикладі успішних кейсів дієвості соціального активізму («своим примером людей вдохновить, чтобы они меняли эту страну, не молчали» Ж., 23).

Окремим важливим завданням соціальних активістів є виконання ролі медіатора між різними агентами соціальних змін. Це, з одного боку, зв'язок між громадським і політичним сектором, між владою та громадянами, які мають бути бенефіціарами усіх соціальних проєктів (*«громадський сектор в Україні, як провідник між якимись державними структурами або великими міжнародними донорськими організаціями або установами і між людьми, яким, власне, ця допомога потрібна»* Ж., 27). З іншого – це зв'язки між самим громадянами, які займаються соціальною активністю в різних місцях по всій країні, з метою включення місцевих активістів локального рівня в національну мережу (*«я працюю як посередник з людьми, які відтворюють якісь соціальні зміни на місцях. Дуже часто цим людям буває якось самотньо, якщо вони живуть десь в якомусь закапелку України. Ми надаємо людям зв'язок з більшим середовищем, з більшою ком'юніті людей, з якими у них є якісь спільні ідеї. Це дає їм такий поштовх і розвиток»* Ж., 22).

Так, агентність розглядається учасниками активізму як їхня атрибутивна характеристика, яка реалізується в ході виконання зазначених функцій. Їхня активність розгортається в усіх інституційних полях, де вони взаємодіють з іншими агентами. Однак визначальним у ході реалізації змін є взаємодія активістів із представниками владних структур. У наративах трапляються різні оцінки досвіду такої взаємодії – від стримано позитивної до різко негативної. Загалом було виокремлено такі типи взаємин агентів.

Спротив представників влади (*«це коли ти зіштовхуєшся з державними структурами, які перешкоджають, а мали б допомагати»* Ж., 23).

Така опозиція виникає, коли громадська діяльність перешкоджає чийсь корисливим інтересам. Як наслідок представники влади *«проти стоять діяльності, дискредитують її, знецінюють і викривляють цілі, для яких ти це робиш. І от коли вступаєш у взаємодію з цими акторами, то це дуже складно насправді»* (Ч., 31). Утім такий формат взаємодії все одно може розвиватися, оскільки активісти продовжують шукати можливості для реалізації своїх цілей (*«є певні люди, котрі з тобою не на одних цінностях, тому вони банять велику кількість гарних речей. Але з ними теж можна працювати. Є певна конкуренція у самій владі, коли одні кажуть «ми зробимо добро», а інші «нет, ми зробимо добро»* Ж., 35).

Дистанціювання представників влади (*«я бы не сказал, что как-то активно препятствуют или как-то активно помогают, то есть мы со своей стороны не замечаем активной позиции, ни такой, ни такой. Больше нейтралитет, я бы сказал, на данный момент»* Ч., 27).

В основі такого дистанціювання різні підходи. Це може бути просто ігнорування («вони обрали стратегію мовчання, малі ініціативи часто стикаються ні з чим» Ж., 23). Це може бути імітація діалогу («ми постійно намагаємося якось комунікувати з владою, щоб надавати їй наші вимоги і т.ін., і вона так мирно виходить, говорить в мікрофончик, що да, це все важливо, бере бумажки, а через три місяці просто на пошту відсилає, що вони ознайомились з нашими бумажками» Ж., 19). Нарешті це може бути результатом того, що проблема як така визнається, але вважається другорядною («багато потрібно працювати з чиновниками і чиновницями місцевими. Їм не те щоб наплювати на людські права. Ні, не наплювати, але вони не готові присвячувати час» Ж., 27).

Вимушена взаємодія представників влади з активістами. Такий тип взаємодії виникає, наприклад, якщо активісти представляють міжнародні організації. Тоді «держава вже змушена йти на якісь поступки, на якусь співпрацю. Але сказати, що держава аж так рада активістам, то, я думаю, що ні, для них це типу люди, які ускладнюють їм життя. Зараз активістів більше залучають, але я б не сказала, що це робиться з таким ентузіазмом і радістю» (Ж., 21). Головною причиною такої вимушеності є взаємна відсутність довіри. Як пояснює інформантка, яка пришла з громадського сектора у владу і потім знов повернулась до соціального активізму: «І там, і там є нормальні люди, потрібно будувати діалог, потрібно будувати цю довіру, тому що довіра невелика є що в активістів, що в чиновників, тому що вони бояться людей» (Ж., 35).

Співпраця представників влади з активістами в процесі вироблення рішень безумовно також відбувається, хоча активісти і не завжди задоволені результатами («ми, звичайно, не досягли всього, чого б хотілося, але, в принципі принаймні колишній міністр охорони довкілля та енергетики, він з нами часто спілкувався, і, звичайно, ті стратегії, які при ньому планувалися, вони не були такими, що ми могли б затвердити, умовно, але принаймні ці стратегії почали розроблятися, про них почали говорити на політичному рівні» (Ч., 20).

Загалом те, як складеться взаємодія між активістами і представниками влади залежить від дії ситуативних чинників. Як зазначають самі активісти, «есть люди, которые занимают какие-то должности, и им интереснее заработать, чем поддержать какую-то культуру. И есть люди, которые в должностях, но они готовы нам помочь, они нас поддерживают и реально нам помогают. Больше халатных, а это ни то, ни другое. Им всё равно, они вообще ничего не делают, им удобно сидеть» (Ж., 23). Відповідно можна констатувати відсутність системної

допомоги з боку держави, *«системно – або це нейтралітет, або протидія»* (Ж., 73).

Головною причиною, яка заважає діалогу активістів із представниками владних структур є, на думку активістів, суперечливість їхніх цілей. Активісти прагнуть змін, а державні структури прагнуть збереження статус-кво, відповідно вони не зацікавлені у співпраці, оскільки *«активізм націлений на виправлення результатів їх діяльності»* (Ж., 19). Такий спротив змінам не тільки гальмує нові ініціативи, а й знецінює вже запущені реформи. Як зазначає одна з респонденток, яка особисто брала участь у запуску реформи поліції: *«Почалося дуже класно, і потім вони просто злили реформу, не вистачило потужності, не вистачило розуміння, знань, як взагалі здійснювати мільйонну перепідготовку кадрів. І це все робилося дуже часто формально»* (Ж., 34). У результаті досвід взаємодії активістів з уже реформованою патрульною поліцією надто негативний: *«Найбільше розчарування – це, власне, в наших органах правопорядку. Ми побачили зсередини ту патрульну поліцію, де люди пачками звільняються і приходять гірші, а потім і ті звільняються, тому що умови для праці того не варті. Оця деградація органів правопорядку, захисту, вона відбувається на наших очах»* (Ж., 73).

Відповідно зменшується й налаштованість активістів на входження у виконавчі структури, бо досвід показує, що їхнє реформування – досить проблемне завдання. Як зазначає одна з респонденток: *«Ти не можеш прийти в цю інституцію, бо вона тебе просто з'їсть. Ти можеш там якийсь час щось робити, а де гарантія що потім не прийдуть і не заберуть все це. І я розумію, що я не хочу, аби в мене все це забрали, якщо в тебе це просто потім забирають і все руйнують, то для чого це робити»* (Ж., 23).

Водночас у середовищі активістів зберігається налаштованість на розвиток реального діалогу з усіма агентами, які діють на інституційних полях, бо, як слушно зауважила одна з інформанток, *«ти нічого не зробиш без підтримки міської влади, без підтримки бізнесу, без загальної підтримки громадян. Зміни в суспільстві можуть творитися тільки в синергії і, якщо тебе ніхто не підтримує, задумайся, чи ти тим, чим треба займаєшся. Розвиток суспільства він має відбуватися таким чином. Типу знизу і зверху одночасно»* (Ж., 21).

Отже, можна констатувати, що соціальний активізм на теренах нашої держави розвивається доволі швидко і є дієвим агентом соціальних змін. Далі ми спробуємо проаналізувати його особливості й визначити тенденції розвитку.

9.4. Тенденції розвитку соціального активізму в Україні: фрейм-аналіз наративів

Протягом останніх десятиліть фрейм-аналіз набув значного поширення в дослідженнях соціальних рухів, і процеси фреймування стали розглядатися поряд із мобілізацією ресурсів і політичними можливостями як центральні в розумінні характеру соціального активізму. Зокрема Бенфорд і Сноу в своєму огляді досліджень, які були здійснені на цьому просторі до початку нульових, виокремили чотири групи фундаментальних проблем, які досліджувалися із застосуванням фрейм-аналізу: (1) концептуалізація рамок колективних дій та окреслення їхніх характерних рис; (2) визначення процесів формування, що стосуються створення, розроблення й поширення учасників колективної дії; (3) специфікація різних соціокультурних контекстуальних факторів, які обмежують і полегшують процеси фреймування; і (4) дослідження наслідків процесів фреймування для інших процесів і результатів соціальних рухів (Benford & Snow, 2000).

Аналіз наративів учасників нашого дослідження підтвердив, що в цілому тенденції розвитку соціального активізму в Україні узгоджуються з виокремленими раніше дослідниками характеристиками. Насамперед було зафіксовано чітке виокремлення всіма респондентами фрейму колективних дій, тобто наявність певного набору переконань і значень, які надихають і легітимують діяльність учасників активізму. В інтерв'ю респонденти спочатку рефлексували щодо власних цінностей і переконань, які визначають їхню участь в активізмі, а потім їм потрібно було охарактеризувати, наскільки такі ж переконання притаманні їхнім колегам активістам. Як правило, підтверджувалась спільність поглядів і наявність ключової об'єднувальної ідеї (*«Мені здається, нас об'єднує спільна мета висока. Тому що всі, з ким я спілкувався в громадському секторі, всі мої друзі, знайомі, колеги, все одно вони мали на меті допомогти людям»* Ч., 21; *«у нас є схожа певна ціннісна рамка, далі вже хтось вправо-вліво, вище цієї рамки знаходиться, але ніхто не є нижче цієї рамки. Ми не є людьми з абсолютно схожими цінностями, але якісь є певні точки дотику, які для нас є спільними: проукраїнська позиція, нульове толерування корупції, принцип рівності для кожної людини – це приблизно три точки, які базові»* Ч., 26). Причому, як уже відмічалось раніше Гамсоном, колективні фрейми репрезентують не просто однакові «когнітивні схеми» сприйняття, а є результатом узгодження

спільного значення (Gamson, 1992a). Саме тому респонденти підкреслюють не лише спільність поглядів, а й спільність дій (*«з громадською організацією нас поєднує не тільки бажання щось робити, а й справи. Тобто, ми не просто про це говоримо, ми робимо. Всі різні, у кожного різні погляди, але сходимось ми на одному, що, якщо не ми, то хто!? Якщо не кожен із нас, то хто!?»* Ж., 20).

Теоретично фреймування ділять на діагностичне, прогностичне й мотиваційне (Snow & Benford, 1988). У наративах наших респондентів діагностичне фреймування представлено максимально повно. При цьому доволі виразно артикулюється саме «фрейм несправедливості», який, на думку Гамсона, містять усі системи колективних дій (Gamson, 1992a). Це його твердження вважають надто узагальненим, оскільки не завжди вихідною концептуалізацією для учасників активізму є саме фрейм несправедливості. Він не завжди трапляється, наприклад, у учасників руху взаємодопомоги. У нашому дослідженні фіксувалися як спроби максимально поширити фрейм несправедливості на всі види активізму, так і його відсутність у респондентів. Наприклад, респондент, основна спрямованість активізму якого – боротьба з корупцією, зазначив, що *«є особливості тільки в тематиках, а відчуття несправедливості і готовність діяти, воно відноситься так само і до екології, і до боротьби за рівні права»* (Ч., 26). Натомість жінка, яка займається благочинністю, представляє зовсім інший фрейм, заснований на релігійному вихованні: *«якщо в нас є, як ми можемо не допомогти, хто крім нас? Якщо нам Бог дає більше, значить ми повинні так само»* (Ж., 34).

Важливим елементом діагностичного фреймування є його атрибутивний компонент, спрямований на виявлення джерел виникнення проблеми та визначення відповідальних за неї. У принципі соціальні рухи якраз і спрямовані на те, щоб примусити відповідальних за проблему спрямувати зусилля на її вирішення. Однак в умовах нестійкої інституційності апеляція до відповідальності владних структур є слабоефективною. У наративах цей елемент взагалі не представлений, натомість маємо фрейм «власної відповідальності» («якщо не ми, то хто», «хто, крім нас»).

Щодо прогностичного фреймування, яке має містити формулювання запропонованого розв'язання проблеми чи принаймні плану дій щодо руху в бажаному напрямі, то воно представлено в наративах досить обмежено. Найбільш чітко уявляють бажаний результат представники руху за права ЛГБТ (*«я бы хотела видеть в Украине, давайте поставим 5 лет, не буду сейчас сказку какую-то вырисовывать, но, чтобы хотя бы удалось добиться признания гражданских партнёрств на государст-*

венном уровне» Ж., 25). Однак реально стратегія діяльності націлена при цьому на зовсім інший результат – зробити загальне середовище сприятливішим для представників спільноти. Саме так ця респондентка й характеризує зміни, яких вдалося досягти: *«На самом деле появилось в Украине намного больше открытых ЛГБТ людей, в Украине стала действовать лучше система защиты. Допустим, в юридическом плане человек может обратиться за помощью в организацию, получить помощь, если на него было совершено нападение»*.

Більш-менш конкретно прогностичний елемент представлений там, де організація має чітко окреслений ареал дій на локальному рівні. Наприклад, зооактивістка формулює бажаний результат як *«помощь сбитым, раненым и пострадавшим животным»* (Ж., 23). Відповідно і плани організації досить конкретні – знайти територію, набрати штат і розвивати рух допомоги тваринам. Проте переважно прогностичний фрейм надто абстрактний і в більшості наративів зводиться зрештою до загальної тези про бажання змін (*«цей статус-кво – якийсь застоювання на місці, яке в Україні протягом 30-ти років відчувається, це те що болить. Бажання змін, швидких змін, зрозуміло, що швидких змін не буде, але все одно потрібно працювати. Це бажання того, щоб країна розвивалася, ставала кращою, це бажання рухатися вперед»* Ч., 18). Відповідно результатом браку прогностичного фреймування є високий рівень процесуальності активізму (*«громадська діяльність – це інструмент для того, щоб співтворити разом з іншими людьми. Я кайфую від самих цих процесів, і я цим займаюсь, щоб від цього кайфувати, і все»* Ж., 22; *«в якийсь момент від кількості проектів я став умовно самураєм, в якого немає цілі, в якого є тільки шлях, бо просто роблю, за інерцією, не знаю, звик так. Активізм для мене, це не є якоюсь усвідомленою частиною діяльності, для мене це просто частина мого життя»* Ч., 27).

Найважливішим з погляду проблеми агентності є мотиваційне фреймування, яке забезпечує обґрунтування залучення до колективних дій. Цей механізм залучення до активізму тісно пов'язаний з прогностичним фреймуванням. Показовим є, наприклад, аналіз залучення активістів до руху за ядерне роззброєння в США. Було виявлено чотири підстави, які мали б мотивувати потенційних учасників: серйозність загрози, терміновість втручання, ефективність впливів та обов'язок протистояння (Benford, 1993b). Ці підстави були сконструйовані в ході взаємодії між активістами руху, рядовими прихильниками, новобранцями та значущими іншими і слугували аргументами для підтримки руху. Як бачимо, цей мотиваційний словник сформований з опертям на прогностичне

фреймування, він акцентує загрози і в такий спосіб обґрунтовує необхідність втручання. Оскільки ж в українському контексті прогностичне фреймування виражено слабо, мотиваційне фреймування в його класичному розумінні як чинник, що має забезпечити «мобілізацію дій», також практично відсутнє. Учасники активістської діяльності вкрай рідко апелюють до самої проблеми, яка становить загрозу, використовуючи мотиваційний словник, вироблений у їхньому об'єднанні. Наприклад, активіст, який працює у сфері боротьби з корупцією, так аргументує необхідність долучення до руху: *«Повністю погоджуюся з тезою, яку ЦПК (центр протидії корупції) просуває, – це ваші гроші, ви за це за все заплатили. У багатьох людей половину кожної зарплати просто забирають і використовують неефективно. Подивіться, який міг би бути прекрасний світ, якщо би ваші гроші використовували ефективно. Тиск на те, що тобі ж самому погано, зроби щось для себе просто»* (Ч., 25). У більшості ж наративів респонденти або взагалі не можуть сформулювати аргументи, які вони навели б для новачка, щоб залучити його до активізму (*«якщо в людини не палає зсередини, то ти людину не переконаєш»* Ж., 20), або апелюють виключно до особистісної мотивації (*«ти, в силу своїх можливостей, можеш впливати на процеси, які відбуваються навколо тебе. І от сам факт, коли ти розумієш це, це просто такий розрив шаблону людини, ти розумієш, що вона може впливати більш ширше і масштабніше»* Ч., 20).

Українська специфіка соціального активізму полягає в тому, що на тлі високої «мобілізації консенсусу» в активістському середовищі дуже слабо розвинена робота з «мобілізація дій» (Klandermans, 1984). Це певною мірою є наслідком того, що сам соціальний активізм переживає етап первинного становлення. Можна виокремити три хвили підйому соціального активізму – на тлі розпаду СРСР під час утворення незалежної України, після Помаранчевого Майдану та в ході Революції Гідності. Усі ці етапи розпочиналися в моменти активної «мобілізації дій», коли діяли чіткі мотиваційні фрейми – «нам потрібна незалежність», «нам потрібно право робити власний вибір», «нам потрібен шлях у європейському напрямі». І навіть у активістів першої хвилі сформувалося враження, що «мобілізація дій» виникає в результаті зовнішніх впливів. От як характеризує цю проблему жінка, яка почала свою активістську діяльність ще в гельсінській спілці за часів СРСР: *«Ми тривалий час обговорювали з різними громадськими організаціями низький рівень благодійності в Україні на різні проекти. Війна змінила все. Люди стали настільки готові давати підтримку, що часом навіть негідні люди її використо-*

вують. Змінилося ставлення до волонтерства, змінилось ставлення до тих людей, які щось роблять самі, а не тільки по вказівці когось зверху» (Ж., 62). У результаті необхідність залучення нових учасників визнається практично всіма інформантами, але чіткі мотивувальні фрейми всередині руху не формуються.

Насправді деякі процеси, пов'язані з мобілізацією прихильників, відбуваються, але вони не розглядаються як стратегічні завдання. Зокрема стратегія «узгодження фреймів», прикладом якої є залучення до боротьби проти Світового банку та Міжнародного валютного фонду представників екологічного, жіночого, робітничого та інших рухів на основі побудови «фрейму-моста» (Gerhards & Rucht, 1992), застосовується і українськими активістами. Однак поки що такі фрейми-мости не будуються стратегічно на рівні об'єднань, а утворюються на персональному рівні («ми обмінюємося досвідом, і коли в них якісь активності, то я стараюся їм допомагати і долучатися. Є розуміння проблеми, чому це важливо, і я не проти долучатись» Ж., 19; «я пішов на марш жінок раз, пішов на марш вдруге. Зрозумів, що я готовий там бути волонтером, потім минулого року пішов на прайд і думаю, чого я раніше не ходив на прайд» Ч., 39). Варто розуміти, що розширення фрейму є непростим завданням, оскільки може породжувати внутрішні конфлікти й суперечки всередині рухів щодо питань ідеологічної «чистоти» (Benford, 1993a). Ця тенденція спостерігається і в українському контексті («нам написала знайома з іншої екоорганізації, що марш жінок хоче зробити свою екоколонну і вона нас запрошує залучатися до неї. І виходило так, що більша частина команди була за, але були декілька людей, які виступали проти. Їхні аргументи були на рівні тому, що ті феміністки, вони збираються біля церкви і це вони все роблять спеціально, щоб підірвати «чутства веруючих». І в результаті ми ні до чого не домовилися, тому так і не вийшли на марш» Ж., 20).

Виділяють три фактори, вплив яких на процеси фреймування є особливо важливими: структура політичних можливостей, культурні можливості та обмеження і цільова аудиторія (Benford and Snow, 2000). Зв'язок між змінами в структурі політичних можливостей, особливо змінами в інституційній структурі та/або неформальних відносинах політичної системи, і розвитком соціальних рухів є в цьому контексті ключовим (McAdam et al., 1996). Проте в Україні цей зв'язок має свою специфіку, пов'язану якраз з інституційною нестійкістю владних структур. По-перше, це наявність вільного простору, де потрібні зусилля – «насправді, в Україні досить парадоксальна склалась ситуація, що найбільш ефек-

тивні громадські організації виникають там, де найбільша проблема існує. Тобто ефективні організації виникають там, де держава не справляється» (Ч., 26). По-друге, відсутність жорсткої регламентації щодо можливостей діяльності самих активістів – «в інших країнах, таких, наприклад, як Німеччина чи Британія, в мене є друзі, ми спілкувалися, і вони сказали, що ми би ніколи не змогли би зробити такі проекти, тому що все там жорстко контролюється» (Ж., 34).

Важливо також, що в Україні в середовищі активістів діє чинник, на який свого часу вказали Гамсон і Мейер (Gamson & Meyer, 1996). Ідеться про специфічну інтерпретацію політичного простору як такого, на який можна активно впливати, тобто акцентуються не обмеження, а можливості, що створює підстави для реалізації власних задумів у діях за принципом пророцтва, що самоздійснюється («ми можемо впливати на прийняття рішення, переконувати депутатів, і я дуже кайфую від цього. Багато стейкхолдерів, багато сторін і тут навіть зараз, коли здається, що вибудовується вертикаль під Адміністрацію Президента, але все рівно ця змагальність якась є. Все рівно є змога донести свою позицію» Ж., 36).

Що стосується культурного матеріалу, з якого формуються нові культурні елементи і який дає лінзи, через які фреймінги інтерпретуються й оцінюються, в наративах, він поданий насамперед через протиставлення радянському минулому («для мене ключовим фактором стало відродження України і ця безодня, коли стали відкриватися різні джерела, для мене це було і є основним важелем, фактором, спонукачем того, що я роблю. Тому що ту несправедливість, яку я побачила щодо України, українського народу, її історії і інших речей, для мене це визначальні фактори» Ж., 62). Однак фрейм «відродження» є скоріше другорядним. Домінує фрейм «народження», пов'язаний насамперед з Революцією Гідності («там були люди з різних міст. З нами йшов дядько з Харкова, з Донецька, киянин, абсолютно різні люди. І це, напевно, те, що давало таку силу. Я йшла і думала, як нас багато. Ми є силою, ми тут можемо щось вирішувати, це було якесь таке відчуття, що ми творимо історію» Ж., 21).

Третій важливий чинник – цільова аудиторія, з якою взаємодіють активісти. Наразі в Україні активісти усіх напрямів зосереджені переважно на бажанні залучити до своїх лав молодь, це головна і практично єдина цільова аудиторія, на яку спрямовані спеціальні зусилля організацій і рухів. Її намагаються просвітити («наша аудиторія – це молодь, і я думаю, що однією із цілей нашої діяльності – це підняти рівень її освіченості щодо нашої тематики» Ж., 19), вивільнити

з-під влади стереотипів («з цими дівчатками можна уникнути етапу, коли в українській свідомості зароджуються стереотипи. Змінювати цю свідомість чи намагатись принаймні її змінити або вплинути на неї в 14–18 років набагато легше ніж в 40 років» Ж., 27) та використати для розширення ЦА через зворотний вплив на старші вікові групи («вони є умовними агентами змін в своїх родинях, в тому плані, що можливо через них якимось поширювати свою діяльність на старші категорії, але це явно має бути прямий контакт, а не опосередкований, і, відповідно, якщо ми надихатимемо якимись ідеями молодих людей, вони, можливо, будуть говорити зі старшими людьми, намагаючись їм щось пояснити» Ч., 27).

Одним з найважливіших питань у дослідженнях соціального активізму є аналіз зв'язку між індивідуальною та колективною ідентичністю й рухами, оскільки прояснення цього питання необхідно як для розуміння динаміки соціальних рухів (Snow & Oliver, 1995), так і для розуміння впливу участі на розширення кордонів ідентичності та поглиблення самоусвідомлення особистості (Gamson, 1992b). Якщо дослідник акцентує увагу на колективній ідентичності, він зосереджується на питаннях, які добре схематично позначені Ван Дейком: хто належить до нас і чому? (групова належність); що, як і чому ми маємо робити? (цільова активність); яке наше місце в суспільстві та взаємини з іншими групами? (позиція) та що ми маємо у своєму розпорядженні, а чого не маємо? (ресурси) (Van Dijk, 1998). Якщо ми розглядаємо групову ідентичність як атрибут особистості, можемо застосувати трансформовану схему Ван Дейка: до якої групи я належу? (групова належність); що, як і чому я маю робити (цільова активність); яке місце моєї групи в суспільстві (позиція) та що я маю у своєму розпорядженні, а чого не маю? (ресурси). Враховуючи застереження Бурдьє про небезпеку невизначеності відношення між точками зору спостерігача й агента, яка відбивається в невизначеності відношення між конструкціями (схемами або дискурсами), які побудовані спостерігачем, і реаліями (Бурдьє, 1980/2001a), ми спробуємо окреслити групову ідентичність так, як вона вибудовується самими учасниками активізму, – через вияв типових фреймів, представлених у наративах.

У процесі інтерв'ювання респондентів просили визначити їхні основні ролі в активізмі і як допомогу називали такі позиції, як «волонтер», «активіст», «агент змін» і «просто небайдужий громадянин». При цьому ця послідовність дослідникам попередньо уявлялася як ієрархічна – на полюсі найменшої активності розміщувався «небайдужий громадянин», на полюсі найбільшої активності – «агент змін». Однак виявилось, що для самих учасників активізму, самоідентифікація

часто не вибудовується відповідно до такої ієрархії. Усі зазначені ролі могли прикладатися респондентом до себе одночасно, і найменш формальна категорія «небайдужий громадянин» була затребувана фактично в усіх самоідентифікаціях. Наприклад, жінка, яка розпочала активістську діяльність ще на порозі незалежності й досі є керівником потужної громадської організації, визначила себе так: *«Я і волонтерка, і агент змін, і активістка, але небайдужа громадянка подобається найбільше. Я би не сказала, що я намагаюсь залишатись небайдужою, я просто залишаюсь небайдужою, а громадянка тому, що я хочу, щоб в моїй країні Україні люди громадою робили ці речі, які б покращували життя»* (Ж., 62). Для неї множинність самоідентифікації є функцією тривалого досвіду активізму. Утім так само ідентифікує себе і хлопець, який тільки починає свій шлях: *«Я, скажімо, ходжу на прибирання сміття, це швидше мені здається волонтерство. Але якщо загальніше дивитися включно з правозахисним рухом і освітою і політикою, то швидше активіст. Але волонтерство теж є, і його не варто оминати»* (Ч., 18). Тут добре висвітлюється й відмінність, яка найчастіше відмежовує в сприйнятті інформантів волонтера від активіста. Волонтера сприймають як людину, діяльність якої спрямована на суспільну користь і водночас безоплатна (*«волонтер – це просто виконання якоїсь частини роботи, безоплатно, на добровільній основі»* Ж., 23). Він ініціює свою участь, причому головна його мотивація – допомагати, робити щось корисне для інших (*«это те люди, которые готовы просто без денежного вознаграждения это выполнять, потому что они считают это, я даже не знаю, призванием что ли. Это те люди, которые на самом деле не безразличны к трудностям других людей»* Ж., 23). Проте він виступає переважно як виконавець (*«я відчуваю себе як волонтер, тому що коли я приєдналась в цей клуб, я не знала, що саме я можу принести. Де треба були руки чи щось зробити, я намагалась діяти. Виконавець – це мені більше імонує тому, що я знаю, що я можу щось зробити і це моє бажання»* Ж., 19). Волонтер, як правило, робить щось конкретне і бачить результат власних зусиль (*«я волонтерка, потому что я предпочитаю лучше делать практический вклад. Я не скажу, что я прямо активистка, я поддерживаю, я часто поддерживаю финансово проекты, я поддерживаю информационно, но всё-таки вектор моей деятельности больше нацелен на какую-то практическую помощь, на практическое решение ситуации»* Ж., 22).

Активіст сприймається радше не в контексті допомоги, а в контексті розв'язання громадських проблем (*«якщо людина висловлює свою якусь громадянську позицію і робить щось, що може змінити реальність*

навколо неї, – це вже активізм» Ж., 31; «якщо людина витрачає свій час і енергію на організовану діяльність задля досягнення якоїсь громадської цілі чи вирішення громадських проблем, якщо вона витрачає на це час із іншими людьми і намагається впливати на політику, міську, державну, на різні політики, то вона є активістом» Ч., 31). На відміну від волонтера, активіст бачить проблеми в більшому масштабі й націлений на зміни, а не просто на конкретну допомогу в конкретній ситуації («люди у яких є свої ідеї, вони хочуть їх просувати. Їх виділяє з поміж всіх таке масштабне мислення з приводу соціальних процесів» Ж., 21). Його діяльність не обмежується просто виконанням чийось завдань, він є організатором активності інших («я співзасновник громадської організації, тому я можу вважати себе громадським активістом» Ч., 28; «коли я нічого не організовував, а тільки виходив на різні акції, то не вважав себе активістом, а зараз вважаю. Активізм для мене, це коли людина бере в свої руки якусь діяльність» Ч., 20). Активізм сприймається як стала характеристика діяльності, на відміну від волонтерства, яке може мати спорадичний характер («якщо в тебе був досвід волонтерства якийсь одноразовий, я не думаю, що це активіст. Мені здається, що активіст – це та людина, яка займається цим постійно і яка велику частину свого часу присвячує такій діяльності» Ж., 20; «якщо вона просто підписала петицію або прийшла на якийсь захід епізодично, це ще не активіст» Ч., 31).

Агент змін запускає ініціативи, які стають основою для поширення активності й масштабних перетворень («тут більше про агента змін, про те, щоб надихати інших людей, скеровувати їх, групувати. Тобто давати якийсь кол, а потім це все розростає в якісь активності, злеті, проекти» Ж., 24). Він є джерелом інновацій та нових підходів до розв'язання проблем («я агент змін, я інноватор, людина, яка вважає, що немає нічого неможливого. Все можливо. Просто питання підходу, питання часу і питання взагалі, як побудувати процес, щоб це стало можливим» Ж., 43). Агент змін привносить у свою діяльність інтелектуальні та інноваційні реурси («я думаю, що насправді я – агент змін. Я завжди працюю дуже тихо як сірий кардинал. Ми тихенько пішли, подивилися, вивчили обстановку, зрозуміли, що ми можемо зробити, включаємося. Тобто у нас така інтелектуально продумана гра» Ж., 36). Він фактично є персоніфікацією громадського активізму («громадська активність це макроагент, а я, можливо, і мікрорівень цього чинника» Ж., 19).

На основі аналізу наративів можна узагальнено подати основні фрейми групової ідентичності в соціальному активізмі (таблиця 9.4.1).

Таблиця 9.4.1

Фрейми групової ідентичності особистості

<i>Ідентичність</i>	<i>Диспозиція</i>	<i>Рольова позиція</i>	<i>Вектор діяльності</i>	<i>Ресурси</i>	
Волонтер	небайдужість	виконавець	допомога	час, матеріальні, фізичні, емоційні	
Активіст	небайдужість	організатор	допомога, боротьба		+ знання
Агент змін	небайдужість	ініціатор	соціальні зміни		+ знання та ідеї

Можна побачити, що формати участі в активізмі можуть втілюватися в різних ідентичностях. Причому фрейм «небайдужість» визначається як ключовий щодо входження в активізм для будь-якого формату участі («активізм и волонтерство – это просто подход к жизни. Если бы, условно, в какой-то момент не работал бы с людьми с инвалидностью, то я бы всё равно не мог сидеть на месте, я бы все равно делал то, что меня цепляет. Это просто жизненная позиция, когда «мне не всё равно», то есть это активная позиция» Ч., 27). Досить подібною є і структура ресурсів. За будь-якої групової належності головним ресурсом, що витрачає особистість, є час, усі види активізму потребують значних емоційних ресурсів, матеріальні і фізичні ресурси залучаються меншою мірою. Мірою змін вектора діяльності від допомоги через боротьбу до соціальних змін більш затребуваними стають інтелектуальні ресурси.

Однак при спільних диспозиціях фіксуються суттєво відмінні рольові позиції: волонтерство сприймається через фрейм «виконавець», активізм – через фрейм «організатор», агент змін – через фрейм «ініціатор». По-різному фреймуються й вектори діяльності, волонтер переважно сприймається через допомогу, активіст може як допомагати, так і боротися, а агент змін спричинює соціальні зміни.

Попри те, що соціальний активізм не впорядкований ієрархічно, його можна спробувати структурувати через сукупність різних ролей учасників, які змінюються мірою розширення ареалу агентності. Розглянемо це на прикладі кейсів, що презентують екологічний активізм у контексті боротьби за покращення екології навколишнього середовища.

Індивідуальні практики. Кейс – чоловік, 22 роки, практикує zero-waste (життя без відходів), активістом себе не вважає, бо це той, хто поширює і транслює досвід, однак збирається цим зайнятися. Найближчі плани – розширити поле активізму до організації сортування в будинку, в якому проживає.

Систематичне волонтерство. Кейс – дівчина 19 років, учасниця міжнародного кліматичного руху, ідентифікує себе як волонтера. Практикування екозвичок після входження в організацію зменшилося, вважає, що активізмом вона зможе досягти більшого, ніж екозвичками («багато мороки, а толку мало»). Не впевнена стосовно своєї подальшої участі в екоактивізмі, але поки що планує продовжувати цим займатися.

Систематичний активізм. Кейс – чоловік, 20 років, учасник міжнародного кліматичного руху. Самоідентифікує себе як активіста з моменту, коли почав організовувати заходи. Перехід від волонтерства до активізму добре відрефлексований («до активіста я сам доріс, а волонтером я став зовсім випадково»). Вважає, що активіст має не підтримувати зміни, а запроваджувати їх. Чітко сформована колективна ідентичність. Говорячи про діяльність організації, постійно вживає займенник «ми». Планує створити організацію на регіональному рівні.

Лідерство регіонального рівня. Кейс – дівчина 22 роки, засновниця громадської організації «ДІЛІИ» у м. Вінниця. Самоідентифікація – громадська активістка. Роль активістської діяльності – об'єднати сили різних структур задля розв'язання проблеми, надважлива цінність команди. Візія – зробити власне місто найекологічнішим в Україні.

Лідерство національного рівня. Кейс – жінка 43 роки, засновниця ГО та ТОВ «Україна без сміття». Самоідентифікація – агент змін, інноватор. Поштовх до активізму – Революція Гідності. Втілення нової моделі поведження з відходами в підприємницькій діяльності. Прагне залучення Opinion-leaders у різних сферах, які ставали б їхніми агентами. Перспективи – стати новатором у сміттевій сфері не тільки в Україні, але й у розвинутих країнах.

В усіх кейсах екологічних активістів цього напрямку на початковому етапі наявні індивідуальні екопрактики, однак характерно, що агентність на національному рівні не відривається від індивідуального рівня, а, навпаки, повертається до нього. Як зазначив носій індивідуальних практик, відповідаючи на питання про те, які організації чи люди є для нього прикладом активістської діяльності: «Перше, що спадає на думку, – це «України без сміття», про них знають навіть ті, хто поза еко-бульбашкою» (Ч., 22).

Отже, можна представити певну логіку розгортання агентної активності як поступовий перехід від індивідуальних практик змін власного життєвого простору до участі в командній роботі та, зрештою, створення власних команд, які поступово розширюють ареал змін, застосовуючи різноманітні практики та інструменти впливу.

9.5. Ставлення до активізму й активістів: на перетині уявлень населення та учасників соціальної активності

Діяльності агентів змін, як правило, спеціально не рефлексується у масовій свідомості, однак у населення сформовані уявлення щодо впливу різних соціальних груп на суспільні трансформації. Тривале перебування в стані суспільної кризи суттєво змінює сприйняття населенням ролі різних агентів змін. З одного боку, владні актори втрачають важелі впливу на ситуацію, відбувається згортання їхньої агентності, з іншого – виникають нові джерела впливів, нові агенти починають відігравати дедалі більшу роль у суспільних змінах.

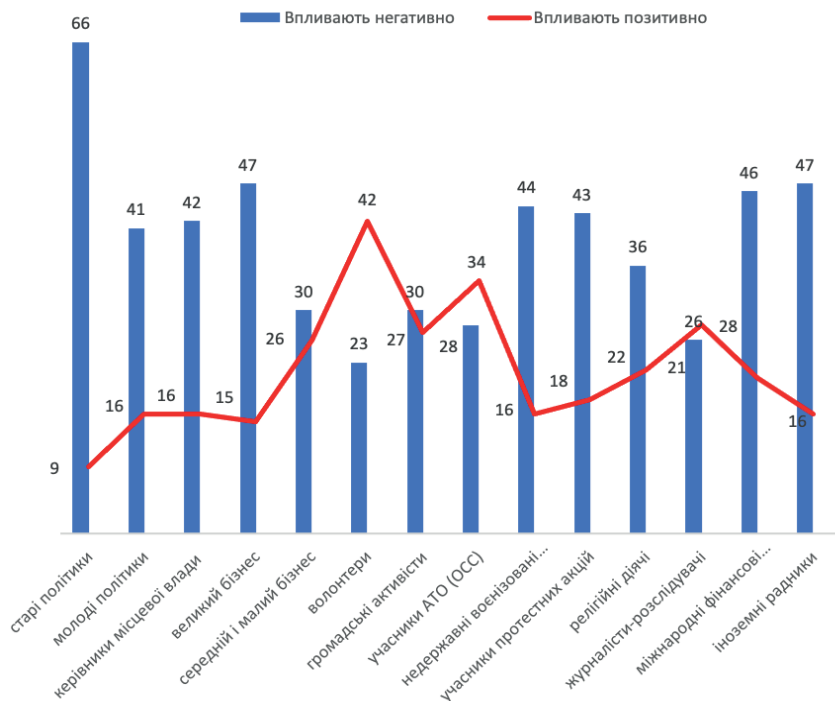
Емпіричною базою для реконструкції наявних уявлень про агентів змін слугує аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАНУ за 2020 рік. У програмі дослідження було задіяно спеціальний блок оцінювання населенням ролі різних агентів змін у здійсненні соціальних реформ. Респондентам пропонувалось оцінити соціальні групи з погляду їхнього впливу на зміни, використовуючи шкалу від 1 – справляють дуже негативний вплив до 5 – справляють дуже позитивний вплив. Були представлені групи, що діють у таких соціальних полях: політики (політики, що вже давно при владі, молоді політики, які прийшли до уряду та парламенту останнім часом); бюрократії (керівники місцевої влади різних рівнів); економіки (представники великого бізнесу, представники середнього й малого бізнесу); громадської активності (волонтери, представники неурядових громадських організацій, громадські активісти, учасники АТО (ОСС), члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та ін.), учасники протестних акцій); релігії (релігійні діячі); медіа (журналісти-розслідувачі, популярні блогери). Також респондентів просили оцінити роль агентів, які здійснюють зовнішні впливи на ситуацію в країні (міжнародні фінансові організації (МВФ, Всесвітній банк та ін.), іноземні радники та дипломати).

Загальна картина уявлень населення подана на рисунку 9.5.1, де для кожної групи показана кількість тих, хто вважає її вплив позитивним чи негативним.

Результати свідчать насамперед про незадоволеність самим ходом змін. Позитивні оцінки щодо впливу на зміни переважають негативні тільки в оцінюванні дій волонтерів і воїнів АТО. Більш-менш нейтрально оцінюють внесок журналістів розслідувачів, громадських активістів

Рисунок 9.5.1

Оцінювання позитивного та негативного впливу представників різних соціальних груп на зміни, які відбуваються в житті країни, 2020, %

та представників середнього й малого бізнесу. Решта агентів, на думку населення, завдає більше шкоди, аніж приносить користі.

Чинники, що визначають негативне ставлення до різних соціальних груп, ділять на специфічні й загальні. До специфічних належать ті, що пов'язані з конкретними преференціями чи претензіями. Так, політиків, що вже давно при владі, та керівників місцевої влади різного рівня найгірше сприймають у невеликих містах і селах (коефіцієнти кореляції Пірсона 0.107 та 0.147)⁸, негативна оцінка внеску молодих політиків, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом, зростає з віком (коефіцієнт кореляції Пірсона 0.127), внесок релігійних діячів найбільш негативно оцінюють нерелігійні респонденти (коефіцієнт кореляції Пірсона 0.166).

Водночас було зафіксовано сталу тенденцію зниження оцінки внеску всіх соціальних груп у соціальні зміни зі зростанням індексів аномії та

⁸ Усі коефіцієнти кореляції значимі на рівні 1%.

національної дистанційованості, а також зі зниженням інтегрального індексу соціального самопочуття, що підтверджує загальне зростання негативізму за недостатнього рівня задоволення базових соціальних і матеріальних потреб.

Загалом ставлення населення до різних агентів завжди кореспондує з їх діяльністю, однак впливає на неї досить опосередковано. Оцінювання діяльності політиків відтерміновано в часі й актуалізується під час виборів. Незадоволення діями представників влади безпосередньо відчувається ними хіба що в разі масових протестів. Проте важливою умовою розвитку соціального активізму є наявність позитивного чи принаймні нейтрального ставлення до тих груп, які є його провідниками. У цьому сенсі можна оцінити загальне тло для розвитку активності населення як більш-менш сприятливе.

Водночас саме це оцінювання є важливим чинником, що мотивує або, навпаки, демотивує як актуальних, так і потенційних учасників соціального активізму. Позитивне ставлення підтверджує, що зусилля, які вкладаються, не марні, натомість негативне підживлює сумніви і сприяє поширенню явища «вигоряння». Як і для будь-якого діяча, для активіста важливим є престиж його діяльності: *«Мені дуже важливо, щоб роботу активістів сприймали такою ж самою важливою, як і роботу лікарів, вчителів, бізнесменів, можливо, депутатів. Це реально робота, виснажлива робота. Мені б хотілося, щоб припинили вважати активістів як людей, які працюють за безкоштовно, вони ніколи не сплять, вони не завжди мають гроші заправити автівку, нормально виглядати, я б хотіла, щоб цього стереотипу не було. І щоб активістів ніколи не ображали за те, що вони отримують гранти. Я вважаю, що це дуже важлива робота, яка має справедливо оплачуватись»* (Ж., 43).

Щоб зрозуміти, як оцінюють ставлення населення до себе самі активісти, в глибинних інтерв'ю респондентів просили охарактеризувати їхнє сприйняття ставлення загалом до активізму.

Можна констатувати, що загалом картина, яка була отримана «ззовні» через опитування, і те, як бачиться ситуація «зсередини» самим учасникам, збігаються принаймні в оцінці диференційованості ставлення. Як можна побачити по результатах опитування, ставлення населення до активістів неоднозначне. Респонденти поділилися на три приблизно рівні за представництвом групи: 27% вважають внесок активістів у зміну позитивним, 30% – негативним, решта взагалі ігнорує їхню агентність. Такі ж типи ставлення фіксують і самі активісти. Передусім доволі чітко визначено наявність груп із полярним ставленням

(«у нас відбуваються дуже великі коливання. Від того, що волонтери всіх драбують, бо думають, що «їх забагато» і «вони заробляють гроші і невідомо куди їх дівають». До того, що справді стверджують, що все в Україні тримається на волонтерах» Ж., 23). Часто респонденти використовують формулу 50 на 50, однак критерій поділу може бути різним. Загал ділять або на оптимістів і песимістів («мабуть 50 на 50, одні підтримують, кажуть, «правильно, молодці», а інші – з песимізмом говорять, «а що воно дасть», «кому воно треба», «все рівно нічого не зміниться» Ж., 47), або на тих, хто довіряє, і тих, хто ставиться з підозрою («люди не могут для себя найти ответ, почему мы это делаем. Почему мы помогаем, что мы из этого имеем, подразумеваю «ну там точно есть какой-то подвох, наверное, они или зарабатывают на этом, или ещё что-то». И поэтому очень часто может быть негативное или подозрительное отношение. Поэтому я бы сказал 50 на 50 сейчас» Ч., 27). У першому випадку йдеться про ставлення до активізму, в другому – про ставлення до активістів. Характерно, що в інтерв'ю позитивне ставлення пов'язують насамперед із результатами діяльності («волонтери-то в почоті, волонтери, які займалися війною, – це були святі люди, це були нові берегині» Ч., 39), а негативне – найчастіше з представниками спільноти («я дуже часто чую «нічево не вийде, успокойся і нічево не делай». Така реакція є у 80%, а дехто каже: «А ти шо самая умная?» Тобто негативні реакції, вони теж зустрічаються дуже часто, на жаль» Ж., 35).

Загалом оцінювання ставлення з боку населення сприймається скоріше в контексті нейтральності, однак за цим проглядається досить чітко виокремлене прагнення до позитивної самоідентифікації, протиставлення групи активістів «загальній масі». Особливо це характерно для молодих активістів, в інтерв'ю яких протиставлення відбувається навіть не по лінії «ми» і «вони», а через підкреслення власного Я: «С велика кількість людей які симпатизують, їх певно більше, ніж тих, хто є антагоністами речей, якими займаюсь я і активісти, такі як я. І невелика частка тих, хто проти мого активізму і того, чим я займаюся, вона очевидно також є» (Ч., 18). Якась певна винятковість агентності неявно приписується представникам групи і дивує оточуючих («мені здається, до волонтерів ставляться або позитивно, або трішки зі здивуванням типу «якісь дурачки, нащо вам це потрібно». Я думаю негативного немає, але от якась нерозуміння, дуже часто можна зіштовхнутися «навіщо ти це робиш, я не розумію, тобі що більше всіх надо» Ч., 23).

Нейтральне ставлення може ґрунтуватися на різних підставах. Найчастіше активісти тлумачать його як вияв байдужості («Я могу охарактеризовать это одним словом – равнодушие. Всем на всё пофиг» Ж., 34; «нейтрально люди сприймають, «от вони там собі щось роблять, нехай роблять» Ж., 20). Байдужість зазвичай пов'язують із залишками радянського впливу («це начебто навчена безпорадність пострадянської людини. Якій передавався страх перед владою з тих це поколінь. І знову ж таки втрачені були оці навички громадської взаємодії, тому що саме протягом радянського періоду вони дуже активно нищились» (Ж., 73). Іншим чинником є нерозуміння або суті того, на що спрямовані зусилля активістів («питання, яке мені задають, «що від твого гендеру цій бабусі, яка живе в селі?» Ж., 62), або нерозуміння суті мотивації самих учасників («очень часто мне говорят “зачем ты это делаешь, тебе за это не платят”, типа “такая странная, заняться тебе нечем” и тому подобное» Ж., 20). Можливості зміни ставлення, імовірно, проглядаються на шляху боротьби з нерозумінням, яке можна подолати правильною комунікацією. Тоді відбувається трансформація, яку описала одна з інформанток: «Нейтральні теж були, типу “давай поговорім про шото другое, шо ти со своїм активізмом”. Але потім ти пояснюєш людям, і вони такі “давай, окей”» (Ж., 35).

Доволі цікавою видається картина позитивного сприйняття активізму. Вона ґрунтується не тільки на важливості діяльності, а й знову-таки на підсиленні позитивної ідентичності групи. Тоді використовуються аргументи на кшталт «ми приклад для тих, хто не готовий» («позитивно, мабуть, сприймають латентні активісти, люди, які самі і не наважуються, але вони би хотіли. І вони дивляться, що хтось це робить, і думають, що це круто» Ж., 20) або «нас люблять не безкорисливо» («досить багато людей ставляться вдячно до тих волонтерів, які щось роблять, бо волонтери чи активісти завжди стають в кризових ситуаціях і допомагають. Я думаю, що в нас таких людей люблять, але трошки використовують» Ж., 19). При цьому знову виникає тема мотивів участі в активізмі «нас поважають попри те, що не розуміють» («Я думаю, що їх сприймають, як героїв. Особливо волонтерів, які зараз допомагають під час війни або які допомагають лікарям. Я думаю, що більшість людей не розуміє стимули цих людей, але вони їм вдячні. Ну думають, що вони багато роблять це замість них» Ч., 25).

Водночас загалом активісти відмічають хоча й незначну, але позитивну динаміку у сприйнятті населенням активізму, яка ґрунтується на тому, що поступово ця діяльність легітимізується і стає елементом звич-

ного соціального ландшафту (*«протягом останніх років більше людей почали якось сприймати активізм, тобто це вже не сприймається як «людям робити нічого», а як повноцінна діяльність, яка може справді впливати на щось»* Ж., 21). При цьому оповсякденнюються як самі дії, так і діячі, тобто виробляється *«сприйняття громадського активіста як появи, можна сказати, не еліти, а якоїсь такої правильної сили рушійної»* (Ж., 43).

Найбільш болючою і обговорюваною виявилася тема негативного ставлення. Хоча головними чинниками й тут вважають недовіру та незрозуміння, коло підстав для такого ставлення розширюється. Як зазначила одна інформантка, *«є якась така, умовно, глобальна недовіра до цих людей, які активісти, бо мають враження, що вони на чомусь наживаються постійно»* (Ж., 22). Тема грошей і наживи має дві сторони: проплачені протести (*«у суспільстві є якийсь уявлення про ці проплачені протести і до цього можна апелювати з боку влади»* Ж., 23) і «грантожерство» (*«ви тут щось хочете, то значить це тому, що вам дали гроші. Це не тому, що ви хочете це робити, нормальна ж людина такою фігньою не займається. Це тому, що вам дали гроші, і от ви грантоєди осваїваєте»* Ч., 39). Причому самі активісти бачать певну обґрунтованість таких обвинувачень (*«є люди, які дискредитують образ активістів, які займаються активізмом за гроші, буває, коли одна будівельна компанія наймає активістів, які борються проти іншої, що займається незаконною забудовою, це паплюжить образ активістів»* Ж., 21), водночас вони не вважають, що це має поширюватися на активізм взагалі (*«деякі люди також думають, що активісти виходять на ці всі зібрання за гроші. Хоча це насправді не так»* Ж., 21). Не завжди йдеться саме про грошову вигоду, активістів звинувачують у самопіарі (*«оце делать нечєго, вони там випендрюються, вони там піар собі приписують, що вони волонтери»* Ж., 35) або вважають їх знаряддям задоволення чийось інтересів (*«дуже важко пояснити людям, що за цим активізмом може нікого не стояти крім того, що ви просуваєте якусь позицію і що за цим може стояти «позиція»* Ж., 36). Фактично активісти відчують ставлення до себе, ніби до чужерідного тіла в суспільному організмі. Як образно описав цю ситуацію один респондент: *«...в Україні є певний душок того, що, якщо ти займаєшся активізмом, то всі одразу шукають зраду, в тому плані, що це не просто якась щира діяльність, а що це хтось щось комусь заплатив, щоб щось відбулося. Що є вигода, якщо вона навіть неявна, непрям, то вона опосередкована і ще більш гірша, в душі “хочуть обробити мозок, зазомбувати когось”»* (Ч., 27).

При цьому у ставленні до активістів одночасно поєднується несприйняття їхніх ідей («*дуже багато через ідеологію, саме через фемінізм. Типу “лізете руйнувати українську сім'ю, українську родину”*» Ж., 22), несприйняття засобів досягнення мети («*зараз називають активістами людей, які палять шини, умовно, вчиняють якісь там розбої, якісь провокації. Якщо у людини поганий стереотип, він думає, типу: “а це ще один вояка, який палить шини чи ходить на всякі проплачені акції”*» Ч., 20) і несприйняття їх як експертів («*мы вообще ничего не знаем, потому что не специалисты*» Ж., 20).

Зауважимо, що зазначені вище проблеми мають загальний характер і стосуються сприйняття активістів у цілому. Водночас, на думку самих активістів, характер ставлення змінюється залежно від дії деяких інших чинників. Насамперед його визначає характер спрямованості активізму. Є сфери, які гарантовано мають кращий бекграунд – «*якщо це якась громадська діяльність пов'язана з чимсь, яке однозначно сприймається як позитивне, якась там допомога дітям, оце таке, мені здається, дуже позитивно. А ось якщо за права ЛГБТ, то я не думаю, що це сильно популярно*» (Ч., 28). При цьому таке ідеологічне несприйняття автоматично тягне за собою решту негативних стереотипів – «*якщо ти займаєшся тим, що я поділяю, наприклад чоловікам борщі сушиш, то ти нормальна активістка, а якщо ти там ходиш на марш жінок, замість того, щоб ходити в церкву і дітей виховувати, то знову ж таки, значить, ти ненормальна, значить, грантоєд*» (Ч., 39).

На характер сприйняття впливає і формат активності, зокрема вуличний активізм сприймається з більшою настороженістю – «*це можуть бути якісь приємні культурні проектики, а можуть бути протести, це теж відноситься до громадської активності*» (Ж., 21). Інколи активістам закидають як критику сам їхній активізм, що втілюється через систематичну наполегливу боротьбу за певні зміни. Інформанти свідчать, що «*часто активізм чи активіст звучить “як ругательство”*. Типу “*а еті активісти...*” і, наприклад, якщо людина професійно чимось займається і вона має активну позицію про розвиток міста, її можуть теж обізвать активістом» (Ж., 35). До речі, таку негативну конотацію слова активіст відчують і самі активісти («*я не можу сказати що мені слово активістка саме по собі по звучанню дуже подобається. Не знаю, воно викликає у мене, можливо, не найкращі асоціації. Мені більше подобається сприйняття, що це активна громадянська позиція*» Ж., 19).

Також на характер сприйняття впливає соціальне середовище. У великих містах сприйняття інакшості толерантніше, тут створені кращі

умови для того, що Габермас позначив як «залучення іншого», коли кордони спільності відкриті для всіх, у тому числі і для тих, хто чужі один для одного і хочуть такими залишатися (Хабермас, 1996/2001). Це підтверджує й аналіз нарративів, де прямо зазначається залежність сприйняття активізму від контексту (*«в Києві у нас були акції солідарності, дуже багато, натомість, коли я приїхала в Запоріжжя, мені сказали місцеві, що в них ця тема взагалі не сприймається»* Ж., 21).

Крім того, слід враховувати, що контекстів сприйняття одночасно є кілька. Наприклад, у широкому сенсі активізм в екологічній сфері сприймається краще, ніж боротьба за права, бо *«в принципі всі декларують, що вони за екологію»*. Проте в умовах реальної боротьби проти забруднення люди поділяються на тих *«хто підтримує активістів і на тих хто працюють на заводах (забруднювачах) і не підтримують»* (Ж., 22).

І, нарешті, традиційно сприйняття пов'язують з віком, який, своєю чергою, знову-таки поєднується з контекстом досвіду минулого (*«суспільство дуже різне, старше населення не довіряють ні владі, ні громадянському суспільству, а для молодшої частини населення прояв активізму сприймається більш позитивно»* Ж., 19).

Загалом тема соціального активізму тісно пов'язана з проблемою залучення до лав активістів. Тому далі ми зосередимося на особливостях шляхів, якими люди приходять до активізму.

9.6. Соціальний активізм: траєкторії індивідуальної участі

Аналіз історії входження інформантів в активістську діяльність дав можливість виокремити суттєві характеристики шляху до активізму. Насамперед зазначимо, що не завжди дія конкретних чинників усвідомлюється, але період формування готовності займатися активізмом переважно відносять до дитинства та юності (*«небайдужа громадянська позиція... закладається десь далеко і дуже складно сказати, в який день чи в який момент це сталося»* Ч., 21; *«в дорослу людину оце прагнення до активізму не закладеш. Якщо вона дожила до 40 років, не знає, що це і навіщо це треба, вона не почне займатись цим просто нізвідки»* Ж., 20). У цей період виникає максимально сприятливе поєднання суб'єктивних та об'єктивних чинників, що сприяють залученню до активізму. З одного боку, це процес самоідентифікації, пошуку себе, який стимулює активність, з іншого – необтяженість проблемами дорослого життя (*«У молодих людей зазвичай більше енергії, зазвичай більше вільного часу, бо немає дітей, родинних зобов'язань і всього тому подібного. Це фактори, які сприяють тому, що вони можуть займатися громадською активністю найбільше. Реально у них є ресурси на це – енергія і час»* Ж., 22).

Відповідно й основними агентами формування готовності до активізму виступають класичні агенти первинної соціалізації (сім'я, школа, оточення). При цьому формування активної життєвої позиції через приклад у родині є безумовно дієвим і трапляється в багатьох респондентів (*«в мене мама така, якщо щось неправильно чи не так, вона про це зазвичай каже»* Ж., 35; *«у мене просто бабушка была такая коммунистка – всегда в бой, и она любила правду... всегда шла к цели таким путем, и я такая, как она»* Ж., 39; *«великий вплив на мене має моя сестра. Вони протестували завжди, робили якісь поправки до законів. І я, як її молодша сестра, завжди за нею хвостиком ходила»* Ж., 24; *«папа всегда говорил, если тебе что-то не нравится, возьми выйди, возьми и скажи»* Ж., 23). Для деяких активізм почався з участі разом з батьками в різного роду протестах (*«Я знала про революцію 2004 р., бо моя мама брала в ній активну участь. В мене є фотка, я така в помаранчевій куртці і з прапорцем, мені це 3 роки»* Ж., 21; *«це був 8-й клас і це була якраз екологічна акція протесту в Маріуполі. Мама туди йшла і сказала “хочеш зі мною піти?”, я сказала “да”»* Ж., 22). Причому цей

канал трансляції є добре відтворюваним, досвід особистісної агентності передається через покоління: *«Я думаю, що дуже великий вплив був на мене моєї мами, яка з самого раннього дитинства про різні несправедливості говорила. І безумовно моя донька, для якої мені б хотілося, щоб у неї можливість пошуку власних шляхів мала менше обмежень, ніж у людей мого віку»* (Ж., 62).

Однак проблемою залишається те, що насправді участь в активізмі не є масовою, а отже, сподіватися на покращення ситуації із залученням молоді до активізму через дію цього каналу передання не варто. До того ж частина інформантів прямо зауважувала, що їхній активізм сформувався не під впливом батьків, а скоріше на протигагу їхньому ставленню до цієї діяльності (*«мій батько каже, що «я не бачу результатів твоєї роботи». Тому що для нього результати роботи вимірюються у фінансових показниках»* Ж., 34; *«якби чисто батьківське виховання, то я б тоді так сильно не змінився»* Ч., 25).

Що стосується формування в школі, то тут успішні кейси інколи і самими інформантами позначаються словом «пощастило» (*«Мені дуже повезло. Я була в школі, де всі, оточуючі мене, – це люди з дуже чіткими активними громадськими позиціями, і це, звісно, формує тебе. Я була дуже непосидючою і хотіла, щоб все і всюди було справедливо»* Ж., 20). Однак приклад історій інформантів, які потрапили в середовище цілеспрямованого формування агентності (елітні навчальні заклади, академія лідерства, школа «Агенти змін»), підтверджує ефективність такого впливу: *«“Еліта нації” дійсно елітний ліцей, дійсно велика кількість розумних класних людей, які дають тобі контекст “чому так случается”, глибоке відчуття суспільства та відповідальності. І нам тоді казалось, що ми маємо змінювати світ та Україну. І ця освіта дуже сильно сформувала»* (Ж., 35).

Фактично школа є первинним осередком, де можна виявити власну самостійність і активність в громадських справах (*«мені здається, що активізм, він якраз і формується в школі навіть тому, що хто хоче брати на себе відповідальність і бути старостою, получати за всіх, допомагати і т.д. Ось це і є якісь засади, що стимулюють тебе цим займатись»* Ч., 20). Якщо такі умови створюються, маємо успішні кейси (*«у нас взагалі було дуже розвинене передавання учням деяких соціальних функцій, якось бути залученим до життя, не бути просто учнем який прийшов-пішов»* Ж., 21), якщо не створюються – неуспішні (*«не потрібно розвивати в них якийсь радикальний патріотизм, а потрібно просто говорити і питати у дитини її думку. А в нас не питають»*

І діти не думають. Якщо людина не думає, то як вона може стати активістом» Ж., 20).

Загалом потенціал цього агента соціалізації доволі значний, але його головне призначення не просто в просвіті, а в залученні до практик («ну, є, наприклад, правова просвіта в школі, це навчальний предмет, а практичних навичок не дають школярам, підліткам. Тобто вони до цього не залучаються змалку, а потім, коли вони робляться молоді самостійні, приватний інтерес дуже домінує над суспільним» Ж., 73; «якісь заходи для дітей робити, змалечку привчати до того, що бути екофрендлі – це класно. На державному рівні було б непогано про це турбуватися і виховувати активну громадянську позицію» Ж., 20). Причому через залучення дітей можна здійснювати і залучення до активізму їхніх батьків («дуже прикольно працювати через дітей, коли ти робиш якусь гру на майданчику, вони все це почули приходять до батьків і кажуть «мамо, папо, ви знаєте...» Ж., 35).

Досить сильно впливає і знайомство з реальними практиками активізму. Інформанти, які навчалися рік в американській школі, згадують, що цей вплив став вирішальним щодо їхньої участі в активістській діяльності насамперед завдяки тому, що вони побачили масове суспільне відтворення цих практик («ця величезна зміна відбулась після Америки. В 16 років я повчилась там рік, вернулась назад і тепер по поверненню в Україну я розумію, що по-інакшому бути не може, з Америки почалося прям волонтерство» Ж., 24; «у нас не був розвинений, мені здається, ні вуличний активізм, ні якийсь такий другий чи принаймні я не була до нього долучена. Він не був в моєму житті до того, як я поїхала в Штати, а там це було дуже публічно, дуже видно, дуже помітно» Ж., 22). Однак тепер такий досвід можна отримати і в Україні. Як зазначила одна інформантка, її шлях до активізму визначило те, що в своєму невеликому містечку вона «мала приклади дуже різного соціального активізму, мене надихало те, що роблять ті люди, і вони мене виховували» (Ж., 22).

Поштовхом до початку активістської діяльності може стати і власний досвід, наприклад переживання скрути, що актуалізує бажання допомоги людям («це стало дуже важливо для мене тому, що я пройшов цей етап сам... Тому найважливіше для мене було – це допомога іншим, щоб в них були кращі умови, ніж у мене» Ч., 21), чи досвід дискримінації, який мотивує до захисту прав («це досвід дискримінації, я думаю, що це сильно на мене повпливало, як до жінки, як до лесбійки» Ж., 19), або досвід зіткнення з корупцією, що загострює відчуття несправедливості («почали розбиратися з корупцією... ходили по кабінетах... крити-

кували, ходили на мітинги... але коли ця «телега» закінчилася тим, що нічого не змінилось... тоді, напевно, прийшло таке усвідомлення маленьке – це дуже несправедливо» Ч., 25).

Тема впливу оточення на залучення до активізму є чи не найголовнішою. Часто саме популярність якихось практик у молодіжному середовищі, яка підтримується насамперед через їх обговорення в різних мережах популярними блогерами, стає важливим тригером актуалізації інтересу до цієї діяльності («я слідувала за певними блогерами, і вони просто почали популяризувати цю тему усвідомленості. І мене це зацікавило» Ж., 19; «я підписалась на якийсь паблік, і в мене подружки були такі трохи прошарені, і вони, типу, вливали цю інформацію в мене, і я була такою почвою, ґрунтом, на якомуросло це насіння» Ж., 22).

Входження в активізм не обов'язково починається з усвідомленого бажання зробити світ кращим чи допомогти людям. Для молоді людини залучення до активістської діяльності часто стає складовою процесу самоідентифікації, пошуком можливостей для використання своєї енергії («я думаю, що, якби я був не прив'язаний до тих організацій, в яких я зараз, я би, в принципі, щось би робив, щоб не стояти на місці. Байдикувати – це не про мене. І я би все одно знайшов якісь можливості, якщо не в громадській сфері, то ще десь, щоб приносити користь людям» Ч., 20) та пошуком референтної спільноти («було нудно просто сидіти в гуртожитку... хотів якоїсь уваги, щоб люди мене помічали... навіть не скільки помічали, скільки приймали. Хотів знайти якихось близьких друзів типу родини» Ч., 25). Головне, щоб така референтна спільнота була в полі зору, бо це, як свідчать інформанти, відбувається далеко не завжди («чисто випадково пощастило в нього потрапити» Ч., 25; «якось випадково, насправді» Ж., 20).

Проблемним моментом у залученні молоді до активізму є, імовіріше, не відсутність попиту, а недостатня пропозиція. Для забезпечення широкої участі молоді в активізмі громадські організації й рухи обов'язково мають бути наявними на етапі освоєння практичних навичок активізму у школі і потім заходити з пропозиціями співпраці до вишів. Якщо в школі участь у соціальному активізмі має бути привнесена у вигляді «заданих» практик, в період студентського життя це загальне знайомство має перетворюватися у самостійний свідомий крок до активізму. Про важливість саме цього етапу входження до активізму говорять і самі інформанти («В цілому я прийшла до висновку, що університет – це саме про соціалізацію. Якщо ти в ньому не соціалізуєшся, то ти тут просто як вареничок, який вариться, але не стає від цього смачнішим» Ж., 21).

За умов розвиненої пропозиції молоді люди зможуть краще орієнтуватися в існуючих можливостях і докладати власну енергію до найцікавіших для них видів діяльності. Причому важливо забезпечити не лише інформування про різні організації чи рухи, а дати можливість взяти участь у їхніх акціях. Саме це є вирішальним моментом у процесі залучення. Як зазначала одна з активісток: *«Я знала, що така організація існує, але я думала, сумнівалась, не знала точно, чи воно мені підходить. А коли я прийшла туди і побачила людей, я побачила, що є місце, де я можу себе реалізувати, я почула їхні історії, то це мене дуже надихнуло, і я зрозуміла, що це моє, я хочу тут бути»* (Ж., 19). Далі ж саме оточення працюватиме на підтримку інтересу до активізму (*«Як тільки ти потрапляєш в це оточення активістів, все, ти потрапив у пастку. Однозначно середовище впливає, але активістське середовище впливає в позитивному сенсі, якщо ти до цього готовий»* Ж., 34). Причому, як зазначають інформанти, сама належність до активістської спільноти є чинником, який створює додаткове джерело енергії (*«для мене моя енергія – це люди, які мене оточують»* Ж., 20).

Однак необхідність роботи щодо залучення молоді до активістської діяльності не завжди рефлексується всередині самого активістського руху. Хоча спільнота активістів не прагне протиставити себе іншим, це протиставлення неявно проглядається в тому, що її поповнення розглядається як результат «природного відбору» потрібних людей (*«якось так сталося в житті, що ми притягуємо саме тих людей, які нам потрібні. І люди, яким чхати на те, що відбувається навколо них, це люди, які, напевно, ненадовго залишаються в моєму житті»* Ж., 20). Відповідно спільнота певною мірою консервується, перетворюється на таку групу, в якій тривалий час обертається те саме коло учасників (*«здебільшого люди, які займаються активізмом, – це якийсь сталий набір, це не те, що «о, прийшло літо зараз буде наліт нових активістів». Люди або вже довго займаються чимось, або не займаються нічим»* Ч., 27). Тому важливим чинником залучення молоді до активізму має стати спеціальна робота всередині самого активістського середовища з формування усвідомлення нагальності спеціальних зусиль щодо залучення молоді.

Головним напрямом такої діяльності є поширення практик інформування. Попри, здавалося б, очевидну необхідність якомога більше поширювати інформацію серед молоді (насамперед студентської) про різні активістські заходи, самі активісти вважають, що такої інформації недостатньо (*«є активні люди, які хочуть щось робити, але вони не знають про певні акції»* Ч., 18).

Аналіз наративів дав можливість виокремити три зони інформування, які розрізняються як цільовою аудиторією, так і головними завданнями. У першій зоні проводиться безпосередня робота з потенційними учасниками активізму, інформування про ініціативи організацій та студентів тих ВНЗ, які розташовані в місцях проведення заходів. На сьогодні тут проводиться якась робота, але навіть у найбільш прогресивних у цьому плані ВНЗ, до яких належить, наприклад, Києво-Могилянська академія, вона недостатня (*«я спілкувалася з студентками з Могилянки, вони вступили, з менших міст, правда, і вони не знали, куди піти, тобто у них було бажання щось робити, до чогось долучатися, але вони не знали, які є ініціативи»* Ж., 21).

Друга зона передбачає посилення комунікації всередині активістського руху, між різними організаціями з метою взаємної підтримки залучення молоді до різних ініціатив. Як слушно зауважив один із респондентів, *«збільшення кількості активістів залежить перш за все від тих активістів, які зараз є активістами. Активістам потрібно голосніше і ширше заявляти про себе, щоб більша кількість людей про них дізнавалася»* (Ч., 18).

Третя – це робота з населенням загалом. Оскільки, як ми вже бачили вище, ставлення до активізму і активістів є суперечливим, важливим напрямом є вплив на громадську думку з метою формування серед загалу позитивного ставлення до соціального активізму, вироблення у людей розуміння важливості такої діяльності, висвітлення ролі соціальних активістів у розв'язанні багатьох суспільних проблем. Якщо перша й друга зони є головним джерелом поповнення лав активістів, третя зона має працювати як генератор підтримки їхньої діяльності: *«Україні потрібно, можливо, не більше громадських активістів, а більше людей, які підтримують ці рухи, тому що це такий дуже «світ сам у собі». Активістів багато, але, якщо взяти звичайну людину звідкись, вони не завжди розуміють, для чого, і немає підтримки в суспільстві»* (Ж., 34). Ця робота ведеться представниками активістської спільноти доволі слабо, що звичайно ж пов'язано з несформованістю прогностичних фреймів. Бо, як слушно констатує одна з респонденток, потрібно *«працювати з широкою аудиторією, зі звичайними людьми, переконувати їх в тому, наприклад, чому права людини важливі конкретно для них, чому важливо їх захищати»* (Ж., 21).

Окремим питанням є те, які канали інформування мають використовуватися. Сьогодні лівова частка інформування відбувається через соціальні мережі. Проте через цей канал комунікації молодіжні рухи й

ініціативи доходять переважно до міської молоді. Тому важливим напрямом роботи молодіжних рухів та організацій є формування так званих емісарів агентності через залучення до своєї діяльності зокрема студентів, які приїхали з невеликих населених пунктів. Вони мають стати агентами змін у своїх рідних містах. Через них більшу кількість молоді можна буде долучити до практик активізму, а не лише донести до них інформацію про них (*«треба гарно розуміти важливість розвитку маленьких містечок, міст і залученість там дітей, і хто має там це робити. Тобто умовно ми говорим про агентів змін. Це люди, які мають приходити з новим мисленням, новим баченням і навчати»* Ж., 32).

Окремим напрямом роботи є не просто інформування, а формування в молоді мотивації до участі в активізмі. Тут виокремлюються два напрями. Перший – спрямований на підвищення уваги до певного кола проблем у самому молодіжному середовищі за допомогою актуалізації в медійному просторі (*«громадський активізм – це те, що серед певних кіл модно, це також може сприяти»* Ж., 22). Другий – передбачає актуалізацію теми практичних переваг від участі в активізмі. Досить ефективним у цьому сенсі має стати демонстрація успішних кейсів, які доводять, що участь в активізмі сприяє подальшій кар'єрі (*«громадський активізм – це те що може зробити тебе помітним, і це може бути кар'єрною сходинкою в політику в тому числі, наприклад, якщо молода людина має бажання іти в політику, то потрібно починати з сфери громадського активізму»* Ж. 22). При цьому йдеться не лише про суто раціональні розрахунки. Одним із найбільших здобутків учасників активізму є нарощування їхнього соціального капіталу, в активістській діяльності набуваються *«соціальні зв'язки, бажані і продуктивні соціальні контакти»* (Ж., 19), які згодом перетворюються на реальні зиски (*«коло спілкування і мені допомогло, наприклад, знайти роботу, про яку я дуже довго мріяла»* Ж., 20). Уся ця робота має сприяти посиленню залучення молоді до активізму, в якому і відбувається формування агентності.

Щоб представити подальші контури такого руху і зрозуміти, як це може вплинути на формування агентів змін, насамкінець ми розглянемо траєкторію конкретного входження до соціального активізму однієї з наших інформанток.

Її шлях почався з волонтерства ще під впливом першого Майдану. Вона згадує про цей період: *«Я займалася активною волонтерською діяльністю, тому що мені було цікаво і я хотіла змінити щось в цю мою життя в контексті дітей, на вихідних ми кожної неділі відвідували дітей, допомагали їм навчатися»*.

На наступному етапі волонтерство перетворюється на послідовне заняття активізмом. Під впливом інтересу до теми освіти й виховання *«народилася ідея проекту про цінності для молоді. Ми знімали відомих людей в 2012 р. і проводили тренінги в дитячих будинках для молоді про цінності в 2012 р., і отримали гроші від активних громадян британської ради на фінансування цього проекту, а потім від фонду Богдана Гаврилишина»*.

З цього моменту починається новий етап її участі в соціальному активізмі – професіоналізація. У ході виконання проектів респондентка пройшла кілька стажувань і, зрештою, змінила професійну діяльність з економіки на педагогіку і психологію. Під впливом стажування в США з громадянської освіти в неї виникла ідея створити Школу Агенти змін, у якій було використано весь попередній досвід активізму.

Наступний етап став періодом втілення задуму. Респондентка поєднала ідею створення неформальних методик, мрії і громадянську освіту в проекті школи «Агенти змін», який був реалізований у 2015 р. як пілотний в одному селі в Київській області в Україні. І хоча через рік строк пілота закінчився, до неї звернулися з проханням його продовжити.

Нарешті на останньому етапі відбулося поєднання проекту, народженого всередині активізму, з державної підтримкою. Респондентка зустрілась з МАН, центром ЮНЕСКО, *«вони запропонували свої проекти з розвитку громадянської активності підлітків, його затвердило Міносвіти України як один із напрямів позашкільної програми»*.

Відтоді й дотепер щороку Школа «Агенти змін» запрошує для навчання учнів старших класів, які реалізують власні авторські проекти по всій Україні. Наразі вже реалізовано 360 таких проектів (Мала академія наук, 2022). Так закладаються соціальні траєкторії активізму. Як сформулювала це ще одна з наших учасниць, тренерка школи «Агенти змін»: *«Агент змін – це є стакан води, туди добавляється крапля марганцовки і вода стає рожевою, але вода не змінюється, вода лишається так, як вона є. І агентність – це якраз про те, що людина може отримати якісь нові знання і бачення і привнести в своє середовище, і мати достатньо підтримки і сил для того, щоб втілити ці зміни. І таким чином запалити інших людей»* (Ж., 32). Отже, можна сьогодні констатувати, що соціальний активізм в Україні переживає етап становлення і його учасники є активними агентами соціальних змін.

ПІСЛЯМОВА

В українській соціології часів незалежності проблематика соціальних змін є чи не центральною. Очевидно, по-іншому і не може бути, оскільки соціологи в реальному часі досліджують суспільство, яке перебуває в стані перманентних змін. У межах такого підходу розгорталось й дослідження агентності, результати якого представлені в монографії. Причому досить чітко було визначено, які саме зміни будуть предметом дослідження. Авторський колектив зосередився на визначенні специфіки сукупної дії різних агентів змін у щільній часовій перспективі, зацентрувавши увагу на тому етапі, що розпочався після зміни векторів суспільного розвитку, яка відбулася у 2014 році. Це дало можливість визначити вплив на суспільні зміни різного кола агентів у різних полях, але в спільних умовах нестійкої інституційності.

Складно було передбачити, що на українське суспільство очікують куди масштабніші і куди небезпечніші зміни, які стануть викликом не лише українській державності, а й призведуть до драматичних наслідків, які відчуватимуться в усьому світі. Російська агресія проти України у лютому 2022 року не лише грубо порушила міжнародні норми правопорядку, а й спричинила появу мільйонів біженців, створила загрозу продовольчої кризи, спровокувала кризу енергетичну. Реакцією на дефіцит продовольства та енергоносіїв після початку повномасштабної війни стала повсюдна інфляція, війна в Україні показала глибокі ризики залежності від викопного палива і підсилила загрозу небезпечних кліматичних змін. Світ опинився на межі ядерної катастрофи, а отже нестабільність стала характеристикою не лише внутрішньої, а й зовнішньої соціальної системи.

Водночас українське суспільство попри величезні жертви й руйнування, попри те, що збитки від повномасштабної війни обчислюються вже не десятками, а сотнями мільярдів, не втратило керованості. Усі соціальні поля продовжують жити в надзвичайних умовах, дія усіх агентів спрямована на підтримку та захист соціального порядку. Незмінним залишається і вектор майбутнього розвитку країни – Україна у червні 2022 року набула статусу кандидата на вступ до Євросоюзу. Усе це дає підстави вважати, що здійснене дослідження «запуску» агентності в умовах інституційної нестійкості й визначення специфіки реалізації

її різних форм за умов нестабільності не втратило своєї актуальності, а запропонована концепція, яка була апробована в процесі розгляду реальних змін, які відбуваються в різних інституційних полях, може бути застосована для аналізу дій агентів змін не лише в умовах інституційної нестійкості, а й в екстремальних умовах. Стан війни породжує нові виклики перед усіма агентами, змінює їхні позиції у відновленні соціального порядку, підсилює роль колективного активізму, запускаючи знову, як це було і під час Майданів, «зовнішню мобілізацію».

Одним з основних складних моментів під час проведення подібних досліджень є незавершеність змін, їхній перманентний характер, надто в умовах війни. Очевидно, що вплив усіх зовнішніх факторів і перспективи подальшого розвитку подій поки що важко оцінити належно, втім наразі можна констатувати, що критичні виклики, яких зазнали різні соціальні поля, долаються саме завдяки конструктивній взаємодії різних агентів. Результати дослідження свідчать, що ефективні зміни можливі лише в разі поєднання зусиль агентів, які представляють виконавчі структури і діють на формальному рівні, з дією агентів неформального рівня – волонтерів, громадських активістів тощо. Попри контroversійність процесів, які відбувалися в соціальних полях в умовах нестійкої інституційності та політичної нестабільності, співпраця агентів створює можливості для їх збереження і продовження функціонування в екстремальних умовах. Саме на шляху такої співпраці і можна згодом досягти відтворення стійкого соціального порядку в українському суспільстві.

Перелік джерел посилання

- Авуєва, І. (2003). Соціальний портрет членів соціальних рухів, громадських організацій та політичних партій. В: Н. Паніна (ред.), *Українське суспільство – соціологічний моніторинг 1994–2003* (сс. 283–291). Інститут соціології НАН України.
- Агаджанян, А. (2012). «Множественные современности», российские «проклятые вопросы» и незыблемость секулярного Модерна. *Государство, религия и церковь в России и за рубежом*, 1, 83–110.
- Агаджанян, А. (2016). Православный взгляд на современный мир. Контекст, история и смысл соборного документа о миссии Церкви. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 34 (1), 255–279.
- Александр, Дж. (1999). Парадокси громадянського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–41. (Оригінальна праця опублікована 1997).
- Алмонд, Г., Пауэлл, Д., Стром, К., Далтон, Р. (Ред.). (2002). *Сравнительная политология сегодня: мировой обзор*. Аспект Пресс. (Оригінальна праця опублікована 1993).
- Андрейців, І. та Міланова, Я. (2020, листопад, 5). *Якою буде освіта наших дітей, або Що загрожує реформі Нової української школи*. Liga.net. <https://life.liga.net/poyasnennya/article/kakim-budet-obrazovanie-nashih-detey-ili-chto-ugrojaet-reforme-novoy-ukrainskoy-shkoly>
- Арчер, М. (1994). Реалізм і морфогенез. *Соціологічний журнал*, 4, 50–68.
- Байдаров, Е. (2013). *Религия в глобальных процессах*. Фонд Карнеги. <https://carnegieendowment.org/2013/09/30/ru-pub-53152>
- Балакірева, О. М. (Ред.). (2019). *Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту “Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді”*. Фоліант.
- Бевзенко, Л. (2002). *Соціальна самоорганізація. Синергетическа парадигма: можливості соціальних інтерпретацій*. Інститут соціології НАНУ.
- Бевзенко, Л. (2005). Соціальна самоорганізація в теорії і практиці Майдана. *Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження*. 12, 41–78.
- Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Інститут соціології НАНУ.
- Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104.
- Бевзенко, Л. (2019). Волонтерський рух в Україні як форма громадянської активності – концептуальні засади наукового розгляду. В: О. Рез-

- нік (ред.), *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні* (сс. 220–228). Інститут соціології НАН України.
- Бевзенко, Л. (2020). Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 111–132. DOI 10.15407/sociology2020.04.111
- Білич, І. О. (2013). Мімікрія волонтерського руху в Україні. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*, 18 (2, ч.2), 156–163.
- Богдан, О. (2007). Чи може релігія сприяти демократії? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 74–91.
- Бойко, І. В. (2018). *Добровольча діяльність в олімпійському спорті* [Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання та спорту, Національний університет фізичного виховання і спорту України]. Репозитарій Львівського державного університету фізичної культури. https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/10780/1/Boyko_I_A.pdf
- Бойко, Н. (2020). *Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства*. Інститут соціології НАН України.
- Бойко, Н. (2021). Діджиталізація українського суспільства: досвід зрушень останніх десятиліть. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 534–549.
- Бондаренко, Т. П. (2008). *Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу* [Автореф. дис. ... канд. пед. наук, Ін-т пробл. виховання НАПНУ]. Отримано з: https://lawdiss.org.ua/index.php?page=shop.getfile&file_id=91082434&product_id=1082434&option=com_virtuemart&Itemid=22
- Бурдьє, П. (1994). *Начала*. Socio-Logos. (Оригінальна праця опублікована 1987).
- Бурдьє, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал соціології та соціальної антропології*, 1 (2), 40–58. (Оригінальна праця опублікована 1990).
- Бурдьє, П. (1999). Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. В: *Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук* (сс. 125–166). Інститут експериментальної соціології; Алетея. (Оригінальна праця опублікована 1993).
- Бурдьє, П. (2001а). *Практический смысл*. Алетея; Інститут експериментальної соціології. (Оригінальна праця опублікована 1980).
- Бурдьє, П. (2001б). От королевского дома к государственному интересу: модель происхождения бюрократического поля. В: *Социоанализ Пьера Бурдьё. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук* (сс. 141–176).

- Институт экспериментальной социологии; Алетейя. (Оригінальна праця опублікована 1997).
- Бурдьє, П. (2001в). Клиническая социология поля науки. В: *Социоанализ Пьера Бурдьє. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук* (с. 49–95). Институт экспериментальной социологии; Алетейя. (Оригінальна праця опублікована 1997).
- Бурдьє, П. (2002). *О телевидении и журналистике*. Фонд научных исследований «Прагматика культуры». Институт экспериментальной социологии. (Оригінальна праця опублікована 1996).
- Бурдьє, П. (2005а). *Социальное пространство: поля и практики*. Алетейя; Институт экспериментальной социологии.
- Бурдьє, П. (2005б). Поле науки. В: Н. Шматко (ред.), *Sociologos 2005. Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе* (с. 15–56). Праксис; Институт экспериментальной социологии. (Оригінальна праця опублікована 1975).
- Бурдьє П. (2005в). Дело науки. Как социальная история социальных наук может служить их прогрессу. В: Н. Шматко (ред.), *Социальное пространство: поля и практики* (с. 518–538). Ин-т экспериментальной социологии; Алетейя. (Оригінальна праця опублікована 1995).
- Бурдьє, П. (2007). Мертвый хватает живого. В: Н. Шматко (ред.), *Социология социального пространства* (с. 121–156). Алетейя; Институт экспериментальной социологии. (Оригінальна праця опублікована 1980).
- Бурлачук, В. (2000). Доля авторитету в сучасному світі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 91–105.
- Бурлачук, В. (2007). Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 95–105.
- Вагнер, Т. і Дінтерсміт, Т. (2017). *Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя*. Наш формат. (Оригінальна праця опублікована 2015).
- Вайнілович, Н. А. (2010). Волонтерський рух у сучасному українському суспільстві: мотиваційний аспект. *Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 2, 407–410.
- Вайнола, Р. Х., Капська, А. Й., Комарова, Н. М., Кузьменко, О. А., Толстоухова, С. В. і Яременко О. О. (1999). *Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку*. Укр. держ. центр соц. служб для молоді; Український ін-т соціальних досліджень.
- Валлерстайн, И. (1997). Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? *Социологические исследования*, 1, 8–21.
- Вашкович, В. В. (2018). *Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави* [Автореф. дис. ... канд.

- юрид. наук, Ужгород. нац. ун-т»]. Електронний репозиторій ДВНЗ «УжНУ». <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/23714>
- Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Основи. (Оригінальна праця опублікована 1905).
- Войтович, С. (1999). Проблема соціальних інститутів в соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 151–165.
- Волков, В. (1998). «Следование правилу» как социологическая проблема. *Социологический журнал*, 3 (4), 156–170.
- Волков, В., Хархордин, О. (2008). *Теория практик*. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Волосевич, І. (2022, квітень, 6). *88% українців за кордоном планують повернутись в Україну*. [Прес-реліз]. INFO SAPIENS. https://sapiens.com.ua/publications/socpol-research/216/Release_IS_war_fin_6_04_migration_rev.pdf
- Ворона, В. М., Піддубний, В. А. і Прибиткова, І. М. (1998). *Академічна наука і науковці в сучасній Україні (За результатами соціологічного дослідження)*: інформаційно-аналітична записка. Інститут соціології НАН України.
- Всеукраїнська школа онлайн. (2021). *Про проєкт*. <https://lms.e-school.net.ua/about>
- Габович, О., Кузнецов, В. і Семенова, Н. (2016). *Українська фундаментальна наука і європейські цінності*. «Києво-Могилянська академія».
- Гаврилук, О. (2018, травень, 28). *Боротьба за ветеранів. Кому це потрібно?* Цензор.НЕТ. <https://censor.net/ru/b3068401>
- Гидденс, Э. (2003). *Устройство общества: Очерк теории структуризации*. Академический проект. (Оригінальна праця опублікована 1984).
- Говоруха, Н. О. (2021). *Соціально-педагогічні умови розвитку волонтерського руху в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)* [Дис. ... докт. філософії: спец. 011 «Освітні. пед. науки», ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України]. УМО [http://umo.edu.ua/images/content/spec_rada/raz_spec_rad/DF26_455_003/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%8F_\(%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%85%D0%B0\).pdf](http://umo.edu.ua/images/content/spec_rada/raz_spec_rad/DF26_455_003/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%8F_(%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%85%D0%B0).pdf)
- Головаха, Є. і Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.
- Головіна, О. (2021, грудень, 13). *Підвищення якості педосвіти – яким має бути план дій для влади і вишив*. НУШ. <https://nus.org.ua/articles/pidvyshhennya-yakosti-pedosvity-yakum-maye-buty-plan-dij-dlya-vlady-i-vyshiv/>
- Голуб, В. Л. (2016). *Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави і суспільства* [Автореф. дис. ... канд. наук держ. упр., Нац. акад. держ. упр. при Президентові України]. Національна академія державного управління при Президентові України (Київ).

- Голубов, О. (2018, січень, 3). *Невпинна реформаторка Уляна Супрун*. DW.COM. <https://www.dw.com/uk/%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B8-%D1%83%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D1%83%D0%BF%D1%80%D1%83%D0%BD/a-42780662>
- Гордон, Д. (2019, червень, 13). *Про виборчу стратегію Смешка, журналістику та політику, команду «Сила і Честь»*. [Відео]. YouTube. https://youtu.be/yTL_daAFkvM
- Горелов, Д.М. і Корнієвський, О.А. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп.* Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf>
- Греймас, А. (2004). *Структурная семантика. Поиск метода*. Академический проект. (Оригінальна праця опублікована 1966).
- Грищенко, М. (Ред.). (2016). *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої освіти*. Міністерство освіти і науки України. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- Гуменюк, В. В. (2020). Агентність: множинність визначення та операціоналізація в контексті шкільної освіти. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 27–36.
- Дейнеко, О. (2021а). Локальний громадський активізм як компонент соціальної згуртованості в об'єднаних громадах. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 26, 51–59.
- Дейнеко, О. (2021б). Критичний огляд моделі вимірювання соціальної згуртованості Дж. Чана: перспективи адаптації до українського контексту. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 4(51), 192–206.
- Департамент освіти і науки, молоді та спорту виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), Освітня агенція міста Києва. (2018). *Статистичні характеристики закладів загальної середньої освіти міста Києва (2017–2018 навчальний рік)*. <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2018/4/19/124.pdf>
- Державна служба статистики України. (2020а). *Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) у I півріччі 2020 року*. <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/vrdulpiv2020.zip>

- Державна служба статистики України. (2020b). *Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2020 році*. http://www.ukrstat.gov.ua › info › vied_19
- Державна служба статистики України. (2021). *Вища та фахова передвища освіта в Україні у 2020 році*. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vysh_osvita/arch_vysh_osvita.htm
- Державна служба статистики України. (2022). *Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2021 році*. Лист 4. «Заклади загальної середньої освіти України». https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/osv/osv_rik/arch_pto_u.htm
- Єгорченко, І. (2021, червень, 23). *Національна академія наук в медіа: 33 речі, які варто знати тим, хто хоче писати про науку в Україні*. Українська правда. <https://life.prawda.com.ua/columns/2021/06/23/245250/>
- Єгорченко, І. і Щепетильнікова, Є. (2022, липень 10). *План відновлення України: що в ньому не так із вищою освітою та наукою*. ZN.UA. <https://zn.ua/ ukr/EDUCATION/plan-vidnovlennja-ukrajini-shcho-v-nomu-ne-tak-iz-vishchoju-osvitoju-ta-naukuju.html>
- Єдина державна електронна база з питань освіти (2020). *Вступна кампанія 2020*. <https://vstup2020.edbo.gov.ua/statistics/requests-by-university/?qualification=1&education-base=40>
- Єленський, В. (2012). Релігія і націєтворення: Україна в європейському контексті. В: *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України* (с. 227–263). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Єленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці і міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.* Видавництво УКУ.
- Єленський, В. і Бондаренко, В. (2014) Релігія у процесах формування політичних націй: історико-культурні моделі. *Історико-політичні студії*, 2, 75–90.
- Ермолаєва, Е.М. и Груздев, А.А. (2021). Христианская церковь в движении за демократию в Республике Корея (1960–1970-е гг.). *Genesis: исторические исследования*, 3, 24–36.
- Задорожний, В. (2017). Богословие и практика ненасильственного сопротивления Мартина Лютера Кинга. *Богомыслие: литературно-богословский альманах*, 15, 228–254.
- Закон України «Про повну загальну середню освіту» №463-IX (Редакція станом на 01.07.2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n183>
- Закон України «Про волонтерську діяльність» № 3236-VI (Редакція станом на 03.09.2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
- Заплотинська, О., Ковальчук, Ю., Ліннік, О., Лісова, Т., Петренко, Т., Старгаїна, І. і Стрелюк, О. (2021). *Моніторинг НУШ. Результати та*

- рекомендації. *Перший етап, 2019–2020 рр.* ГО «Центр підтримки освітніх реформ». https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/2021/Monitorynh/Monitorynh_vprovadzhennya_reformy_NUSH_rezultaty_ta_rekomendatsiyi_26_02.pdf
- Злобіна, О. (2014). Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану). *Соціальні виміри суспільства: збірник наук. робіт*, 6 (17), 314–326.
- Злобіна, О. (2016). Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 36, 28–35.
- Злобіна, О. Г. і Бурковський, П. А. (2021). Як здійснити трансфер реципієнтів у стан донорів: перспективи змін у спільнотах, породжених війною. В: Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, М. С. Дворник (ред.), *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти: Матеріали міждисциплінарного наукового семінару, м. Київ, 25 березня 2021 року* (сс. 6–10). [Електронне видання]. ІС НАН України; ІСПП НАПН України. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/pvsysdir.pdf>
- Зубар, Д. (2022, квітень, 3). *Поширював наслідки ракетних ударів по Одесі. СБУ заборонила в'їзд журналісту з Нідерландів.* Суспільне. Новини. <https://suspilne.media/224825-posiruvav-naslidki-raketnih-udariv-po-odesi-sbu-zaboronila-vid-zurnalistu-z-niderlandiv>
- Кабінет Міністрів України. (2016, грудень, 14). *«Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року».* Розпорядження № 988-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>
- Кабінет Міністрів України (2019, липень, 10). *Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року.* Розпорядження № 526-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>
- Казарін, П. (2021). *Дикий Захід Східної Європи.* Vivat.
- Казарін, П. і Кіпіані, В. (2020, травень, 27). *Он-лайн розмова лауреатів премії Гонгадзе.* [Відео]. Премія імені Георгія Гонгадзе. https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=609729809641995
- Калітвенцева, Є. (2022, квітень, 24). *Україна об'єднала свій народ, політичний світ та медіапростір, однак вирішальною для перемоги є зброя – Зеленський.* УНН. Новини: Суспільство. <https://www.unn.com.ua/uk/news/1973788-ukrayina-obyednala-sviy-narod-politichniy-svit-ta-mediaprostir-odnak-virishalnoyu-dlya-peremogi-ye-zbroya-zelenskiy>

- Київський міжнародний інститут соціології. (2015, травень, 29). *Результати опитування громадської думки з питань насильства стосовно дітей (грудень 2014 – травень 2015)*. http://www.kiis.com.ua/materials/prg/20152905_children/presentation_children%206%2028.05.pdf
- Кириленко, О. (2020, грудень, 14). *Життя, смерть і бюрократія. Як Леся Литвинова знайомила санлікаря Ляшка з коронавірусною реальністю*. Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/14/7276835/>
- Киселев, В. (1996). Ненасильственный опыт движения за гражданские права в США (50–60-е гг.). В: Р. Апресян (ред.), *Опыт ненасилия в XX столетии* (с.с. 66–123). Аслан.
- Ключковська, Я. (2022, квітень, 19). *Чи виграла Україна війну наративів? Детектор Медіа*. <https://detector.media/infospace/article/198464/2022-04-19-chy-vygrala-ukraina-viynu-naratyviv/>
- Клятий раціоналіст (2015). *Про канал*. YouTube. <https://www.youtube.com/@K.Rationalist/about>
- Колодій, А. (2011). Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політологічних дослідженнях. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*, 1, 129–139.
- Кокорський, В. Ф. і Кокорська, О. І. (2018). Динаміка генералізованої довіри і волонтерство в Україні після революції гідності. *Політичне життя*, 3, 96–100. DOI 10.31558/2519-2949.2018.3.16
- Красиков, А. (2009). Глобализация и православие. В: А. Малашенко и С. Филатов (ред.), *Религия и глобализация на просторах Евразии*. 2-е изд. (с.с. 28–90). Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН); Моск. Центр Карнеги.
- Крутов, М. (2016, серпень, 4). *«Русофоб. Прибрати з Донецька!» – як в угрупованні «ДНР» фільтрують журналістів*. Радіо Свобода <http://www.radiosvoboda.org/a/27900443.html>
- Кузнєцова, Є. (2015, вересень, 11). *Чому терористів не називають «терористами» у західних ЗМІ?* Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/11/7077397/>
- Кудченко, О. (2001). Діяльнісна перспектива у розумінні суспільства: спроба діялісно-структурного синтезу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–41.
- Кырлежев, А. (2011). Постсекулярное: краткая интерпретация. *Логос*, 3 (82), 100–106.
- Латур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию*. Издательский дом Высшей школы экономики. (Оригінальна праця опублікована 2005).
- Лауценко, О. (2019). *5 найважливіших досягнень медреформи. Що встигла зробити Уляна Супрун*. TEXTY.ORG.UA. texty.org.ua/articles/95841/5_najvazhliyvishyh_dosagnen_mediareformy_Shho_vstygla_zrobyty-95841

- Левада, Ю. (1993). Игровые структуры в системах социального действия. В: Левада, Ю. *Статьи по социологии* (с.с. 99–122). Фонд Макартуров. (Оригінальна праця опублікована 1984).
- Литвинова, Леся. (2018, серпень, 1). *Пусть уже нашу страну оставят в покое*. Facebook. <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya/posts/pfbid02bF8R9GFuEVog9qg1QJMDrXu27DPRmDo238XDqh86rLdHJynuUdFc5KV9VUMWRhN8l>
- Литвинова, Леся. (2019, листопад, 14). *Куда приводят мечты*. Facebook. <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya/posts/pfbid035jof8EfLFHwfr5HNL29UFdBWAdpPc4Hndon4PcYFaKdt5EwZ7vz3Wz9XwVZ2u4EyNl>
- Литвинова, Леся. (2020, березень, 6). *Вслед вчерашнему посту про девочку с открытым переломом*. Facebook. <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya/posts/pfbid035jof8EfLFHwfr5HNL29UFdBWAdpPc4Hndon4PcYFaKdt5EwZ7vz3Wz9XwVZ2u4EyNl>
- Локтев, В. М. (2013). Роздуми про реформи в науці. В: *Наука України у світовому інформаційному просторі*. Випуск 7 (с.с. 31–39). Академперіодика.
- Локтев, В.М. (2018). Знання – сила? *Вісник НАН України*, 1, 75–85.
- Лункин, Р. (2007). Протестанты и политические конфликты в Евразии: спасение души и управляемая демократия. В: А. Малашенко и С. Филатов (ред.), *Религия и конфликт* (с.с. 175–222). Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). Моск. Центр Карнеги.
- Лункин, Р. (2009). Протестантизм и глобализация на просторах Евразии. В: А. Малашенко и С. Филатов (ред.), *Религия и глобализация на просторах Евразии*. 2-е изд. (с.с. 91–125). Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги.
- Лях, Т. Л. (2009). *Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп* [Автореф. дис. ... канд. пед. наук, Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка]. <https://www.academia.edu/30751659>
- Мазій, І. В. (2019). *Державне регулювання розвитку волонтерської діяльності в Україні щодо посилення обороноздатності держави* [Автореф. дис. ... канд. наук держ. упр., Хмельницький університет управління та права]. http://old.univer.km.ua/doc/aref_maziy.pdf
- Мазорчук, М., Вакуленко, Т., Терещенко, В., Бичко, Г., Шумова, К., Раков, С., Горох, В., Ткач, П., Простакова, Ю. і Кузнецова, Ю. (2019). *Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018*. Український центр оцінювання якості освіти.
- Майнцер, К. (2009). *Сложносистемное мышление. Материя, разум, человечество. Новый синтез*. Книжный дом «ЛИБРОКОМ». (Оригінальна праця опублікована 1994).
- Макеев, С. (2003). Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–20.

- Макінтайр, Л. (2021). *Постправа*. ArtHuss. (Оригінальна праця опублікована 2019).
- Мала академія наук учнівської молоді (2022, січень, 22). *Школа з громадянської та волонтерської участі «Агенти змін»*. <https://kyivobl-man.in.ua/shkola-z-gromadyanskoji-ta-volonterskoji-uchasti-agenty-zmin/>
- Мартинюк, І. та Соболева, Н. (2006). Академічна наука у громадській думці та в оцінках експертів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 134–152.
- Марценюк, Т. і Квіт, А. (2019). *Залучення ветеранів до громадського і політичного життя: Шлях від військових перемог до особистих* (соціологічне дослідження). Електронний архів Національного університету «Києво-Могилянська академія». http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17840/Bez_broni_2019-09-16_13-19.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Марченко, Л., (2022, квітень, 3). *В Україні різко скоротили видатки державного бюджету на освіту, соціалку, пенсії та інші витрати*. Today.ua <https://is.gd/ygyJNA>
- Магіаш, О. (2021, квітень, 28). *Що роблять уряди країн для того, аби школи стали безпечними в пандемію*. ZN.UA. <https://zn.ua/ukr/HEALTH/shchobrobljat-urjadi-krajin-dlja-toho-abi-shkoli-stali-bezpechnimi-v-pandemiju.html>
- Мельник, М. (2016). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Грані*, 132 (4), 124–128.
- Міжнародна організація з міграції (МОМ) в Україні. (2020, жовтень, 16). *Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами червень 2020*. <https://ukraine.iom.int/uk/resources/zvit-natsionalnoyi-systemy-monitorynhu-sytuatsiyi-z-vnutrishno-peremishchenumu-osobamy-cherven-2020>
- Міністерство освіти та науки України (нд). *Протидія булінгу*. <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>
- Міністерство освіти та науки України. (2019, серпень). *Освітня реформа: результати та перспективи*. Інформаційно-аналітичний збірник. <https://usnd.to/OKd8>
- Міністерство охорони здоров'я України (нд). *Структура*. <https://moz.gov.ua/strukturam>
- Міністерство соціальної політики України. (2021, квітень, 26). *Обліковано 1 465 654 внутрішньо переміщені особи*. <https://www.msp.gov.ua/news/19965>
- На урок. (2019). *Робимо навчання цікавішим*. <https://naurok.ua/>
- Назаренко, Ю. і Поліщук, О. (2021, серпень, 25). *Освіта в умовах пандемії у 2020/2021 році: аналіз проблем і наслідків*. Cedoss.org.ua. <https://cedoss.org.ua/researches/osvita-v-umovah-pandemiyi-analiz-problem-i-naslidkiv/>
- Напреенко, И. (2015). Делегирование агентности в концепции Бруно Латура: как собрать гибридный коллектив киборгов и антропоморфов? *Социология власти*, 27 (1), 109–116.

- Наумкіна, О. (2012). Теоретичні та методологічні засади впровадження інновацій у превентивну освіту. В: А. Сбруєва (ред.), *Управління інноваційним розвитком освіти в суспільстві ризику* (с. 36–62). Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка.
- Науковий комітет Національної Ради України з питань розвитку науки і технологій. (2019, серпень). *Ключові положення реформування науки України*. <https://is.gd/8ibyUF>
- Нечитайло, І. С. (2016). Якісні зміни в освіті як підґрунтя соціальних змін: деякі революційні «сценарії». *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 10, 236–245.
- Николис, Г. и Пригожин, И. (1990). *Познание сложного*. Мир. (Оригінальна праця опублікована 1989).
- Норт, Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Фонд экономической книги «НАЧАЛА». (Оригінальна праця опублікована 1990).
- Оксамитна, С. М., Хоменко, Л. В. (2017). Освітня нерівність в українському суспільстві: соціальні детермінанти освітніх переходів. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 196, 13–18.
- Онищук, С. і Петровський, П. (2016). Соціокультурне значення церкви для сучасних демократичних трансформацій в Україні. *Теорія та практика державного управління*, 1, 27–33.
- Панькова, О. В., Касперович, О. Ю. та Іщенко, О. В. (2016). Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*, 57 (2), 25–40.
- Паращевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Інститут соціології НАН України.
- Паращевін, М. (2020). Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992-2020 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 441–546.
- Паращевін, М. (2022). Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 113–137 doi.org/10.15407/sociology2022.02.113
- Парсонс, Т. (1997). О понятии «политическая власть». В: Семигин Г. (ред.), *Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в.* (с. 479–486). Мысль. (Оригінальна праця опублікована 1963).
- Парсонс, Т. (2002). *О структуре социального действия*. Академический проект. (Оригінальна праця опублікована 1937).
- Петренко, І. В. (2018). *Організаційно-методичні основи удосконалення підготовки спортивних волонтерів в системі проведення змагань* [Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання та спорту, Харківська держ.

- академія фіз. культури]. Репозитарій Львівського державного університету фізичної культури <https://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/9270>
- Петрушина, Т., Соболева, Н. і Чепурко, Г. (2017). *Вітчизняна наука у соціологічному вимірі*. Інститут соціології НАН України.
- Писаренко, Т., Куранда, Т., Кваша, Т., Мусіна, Л., Кочеткова, О., Паладченко, О., Молчанова, І., Гаврис, Т. і Осадча, А. (2021). *Стан науково-інноваційної діяльності в Україні у 2020 році: науково-аналітична записка*. [Електронний ресурс]. УкрІНТЕІ. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nauka/2021/06/23/AZ.nauka.innovatsiyi.2020-29.06.2021.pdf>
- Погрібна, В. Л. (2016). Волонтерський рух як ознака змін у ментальності українців. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, 1, 196–202.
- Попович, О. (2017, березень, 17). *На яке майбутнє може сподіватися українська наука*. Українська правда. <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>
- Проценко, О. А. (2017). Волонтерская деятельность как основа формирования социального капитала личности. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, 38, 61–67.
- Проценко, О. О. (2018). Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету*. Соціологія і політичні науки, 23 (1 (30)), 122–130. [https://doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1\(30\).145222](https://doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1(30).145222)
- Проценко, О. О. (2021). *Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації* [Дис. ... канд. соціол. наук, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна]. eKhNUIR <http://dSPACE.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/16063/3/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%2017.03.pdf>
- Радіо Свобода. (2021, лютий, 18). *У Мінветеранів назвали кількість людей в Україні зі статусом учасника бойових дій*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-uchasnyku-boyovi-diyi-status/31109641>
- Рахманін, С. [Радио НВ] (2019, липень, 3). *Сергей Рахманин переходит с журналистики в политику и объясняет причины этого решения*. [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=lt-AyAna020>
- Резаев, А. В., Стариков, В. С. и Трегубова, Н. Д. (2020). Социология в эпоху «искусственной социальности»: поиск новых оснований. *Социологические исследования*, 2, 3–12.
- Резнік, О. С. (2009). Членство у громадських організаціях як кооперативна практика. *Український соціум*, 29 (2), 22–33.

- Резнік, О. (Ред.). (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Інститут соціології НАН України.
- Резнік, О. (2020). Суб'єкти громадянських практик як підгрунття демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–22.
- Рідлі, М. (2019). *Еволюція всього*. КМ-БУКС. (Оригінальна праця опублікована 2015).
- Розати, М. (2014). Постсекулярные современности: социологическое прочтение. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 32 (1), 272–293.
- Саган, О. (2019). Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*, 88, 23–39.
- Свої (нд). *Головна* (сторінка Facebook). <https://www.facebook.com/cf.svoyi/>
- Свої. (2021a, січень, 8). *Друзі, ми переїхали*. Facebook. <https://www.facebook.com/cf.svoyi/posts/pfbid02t5bLmVHmXThdGMYg6Tcuz9deg9vCW-W9r9NkVjAEFG4NG4oEnfyYHsyusumg6R7iBl>
- Свої, (2021б, квітень, 4). *Ситуація критична. Формулюємо правила*. Facebook. <https://www.facebook.com/cf.svoyi/posts/pfbid02tvC47g9UeobckS16vxYuQJEUYesDXwF3dYVBR77V1AhRgKzKb37C6qZD9eF9ugLhl>
- Середа, В. (2015). Переосмислюючи український ідентифікаційний простір: громадський активізм в Україні після Євромайдану. В: С. Головаха та О. Стегній (ред.), *Феномен Майдану в українському суспільстві: Соціологічні інтерпретації: матеріали міжн. соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної* (сс. 58–78). Інститут соціології НАН України.
- Сірко, В. С. (2016). *Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні* [Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Одес. держ. ун-т внутр. справ]. ODUVS <https://odUvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/Avtoreferat-Sirko-Viktoriyi-Sergivni.pdf>
- Синод Єпископів Києво-Галицького Верховного Архiepіскопства УГКЦ (2019, грудень, 3). *Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архiepіскопства УГКЦ щодо аграрної реформи в Україні*. RISU http://ugcc.ua/documents/zvernennya_sinodu_yepiskop%D1%96v_kiievo_galitskogo_verhovnogo_arhiiepiskopstva_ugkts_shchodo_agrarnoi_reformi_v_ukrain%D1%96_88107.html
- Соболева, Н. (2008). Динаміка престижу професії вченого в Україні. В: В.М.Ворона і М.О.Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (сс. 232–241). Інститут соціології НАН України.
- Соболь, Ю., Полек, Т. і Саніна, Т. *Вплив пандемії COVID-19 на щоденні практики дитинства* (2021). Український культурний фонд. <https://uaculture.org/wp-content/uploads/2022/02/4can21-27918-vplyv-pandemiyi-covid-19-na-shhodenni-praktyky-dytnynstva.pdf>

- Сокурянська, Л. Г. (2016). Реформування вітчизняної вищої школи в оцінках учасників освітнього процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 36, 108–113.
- Соціологічна група Рейтинг. (2018, травень). *Динаміка ставлення українців до ЗНО. Результати національного опитування*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_ukraincev_k_vno_zno.html
- Степаненко, В. (1998). До проблеми посткласичної концептуалізації соціальних змін. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4–5, 76–92.
- Стрельникова, О. О. (2012). *Інституціоналізація добровільної діяльності в умовах сучасного українського суспільства* [Автореф. дис. ... канд. соціол. наук, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна]. Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна.
- Стрельников, О. (2021, жовтень, 22). *Леся Литвинова. Голова благодійного фонду Свої*. НВ, <https://nv.ua/ukr/dose/litvinova-lesya-biografiya-foto-volonterki-spivzasnovnici-fondu-svoji-50190808.html>
- Сурдель, Д. і Сурдель, Ж. (2006). *Цивілізація класического ислама*. У-Факторія. (Оригінальна праця опублікована 1968).
- Твоя Підпільна Гуманітарка (2020). *Про канал*. YouTube. <https://www.youtube.com/c/%D0%A2%D0%B2%D0%BE%D1%8F%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B0/about>
- Тіт, О. Г. (2019). Громадянський активізм як чинник розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. *Гілея: науковий вісник*, 145 (3), 100–103.
- Тимченко, Н. (2006). Поле власти и поле медицины: проблемы взаимодействия в современном российском обществе. *Известия Алтайского государственного университета*, 42 (4), 77–79.
- Титаренко, В. (2014, травень, 7). *Формування громадянського суспільства в сьогоденній Україні: роль релігійного фактору*. RISU https://risu.ua/formuvannya-gromadyanskogo-suspilstva-v-sogodenniy-ukrajini-rol-religijno-faktoru_n68685
- Трейнор, Б. (2012). Теоретизуя на тему постсекулярного общества. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 2, 178–212. (Оригінальна праця опублікована 2007).
- Трофименков, М. (2017, сентябрь, 28). *Французская «новая волна»: революция в кино*. ARZAMAS.ACADEMY <https://arzamas.academy/materials/1418>
- Турен, А. (1998). *Возвращение человека действующего*. Научный мир. (Оригінальна праця опублікована 1984).
- Узланер, Д. (2019). *Конец религии? История теории секуляризации*. Изд. дом Высшей школы экономики.

- Указ Президента України (2015, січень, 12) «Про Стратегію сталого розвитку “Україна–2020”» (№ 5/2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
- Український центр оцінювання якості освіти. (2019). *Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти – 2018*. https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Buklet_MDYAPO.pdf
- Укрінформ. (2021, лютий, 8). *В Україні налічується 2,7 мільйона працюючих пенсіонерів – ПФУ* <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3186563-v-ukraini-nalichuetsa-27-miljona-pracuucih-pensio neriv-pfu.html#:~:text=%C2%AB%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%201%20%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%8F%202021,%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B2%203%20507%2C51%20%D0%B3%D1%80%D0%BD>
- Филипович, Л. і Горкуша, О. (Ред.). (2014). *Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка*. Самміт-Книга.
- Фоломєєв, М. (2012). Політичні актори як дійові сили політичного процесу: проблема концептуалізації. *Вісник Дніпропетровського університету. Політологія*, 9 (12), 207–211.
- Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. (2021, липень, 19). *Пояснити 30%: Як українці оцінюють освіту та вступ в умовах пандемії*. <https://dif.org.ua/article/poyasniti-30-yak-ukraintsi-otsinyuyut-osvitu-ta-vstup-v-umovakh-pandemii>
- Фуко, М. (2002). *Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи и интервью. 1970–1984*. Праксис. (Оригінальна праця опублікована 1994).
- Хабермас Ю. 2001. *Вовлечение другого. Очерки политической теории*. Наука. (Оригінальна праця опублікована 1996).
- Хабермас, Ю. (2011). *Между натурализмом и религией. Философские статьи*. Весь мир. (Оригінальна праця опублікована 2005).
- Хантингтон, С. (2003). *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. «Российская политическая энциклопедия». (Оригінальна праця опублікована 1991).
- Хантингтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Прогресс-Традиция. (Оригінальна праця опублікована 1968).
- Хейзинга, Й. (1997). *Ното Ludens. «Человек играющий»: Статьи по истории культуры*. Прогресс-Традиция. (Оригінальна праця опублікована 1938).
- Хижняк, О. В. (2009). Волонтерська діяльність як толерантна соціальна практика. *Социальные технологии: Актуальные вопросы теории и практики*, 42, 218–224.

- Центр Разумкова (2021). *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. (Інформаційні матеріали)*. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
- Цікава наука (2016). *Про канал*. YouTube. https://www.youtube.com/c/cika_vanauka/about
- Чепак, В. (2013). Університет як соціальна організація: трансформації в умовах глобалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 1045, 181–185.
- Чепурко, Г. (2021). Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 94–104.
- Чепурко, Г. і Соболева, Н. (2015). Інтерес громадян України до світу науки. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 2 (16), 429–444.
- Червоненко, К. С. (2019). *Формування готовності майбутніх соціальних працівників до організації волонтерської діяльності учнівської молоді* [Автореф. дис. ... канд. пед. наук, Мелітоп. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького]. https://drive.google.com/file/d/1LD_lkOnrRWIZ4dBMa8qZin6KOWyi3hrB/view
- Черенков, М. (2008). *Європейська реформація та український євангельський протестантизм: Генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності*. Християнська просвіта.
- Черниш, Н. і Приходько, Т. (2020). Що думають студенти про українську вищу освіту в умовах пандемії COVID-19. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 45, 77–85. Doi:10.26565/2227-6521-2020-45-08.
- Чухрай, М. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи. (2013). *Соціологічні студії*, 1, 104–108.
- Швадчак, Н. (2019, вересень, 9). *Юні педагоги – кого набирають у педвищі і які виникають проблеми*. НУШ. <https://nus.org.ua/articles/yuni-pedagogy-kogo-nabyraut-u-pedvyshi-i-shho-z-tsym-ne-tak/>
- Шебалина, Е. (2021). Ватикан і євроінтеграція: история и современность. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 39 (3), 271–288.
- Шевченко, С. (2019). Агенти змін у полі освіти: український вимір. *Соціальні виміри суспільства: Збірник наукових праць*, 11 (22), 148–157.
- Шевченко, С. (2021). Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 116–135.
- Шкарлет, С. (2021, травень, 24). *Критичного падіння якості в українській освіті немає*. РБК-УКРАЇНА. <https://www.rbc.ua/ukr/news/sergey-shkarlet-kachestvo-obrazovaniya-vremya-1621769057.html>

- Шлейхер, А. (2018). *Найкращий клас у світі: як створити освітню систему 21-го століття*. Літопис. (Оригінальна праця опублікована 2018).
- Штомпка, П. (с Ядовым В.) (1996). *Социология социальных изменений*. Аспект Пресс. (Оригінальна праця опублікована 1993).
- Юзва, Л. (2021, вересень, 17). *Ставлення українських школярів до повернення у школи* [Прес-реліз]. Київський міжнародний інститут соціології. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1061&page=2>
- Юрченко, І. В. (2009). *Інституціоналізація волонтерського руху в Україні* [Автореф. дис. ... канд. соціол. наук, Ін-т соціол. НАН України] http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2009/09yivvru.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
- Ядов, В. А. (1996). *Предисловие научного редактора русского издания*. В: Штомпка П. *Социология социальных изменений* (с. 5–8). Аспект пресс.
- Яновська, О.В. (2017). Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: безпековий вимір. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 33/34 (1/2), 80–83.
- Abbott, A. (2000). Reflections on the future of sociology. *Contemporary Sociology*, 29 (2), 296–300. <https://doi.org/2307/2654383>
- Akanbi, S.O. & Beyers, J. (2017). The church as a catalyst for transformation in the society. *HTS Theological Studies*, 73 (4), 1–8.
- Alexander, J. C. (1992). ‘Some remarks on agency’ in recent sociological theory. *Perspectives*, 15 (1), 1–4.
- Alexander, J. & Smith, P. (2001). The Strong program in Cultural Sociology. Elements of Structural Hermeneutics. In J. H. Turner (Ed.) *Handbook of sociological theory* (pp.135–150). Springer New York <https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6>
- Arjomand, N. (2022). *Fixing stories: Local newsmaking and international media in Turkey and Syria*. Cambridge University Press.
- Armstrong, E.A. & Bernstein, M. (2008). Culture, power, and institutions: a Multi-institutional politics approach to social movements. *Sociological Theory*, 26 (1), 74–99. DOI:10.1111/j.1467-9558.2008.00319.x
- Avelino, F. & Rotmans, J. (2011). A dynamic conceptualization of power for sustainability research. *Journal of Cleaner Production*, 19, 796–804. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2010.11.012>
- Avelino, F. & Wittmayer, J.M. (2016). Shifting power relations in sustainability transitions: a multi-actor perspective. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18 (5), 628–649. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2015.1112259>
- BBC. (2015, April, 8). Reports of 10-year-old killed in Ukraine ‘made up’. BBC News. <http://www.bbc.com/news/world-europe-32137302>

- Becker, S.O., Pfaff, S. & Rubin, J. (2016). Causes and consequences of the protestant reformation. *Explorations in Economic History*, 62, 1–25.
- Benford, R.D. (1993a). Frame disputes within the nuclear disarmament movement. *Social Forces*, 71 (3), 677–701.
- Benford, R.D. (1993b). ‘You could be the hundredth monkey’: Collective action frames and vocabularies of motive within the nuclear disarmament movement. *The Sociological Quarterly*, 34 (2), 195–216.
- Benford, R. D. & Snow, D. A. (2000). Framing processes and social movements: an Overview and assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611–639.
- Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming reality: a Critical introduction to contemporary philosophy*. Verso.
- Borowik, I. (2002). The roman catholic church in the process of democratic transformation: the Case of Poland. *Social Compass*, 49 (2), 239–252.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of science and reflexivity*. The University of Chicago and Polity Press. (Оригінальна праця опублікована 2001).
- Bruce, S. (1988). *The rise and fall of the new christian right: Conservative protestant politics in America 1978-1988*. Oxford University Press.
- Bruce, S. (1994). The Inevitable failure of the new christian right. *Sociology of Religion*, 55 (3), 229–242.
- Bruce, S. (2004). Did protestantism create democracy? *Democratization*, 11 (4), 3–20.
- Bruce, S. (2011). *Secularization: In Defence of an unfashionable theory*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199654123.001.0001>
- БУКІ, (нд). *Репетитор Київ – обирайте кращих викладачів на сайті Букі*. Отримано 26 жовтня 2022 року з <https://buki.com.ua/tutors/kyiv/>
- Carlson, M. (2017). *Journalistic authority*. Columbia University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. The University of Chicago Press.
- Casanova, J. (1997). Globalizing catholicism and the return to a ‘universal’ church. In S. H. Rudolph and J. P. Piscatori (Eds.), *Transnational religions and fading states* (pp. 121–143). Routledge. DOI: 10.4324/9780429503467-6
- Cavendish, J. C. (1994). Christian base communities and the building of democracy: Brazil and Chile. *Sociology of Religion*, 55 (2), 179–195.
- Certeau, M. (1984). *The Practice of everyday life*. University of California Press. (Оригінальна праця опублікована 1980).
- Cheremkov, M. (2015). Ukrainian protestants after maidan. *Euxeinos – Culture and Governance in the Black Sea Region*, 17 (4), 42–48.
- Chornomorets, Y. (2015). The Responsibility of churches during the ukrainian crisis. *Euxeinos – Culture and Governance in the Black Sea Region*, 17 (4), 60–67.

- Cleveland, J. (1994). *Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking*. Innovation Network for Communities. <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>
- Collins, R. (1992). The Romanticism of agency/structure versus the analysis of micro/macro. *Current Sociology*, 40, 77–97. <https://doi.org/10.1177/001139292040001007>
- Cornell University, INSEAD & WIPO (2020). *The Global innovation index 2020: Who will finance innovation?* World Intellectual Property Organization (WIPO), Confederation of Indian Industry (CII). https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf
- Davie, G. (2010). Resacralization. In B.S. Turner (Ed.). *The new Blackwell companion to the sociology of religion* (pp. 160–178). Wiley-Blackwell.
- Department of economic and social affairs of the United Nations (2020). *E-Government surveys 2020: Digital government in the decade of action for sustainable development*. United Nations. DOI: <https://doi.org/10.18356/8bdf045f-en>
- Deuze, M. (2005). What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered. *Journalism*, 6 (4), 442–464. <https://doi.org/10.1177/1464884905056815>
- van Dijk, T. (1998). Opinions and ideologies in the press. In A. Bell & P. Garrett (Eds.), *Approach to media discourse* (pp. 21–64). Wiley-Blackwell Publishers Ltd.
- Downs, A. (1964). *Inside bureaucracy*. RAND <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2008/P2963.pdf>
- Elder, J. (2021, July, 27). *COVID-19: Education replaced by shuttered schools, violence, teenage pregnancy*. UN News. <https://news.un.org/en/story/2021/07/1096502>
- European Commission (2021, September, 3). *Europeans strongly support science and technology according to new Eurobarometer survey*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_4645
- Fedirko, T. (2021). Suspicion and expertise: Following the money in an offshore investigation. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 27 (1), 70–89. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.13427>
- Fischer, L. & Newig, J. (2016). Importance of actors and agency in sustainability transitions: a Systematic exploration of the literature. *Sustainability*, 8 (5), 476. <https://doi.org/10.3390/su8050476>
- Fore, H. (2021). *Children cannot afford another year of school disruption*. Statement by UNICEF Executive Director. UNICEF. <https://www.unicef.org/press-releases/children-cannot-afford-another-year-school-disruption>
- Fuchs, S. (2001). Beyond agency. *Sociological Theory*, 19 (1), 24–40. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00126>

- Gamson, W.A. (1992a). *Talking politics*. Cambridge Univ. Press
- Gamson, W.A. (1992b). The social psychology of collective action. In A. D. Morris & C. M. Mueller (Eds.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 53–76). Yale Univ. Press.
- Gamson, W.A. & Meyer, D.S. (1996). The framing of political opportunity. In D. McAdam, J. D. McCarthy & M.N. Zald (Eds.), *Comparative perspectives on social movements opportunities, mobilizing structures, and framing* (pp. 275–290). Cambridge Univ. Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803987>
- Geels, F. (2002). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a Multi-level perspective and a case-study. *Research Policy*, 31 (8–9), 1257–1274. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(02\)00062-8](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(02)00062-8)
- Gerhards, J. & Rucht, D. (1992). Mesomobilization: Organizing and framing in two protest campaigns in West Germany. *American Journal of Sociology*, 98 (3), 555–595.
- Grobman, G. M. (2005). Complexity theory: a New way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29 (3), 350–382.
- Gullahorn, J.R. & Gullahorn, J.E. (1963). An extension of the U-curve hypothesis. *Journal of Social Issues*, 19, 33–47.
- Gunther, R. A (2002). Crisis of Institutionalization: the Collapse of the UCD in Spain. In R. Gunther, J. R. Montero & J. Linz (Eds.), *Political parties. Old concepts and new challenges* (pp. 191–232). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199246742.001.0001>
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. MIT Press. (Оригінальна праця опублікована 1992).
- Hargreaves, T., Hielscher, S., Seyfang, G. & Smith, A. (2013). Grassroots innovations in community energy: the role of intermediaries in niche development. *Global Environmental Change*, 23 (5), 868–888. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2013.02.008>
- Herrin, J. (2021). *The Formation of christendom*. Princeton University Press. (Оригінальна праця опублікована 1987). <https://doi.org/10.1515/9780691220741>
- Hitlin, S. & Elder, G. (2007). Time, self, and the curiously abstract concept of agency author(s). *Sociological Theory*, 25 (2), 170–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00303.x>
- Hitlin, S. & Long, Ch. (2009). Agency as a sociological variable: a Preliminary model of individuals, situations, and the life course. *Sociology Compass*, 3 (1), 137–160. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2008.00189.x>
- Klandermans, B. (1984). Mobilization and participation: Social-psychological expansions of resource mobilization theory. *American Sociological Review*, 49 (5), 583–600. <https://doi.org/10.2307/2095417>

- Klandermans, B. (2004). The Demand and supply of participation: Social-psychological correlates of participation in social movements. In D. A. Snow, S. A. Soule & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell companion to social movements* (pp. 360–379). Blackwell Publishing Ltd. <http://doi:10.1002/9780470999103>
- Knoblauch, H. (2007). The sociology of religion and the ‘desecularisation of society’. *Revista Lusófona De Ciência Das Religiões*, VI (11), 247–256.
- Latour, B. (2010). *The Making of law: an Ethnography of the conceil d’etat*. Polity Press. (Оригінальна праця опублікована 2002).
- Loyal, S. & Barnes, B. (2001). «Agency» as a red herring in social theory. *Philosophy of the Social Sciences*, 31 (4), 507–24. <https://doi.org/10.1177/004839310103100403>
- Lunenburg, F. (2010). Managing change: the Role of the change agent. *International journal of management, business, and administration*, 13 (1), 1–6.
- Maduro, O. (1977). New marxist approaches to the relative autonomy of religion. *Sociological Analysis*, 38 (4), 359–367.
- McAdam, D., McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (Eds.). (1996). *Comparative perspectives on social movements opportunities, mobilizing structures, and framing*. Cambridge Univ. Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803987>
- McGuire, M. (1997). *Religion – the social context*. 4th ed. Wadsworth Publications Co. (Оригінальна праця опублікована 1981).
- Mische, A. & Tilly, C. (2003). Interventions: Dynamics of contention. *Social Movement Studies*, 2 (1), 85–96. <doi.org/10.1080/1474283032000062576>
- Melucci, A. A. (1994). Strange kind of newness: What’s “new” in new social movements? In E. Larana, H. Johnston & J. Gusfield (Eds.), *New social movements: From ideology to identity* (pp. 101–130). Temple University Press.
- Messinger, R. W., Smith-Pollard, N., Zonneveld, A. & Faskianos, I. A. (2020). *Religion’s role in social change*. Webinar. Council on foreign relation. <https://www.cfr.org/event/religions-role-social-change>
- Meyer, J. W & Jepperson, R. L. (2000). The ‘Actors’ of modern society: the Cultural construction of social agency. *Sociological Theory*, 18 (1), 100–120. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00090>
- Miller, D. E. (2011). Civil society and religion. In M. Edwards (ed.). *The Oxford handbook of civil society* (pp. 257–269). Oxford University Press.
- Morris, A. D. (1984). *The Origins of the civil rights movement: Black communities organizing for change*. Free Press.
- Newman, M. E. J. (2003). The structure and function of complex networks. *SIAM Review*, 45 (2), 167–256. <https://doi.org/10.1137/S003614450342480>
- Pinell, P. (2009). The Genesis of the medical field: France, 1795–1870. *Revue française de sociologie*, 50 (2), 315–350.

- Polzer, M., Devetak, S., Toplak, L., Unger, F. & Eder, M. (Eds.). (2007). *Religion and european integration: Religion as a factor of stability and development in South Eastern Europe*. Weimar.
- Reimers, F. M. (Ed.). (2022). *Primary and secondary education during covid-19. Disruptions to educational opportunity during a pandemic*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81500-4>.
- Roudakova, N. (2017). *Losing pravda*. Cambridge University Press.
- Schlosser, M. (2015). "Agency". In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2017 Edition)*, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/agency/>
- Schudson, M. (1999). *The Good citizen: a History of american civic life*. Harvard University Press.
- Shudson, M. (2001). The objectivity norm in american journalism. *Journalism*, 2 (2), 149–170. <https://doi.org/10.1177/146488490100200201>
- Skar, G. B. U., Graham, S. & Huebner, A. (2021). Learning loss during the COVID-19 pandemic and the impact of emergency remote instruction on first grade students' writing: a Natural experiment. *Journal of Educational Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/edu0000701>
- Smith, B. H. (1975). Religion and social change: Classical theories and new formulations in the context of recent developments in Latin America. *Latin American Research Review*, 10 (2), 3–34.
- Smith, C. (1994). The Spirit and democracy: Base communities, protestantism, and democratization in Latin America. *Sociology of Religion*, 55 (2), 119–143.
- Snow, D. A. & Benford, R. D. (1988). Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1, 197–218.
- Snow, D. A. & Oliver, P. E. (1995). Social movements and collective behavior: Social psychological dimensions and considerations. In K. S. Cook, G. A. Fine & J. S. House (Eds.), *Sociological perspectives on social psychology* (pp. 571–599). Allyn & Bacon.
- Stempel, J. (1981). *Inside the iran revolution*. Indiana University Press.
- Stewart, A. (2001). *Theories of power and domination. The Politics of empowerment in late modernity*. Sage Publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781446219881>
- To, H. P. & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical 56 framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75 (2), 273–302.
- Tumber, H. & Webster, F. (2006). *Journalists under fire: Information war and journalistic practices*. SAGE Publications Ltd.
- Wallerstein, I. (2000). Where should sociologists be heading? *Contemporary Sociology*, 29 (2), 306–308. <https://doi.org/10.2307/2654385>

- Wallis, R. (1982). Introduction: Religion and change. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 2 (1), 2–7.
- WHO/Europe Press Office. (2021, October, 29). *WHO/Europe: Keep schools open this winter – but with precautions in place*. [Press Release]. <https://www.who.int/europe/news/item/29-10-2021-who-europe-keep-schools-open-this-winter-but-with-precautions-in-place>
- Wittmayer, J. M., Avelino, F., van Steenberg, F. & Loorbach, D. (2017). Actor roles in transition: Insights from sociological perspectives. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 24, 45–56. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2016.10.003>
- World Bank Group (2019). *Review of the education sector in Ukraine: Moving toward effectiveness, equity and efficiency*. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32406> License: CC BY 3.0 IGO
- Zelizer, B. (1993). Journalists as interpretive communities. *Critical Studies in Mass Communication*, 10, 219–237. <https://doi.org/10.1080/15295039309366865>

Наукове видання

**АГЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН
У СУСПІЛЬСТВІ НЕСТІЙКОЇ ІНСТИТУЦІЙНОСТІ**

Колективна монографія

За редакцією О. Злобіної

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *Н. Мельник*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 20.12.2022 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 20. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9